

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgement in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgement shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

=====

ગુજરાત હાઈકોર્ટ, અમદાવાદ

આર/સ્પેશિયલ સિવિલ એપિલિકેશન નં. ૫૩૦૧/૨૦૨૦
સાથે

આર/સ્પેશિયલ સિવિલ એપિલિકેશન નં. ૪૪૪૯/૨૦૨૦
સાથે

સિવિલ એપિલિકેશન (ડાયરેક્શન માટે) નં. ૧/૨૦૨૦
ઈન આર/સ્પેશિયલ સિવિલ એપિલિકેશન નં. ૪૪૪૯/૨૦૨૦
સાથે

સિવિલ એપિલિકેશન (પક્ષકાર તરીકે જોડવા માટે) નં. ૨/૨૦૨૦
ઈન આર/સ્પેશિયલ સિવિલ એપિલિકેશન નં. ૪૪૪૯/૨૦૨૦
સાથે

સિવિલ એપિલિકેશન (ડાયરેક્શન માટે) નં. ૪/૨૦૨૦
ઈન આર/સ્પેશિયલ સિવિલ એપિલિકેશન નં. ૪૪૪૯/૨૦૨૦
સાથે

સિવિલ એપિલિકેશન (પક્ષકાર તરીકે જોડવા માટે) નં. ૫/૨૦૨૦
ઈન આર/સ્પેશિયલ સિવિલ એપિલિકેશન નં. ૪૪૪૯/૨૦૨૦
સાથે

આર/સ્પેશિયલ સિવિલ એપિલિકેશન નં. ૬૭૭૬/૨૦૨૦
સાથે

સિવિલ એપિલિકેશન (હુકમ માટે) નં. ૧/૨૦૨૦
ઈન આર/સ્પેશિયલ સિવિલ એપિલિકેશન નં. ૬૭૭૬/૨૦૨૦
સાથે

સિવિલ એપિલિકેશન (પક્ષકાર તરીકે જોડવા માટે) નં. ૨/૨૦૨૦
ઈન આર/સ્પેશિયલ સિવિલ એપિલિકેશન નં. ૬૭૭૬/૨૦૨૦

મંજૂરી અને હસ્તાક્ષર માટે:

માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિશ્રી વિક્રમ નાથ

અને

માનનીય ન્યાયમૂર્તિ શ્રી જે.બી. પારડીવાલા

૧	શું સ્થાનિક સમાચારપત્રોના પત્રકારોને આ ચુકાદો જોવાની મંજૂરી આપી શકાય?	હા
૨	રિપોર્ટરને મોકલવું કે નહીં ?	હા
૩	શું ન્યાયમૂર્તિઓ ચુકાદાની આખરી નકલ જોવા ઇચ્છે છે?	ના
૪	શું આ કેસમાં ભારતના બંધારણના અર્થઘટન અંગે અથવા તેના હેઠળ કરવામાં આવેલા કોઈ આદેશ અંગે કાયદાનો કોઈ મહત્વનો પ્રશ્ન સામેલ છે?	ના

પ્રવીણસિંહ ઇન્દ્રસિંહ મહીડા

વિરુદ્ધ

ગુજરાત રાજ્ય

ઉપસ્થિતિ:

સ્પેશિયલ સિવિલ એપિલિકેશન નં. ૫૩૦૧/૨૦૨૦:

શ્રી મિહિર ઠાકોર વરિષ્ઠ વકીલ સાથે શ્રી ધવલ ડી. વ્યાસ(૩૨૨૫)
અપીલકર્તા(ઓ) નં. ૧,૨,૩,૪,૫ તરફથી
શ્રી કમલ ત્રિવેદી એડવોકેટ જનરલ સાથે શ્રી વિનય વિશેન એ.જી.પી.
સામાવાળા(ઓ) નં. ૧,૨ તરફથી

સ્પેશિયલ સિવિલ એપિલિકેશન નં. ૬૭૭૬/૨૦૨૦:

અરજદારો તરફથી શ્રી પ્રકાશ કે. જાની, વરિષ્ઠ વકીલ સાથે શ્રી આર્યિત પી.
જાની સાથે શ્રી અમિત એમ. બારોટ, વકીલો;
સામાવાળા નં. ૧,૨ તરફથી શ્રી કમલ ત્રિવેદી, એડવોકેટ જનરલ સાથે શ્રી
વિનય વિશેન, એ.જી.પી.; તથા
સામાવાળા નં. ૫ – શ્રી ગણેશ ખાંડ ઉદ્યોગ સહકારી મંડળી લિમિટેડ તરફથી
હાજર થતા શ્રી એચ.આર. પ્રજાપતિ, વકીલ

સ્પેશિયલ સિવિલ એપિલિકેશન નં. ૪૪૪૯/૨૦૨૦:

અરજદારો તરફથી શ્રી મિહિર જોશી, વરિષ્ઠ વકીલ, સાથે શ્રી દીપેન દેસાઈ,
વકીલ;
સામાવાળા(ઓ) નં. ૧,૨ તરફથી શ્રી કમલ ત્રિવેદી, એડવોકેટ જનરલ, સાથે
શ્રી વિનય વિશેન, એ.જી.પી.;

ધ ગુજરાત સ્ટેટ ફેડરેશન ઓફ કો-ઓપરેટિવ સુગર ફેક્ટરીઝ લિમિટેડ તરફથી હાજર થતા શ્રી સૌરભ સોપારકર, વરિષ્ઠ વકીલ, સાથે શ્રી જીગર ગઢવી, વકીલ; ધ શ્રી નર્મદા ખાંડ ઉદ્યોગ લિમિટેડ તરફથી હાજર થતા શ્રી વી.સી. વાઘેલા, વકીલ

=====

કોરમ: માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ શ્રી વિક્રમ નાથ
અને
માનનીય શ્રી ન્યાયાધીશ જે.બી. પારડીવાલા

તારીખ : ૨૭/૦૮/૨૦૨૧

કોમન સી.એ.વી. જજમેન્ટ

(માનનીય ન્યાયમૂર્તિ શ્રી જે.બી. પારડીવાલા)

૧ કારણ કે ઉપરશીર્ષિત તમામ રિટ અરજીઓમાં ઉઠાવવામાં આવેલા મુદ્દાઓ સમાન છે અને ગુજરાત સહકારી મંડળીઓ (સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૧૯ ની કાયદેસરતા અને બંધારણીય માન્યતા સામેનો પડકાર પણ તમામ રિટ અરજીઓમાં સામાન્ય છે, તેથી તે તમામને સમાન રીતે સુનાવણી માટે લેવામાં આવી હતી અને આ સામાન્ય ચુકાદો અને આદેશ દ્વારા તેનો નિકાલ કરવામાં આવે છે. રજૂઆતની સરળતા માટે, આ ચુકાદાને નીચેના ભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યો છે:

ક્રમ સં.	ફકરાઓ	વર્ણન
૧	૩ થી ૧૦	રિટ અરજીઓ માટે કારણરૂપ બનેલી હકીકતો
૨	૧૧ થી ૧૪	રિટ અરજદારોની તરફથી રજૂ કરવામાં આવેલી દલીલો

૩	૧૫	રિટ અરજદારોની તરફથી આધારિત ન્યાયનિર્ણયો
૪	૧૬ થી ૧૮	રાજ્ય તરફથી હાજર થયેલ વિદ્વાન એડવોકેટ જનરલ દ્વારા રજૂ થયેલી દલીલો
૫	૧૯	એડવોકેટ જનરલશ્રી દ્વારા આધારરૂપ ગણાવવામાં આવેલ કેસ કાયદો
૬	૨૦ થી ૨૧	ફેડરેશન ઓફ કોઓપરેટિવ સુગર ફેક્ટરીઝ લિમિટેડ વતી હાજર રહેલા વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી સોપારકર દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલી દલીલો
૭	૨૨	શ્રી સોપારકર દ્વારા અવલંબવામાં આવેલ કેસ કાયદો
૮	૨૫ થી ૩૭	વિવાદિત સુધારાઓ તરફ દોરી ગયેલી ઘટનાઓ
૯	૩૮ થી ૪૬	સહકારી સંસ્થાઓના સંબંધમાં બંધારણનો ૯૭મો સુધારો
૧૦	૪૭ થી ૪૯	અધિનિયમની કલમ ૭૪(સી) હેઠળ નિર્દિષ્ટ સહકારી સંસ્થાઓની ચાદીમાંથી ખાંડ સહકારી મંડળીઓને દૂર કરવાની દિશામાં દોરી ગયેલી ઘટનાઓ.
૧૧	૫૦ થી ૬૨	કાયદાકીય જોગવાઈઓ
૧૨	૬૩ થી ૧૦૫	અંતિમ વિશ્લેષણ
૧૩	૧૦૬ થી ૧૨૭	સામાવાળાઓ તરફથી આધારરૂપ બનેલા કેસ લો
૧૪	૧૨૮	અંતિમ નિષ્કર્ષ

સુવિધા હેતુસર, સ્પેશિયલ સિવિલ એપ્લિકેશન નં. ૫૩૦૧ ઓફ ૨૦૨૦ ને મુખ્ય મામલા તરીકે ગણવામાં આવે છે.

ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની આ રિટ અરજી દ્વારા, રિટ અરજદારો ગુજરાત સહકારી મંડળીઓ (સુધારો) અધિનિયમ, ૨૦૧૯ ની બંધારણીય માન્યતા અંગે પડકાર ઉઠાવવા માંગે છે.

૪ આ વાદ માટે કારણભૂત તથ્યોનો સંક્ષેપ નીચે મુજબ કરી શકાય છે:

૫ રિટ અરજદાર નં. ૧ શ્રી કામરેજ વિભાગ સહકારી ખાંડ ઉદ્યોગ મંડળી લિમિટેડના સભ્ય છે, રિટ અરજદાર નં. ૨ શ્રી કાંઠા વિભાગ સહકારી ખાંડ ઉદ્યોગ મંડળી લિમિટેડના સભ્ય છે, રિટ અરજદાર નં. ૩ શ્રી સાયણ વિભાગ ખાંડ ઉદ્યોગ મંડળી લિમિટેડના સભ્ય છે, અરજદાર નં. ૪ શ્રી મહુવા પ્રદેશ સહકારી ખાંડ ઉદ્યોગ મંડળી લિમિટેડના સભ્ય છે અને રિટ અરજદાર નં. ૫ શ્રી સાયણ વિભાગ ખાંડ ઉદ્યોગ મંડળી લિમિટેડના સભ્ય છે.

૬ જે સહકારી ખાંડ કારખાનાઓના લેખિત અરજદારો સભ્યો છે, તે ગુજરાત સહકારી સોસાયટીઓ અધિનિયમ, ૧૯૬૧ (સંક્ષેપમાં “અધિનિયમ, ૧૯૬૧”) હેઠળ નોંધાયેલ અથવા નોંધાયેલ માનવામાં આવેલ સહકારી મંડળીઓ છે. લેખિત અરજદારોએ તેમની લેખિત અરજીના સ્મરણપત્રમાં દેશમાં સહકારી

આંદોલનના ઇતિહાસનો યોગ્ય પરિચય આપ્યો છે. લેખિત અરજદારોના પોતાના શબ્દોમાં સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ અમે નીચે મુજબ ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ:

“૫. અરજદારો રજૂ કરે છે કે હાલની આ અરજામાં ઉદ્ભવેલા મુદ્દાનો યોગ્ય રીતે વિચાર કરવા માટે દેશના સહકારી આંદોલનનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આવશ્યક બનશે. અરજદારો રજૂ કરે છે કે ભારત સરકારએ કાયદાપુસ્તકમાં સહકારી મંડળીઓ સંબંધિત પ્રથમ વિધાનનો સમાવેશ કર્યો હતો, જે ‘કો-ઓપરેટિવ ક્રેડિટ સોસાયટીઝ અધિનિયમ, ૧૯૦૪’ તરીકે ઓળખાતો હતો. અરજદારો રજૂ કરે છે કે આવા વિધાનની આવશ્યકતા તેથી અનુભવાઈ હતી કે તે સમયે એવો કોઈ અન્ય અધિનિયમ અમલમાં ન હતો, જેના હેઠળ સુસ્થાપિત સહકારી સિદ્ધાંતોના અનુસંધાને પોતાના સભ્યોના આર્થિક હિતોના પ્રોત્સાહન માટે કોઈ સંઘ અથવા મંડળી રચી શકાય; અને તેથી સહકારી મંડળીઓને ભારતીય કંપનીઓ અધિનિયમ, ૧૮૮૨ હેઠળ સંગઠિત કરવી પડતી હતી, અને પરિણામે કંપનીઓ અધિનિયમ, ૧૮૮૨ની જોગવાઈઓ માન્ય સહકારી સિદ્ધાંતોના અમલીકરણ માટે કલ્પાયેલ એવી મંડળીઓ માટે સંપૂર્ણપણે અનુરૂપ ન હતી.

૬. અરજદારોએ રજૂ કર્યું છે કે સરકારને પણ આવી સંસ્થાઓને પ્રોત્સાહન આપવા અને તેમની રચના તથા કાર્યને સહાયરૂપ થવા માટે તેમને અમુક પ્રકારના વિશેષાધિકારો અને સુવિધાઓ પ્રદાન કરવું ઇચ્છનીય લાગ્યું હતું. વધુમાં એવું પણ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે સહકારી ઋણ સંસ્થાઓ અધિનિયમ, ૧૯૦૪, ઇંગ્લિશ ફ્રેન્ડલી સોસાયટીઝ અધિનિયમ, ૧૮૯૬ પર આધારિત હતો.

ભારત સરકારે આ અધિનિયમ ઘડવા માટે જે બે મૂળભૂત ઉદ્દેશોથી પ્રેરણા લીધી હતી, તે હતા, સરળતા અને લવચીકતા.

૭. અરજદારો રજૂ કરે છે કે સરકારને સહકારી ઋણ મંડળીઓ અધિનિયમ, ૧૯૦૪ના અમલ દરમિયાન જે અનુભવ પ્રાપ્ત થયો હતો તે સંતોષકારક ન હતો, કારણ કે ગ્રામિણ ઋણના વિકાસમાં કોઈ નોંધપાત્ર પ્રગતિ જોવા મળી નહોતી. તેથી, તે સમયની આવશ્યકતા તરીકે તે ખામી દૂર કરવા સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમ, ૧૯૧૨ ઘડવામાં આવ્યો, જે આ દેશમાં સહકારી આંદોલનનો બીજો તબક્કો હતો. સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમ, ૧૯૧૨ દ્વારા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરાયેલો પ્રથમ મુખ્ય માળખાકીય ફેરફાર એ હતો કે ગ્રામિણ અને શહેરી મંડળીઓ વચ્ચેનો ભેદ દૂર કરવામાં આવ્યો અને ઋણ સુવિધાઓ ઉપરાંત અન્ય ઉદ્દેશો ધરાવતી સહકારી મંડળીઓની રચનાને તેમના સભ્યોના આર્થિક હિતોના પ્રોત્સાહન માટે મંજૂરી આપવામાં આવી.

૮. અરજદારો રજૂ કરે છે કે ત્રીજો તબક્કો ૧૯૧૫ માં સહકાર વિષયક મહાગન સમિતિની નિમણૂક અને તેના અહેવાલ સાથે પ્રાપ્ત થયો, જેણે સમગ્ર ચળવળની તમામ સંબંધિત દૃષ્ટિઓથી તપાસ કરી હતી અને અનેક રચનાત્મક સૂચનો કર્યા હતા, જેઓના દૂરગામી પ્રભાવ પડ્યા હતા.

૯. અરજદારો રજૂ કરે છે કે ચોથો તબક્કો ત્યારે પ્રાપ્ત થયો જ્યારે ભારત સરકાર અધિનિયમ, ૧૯૫૯ ૬ દ્વારા કામગીરી પ્રાંત વિષય બની અને તેનો વહીવટ પ્રાંતીય સરકારના મંત્રીઓ દ્વારા કરવામાં આવવા માંડ્યો.

૧૦. અરજદારો રજૂ કરે છે કે બોમ્બેનો ભૂતપૂર્વ પ્રાંત એ પ્રથમ પ્રાંતીય સરકાર હતી જેણે આ બાબતમાં આગેવાની લઈને બોમ્બે સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમ, ૧૯૨૫, ઘડ્યો હતો. સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમ, ૧૯૧૨, જેની અમલવારી માત્ર કૃષિકારો, હસ્તકલાકારો અને મર્યાદિત સાધનસંપન્ન વ્યક્તિઓ સુધી મર્યાદિત હતી, તેની સરખામણીએ ૧૯૨૫નો બોમ્બે અધિનિયમ સામાન્ય આર્થિક જરૂરીયાતો ધરાવતા તમામ વ્યક્તિઓ સુધી, તે જરૂરીયાતો મર્યાદિત હોય કે અન્યથા, વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યો હતો. બોમ્બે સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમ, ૧૯૨૫ ની ઉદ્દેશિકા માં ઉલ્લેખ હતો કે તે કૃષિકારો ઉપરાંત સામાન્ય આર્થિક જરૂરીયાત ધરાવતા અન્ય વ્યક્તિઓમાં પણ કરકસર, સ્વસહાય અને પરસ્પર સહાયના પ્રોત્સાહન માટે સહકારી મંડળીઓની રચના અને કાર્ય સુગમ બનાવવા, જેથી વધુ સારું જીવન, વધુ સારો વ્યવસાય અને ઉત્પાદનની વધુ સારી પદ્ધતિઓ વિકસે, તે હેતુથી ઘડવામાં આવ્યો હતો. વધુમાં એવું રજૂ કરવામાં આવે છે કે વર્ષ ૧૯૪૪ માં ૧૯૨૫ ના અધિનિયમમાં વ્યાપક સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં નીચેના મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યા હતા:

૧. સહકારી ચળવળ પરના નિયંત્રણને ધીમે ધીમે દૂર કરીને તેને અમલદારી નિયંત્રણ હેઠળ લાવવાની વૃત્તિ.
૨. જ્યાં સભ્યો તેવી ઇચ્છા વ્યક્ત કરે ત્યાં એક જ મંડળીને બે અથવા વધુ મંડળીઓમાં વહેંચવાની વ્યવસ્થા.
૩. મંડળીઓએ તેમના સભ્યોને આપેલ અગ્રિમોની વસૂલાત માટે પૂરતા સુરક્ષાત્મક ઉપાયોનો સમાવેશ કરવો.

૧૧. અરજદારો રજૂ કરે છે કે મે ૧૯૬૦માં બોમ્બે રાજ્યના વિભાજન બાદ અને તેના અનુસંધાને ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના થયા પછી, ગુજરાત રાજ્યમાં સહકારી મંડળીઓ સંબંધિત કાયદાનું એકીકરણ કરવા અને તેમાં સુધારો કરવાની જરૂરિયાત નવા ગુજરાત રાજ્યની સરકારે અનુભવી હતી અને તેથી ગુજરાત સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમ, ૧૯૬૧ ઘડવામાં આવ્યો અને કાયદાપુસ્તકમાં સ્થાન પામ્યો.

૧૨. અરજદાર રજૂ કરે છે કે ગુજરાત સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમ, ૧૯૬૧, વર્ષ ૧૯૬૧ માં બોમ્બે રાજ્યના વિભાજન અને તેના અનુસંધાને ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપનાને કારણે રાજ્ય વિધાનમંડળ દ્વારા અધિનિયમિત કરવામાં આવ્યો હતો.

૧૩. એવી રજૂઆત કરવામાં આવે છે કે ગુજરાત સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમ, ૧૯૬૧ના અમલમાં આવવા પહેલાં દેશમાં સહકારી આંદોલનને પ્રોત્સાહન આપતા વિવિધ અધિનિયમો અમલમાં હતા.

૧૪. રજૂ કરવામાં આવે છે કે તે પછી, વર્ષ ૧૯૮૨માં, ગુજરાત સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમ, ૧૯૬૧માં વ્યાપક સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો. વર્ષ ૧૯૮૨માં કરવામાં આવેલો ઉક્ત સુધારો વિવિધ રિટ અરજીઓ દ્વારા આ માનનીય અદાલત સમક્ષ પડકારનો વિષય બનાવવામાં આવ્યો હતો. અંતે, ઉક્ત અરજીઓ અમરેલી જિલ્લા સહકારી વેચાણ અને ખરીદી યુનિયન લિમિટેડ વિ. ગુજરાત રાજ્ય, જે (૧૯૮૪) ૨ જી.એલ.આર. ૧૨૪૪માં અહેવાલિત છે, તે કેસમાં તા. ૧૭.૦૭.૧૯૮૪ના ચુકાદા અને આદેશ દ્વારા નિકાલ કરવામાં આવી હતી. અરજદાર અરજીએ સુનાવણીના સમયે ઉક્ત ચુકાદાનો ઉલ્લેખ કરવા અને તેના પર આધાર રાખવા માટે પરવાનગી માગે છે.

૧૫. અરજદારો રજૂ કરે છે કે ઈ.સ. ૧૯૮૧ ના અધિનિયમ નં. ૬ સમયે, વિશેષ સહકારી મંડળીઓને તેમની સંઘીય રચના તથા તેમનો કાર્યક્ષેત્ર એક કરતાં વધુ ગામોમાં વ્યાપેલો હોવાને ધ્યાનમાં લેતાં વધુ મહત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. તેથી, એવી નિર્ધારિત મંડળીઓની ચૂંટણી પ્રકરણ-૧૧એ ની જોગવાઈઓ મુજબ યોજવામાં આવશે અને તે ઉક્ત પ્રકરણમાં નિર્ધારિત રીતસર હાથ ધરવામાં આવશે, એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. વધુમાં એવું રજૂ કરવામાં આવે છે કે નિર્ધારિત મંડળીઓની ચૂંટણી માટે વિશિષ્ટ પ્રકરણ-૧૧એ નો સમાવેશ

કરવામાં આવ્યો હતો અને ગુજરાત અધિનિયમ નં. ૬, ઈ.સ. ૧૯૮૧ આવી મોટી સહકારી સંસ્થાઓની વ્યવસ્થાપક સમિતિની ચૂંટણીઓનું નિયમન કરવા માટે અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો હતો અને જમીન મહેસૂલ સંહિતા હેઠળ નિયુક્ત કલેક્ટર દ્વારા આવી નિર્ધારિત મંડળીઓની ચૂંટણી હાથ ધરવાની હતી.

૧૬. એવો રજૂઆત કરવામાં આવે છે કે તારીખ ૧૮.૩.૧૯૮૨ ની અધિસૂચના દ્વારા, ગુજરાત નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓની સમિતિ માટેની ચૂંટણી નિયમો, ૧૯૮૨ ઘડવામાં આવ્યા હતા, જેના દ્વારા આવી નિર્દિષ્ટ મંડળીઓની ચૂંટણી માટેની પ્રક્રિયા ઘડવામાં આવી હતી.

૧૭. અરજદારો રજૂ કરે છે કે અરજદારો જેના સભ્ય છે તેવી સહકારી ખાંડ કારખાનાઓ તથા અન્ય આવી ખાંડ કારખાનાઓનો સમાવેશ નિર્દિષ્ટ સહકારી સંસ્થાઓની યાદીમાં કરવામાં આવ્યો હતો. ઉપવિધિઓ અનુસાર, તેમના કારખાનાથી ૪૦ કિ.મી.ની ત્રિજ્યાની અંદર કાર્યક્ષેત્ર રહેશે. તેથી, ૪૦ કિ.મી.ની ત્રિજ્યાની અંદર આવેલા તમામ ગામોનો સમાવેશ ઉક્ત ખાંડ કારખાનાઓના કાર્યક્ષેત્રમાં થઈ જશે.

૧૮. એવી રજૂઆત કરવામાં આવે છે કે ખાંડના કારખાનાઓના કાર્યક્ષેત્રમાં એકથી વધુ જિલ્લાઓ, એકથી વધુ તાલુકાઓ અને સેકડો ગામોનો સમાવેશ થાય છે.

૧૯ અરજદારગણ રજૂ કરે છે કે તેથી ખાંડ કારખાનાઓના કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર એકથી વધુ જિલ્લાઓમાં છે અને તેમના હજારો સભ્યો છે, જે પોતાના-પોતાના ખેતરોમાં શેરડીનું ખેતીકામ કરે છે.

૨૦. અરજદારો રજૂ કરે છે કે તેથી, સામાવાળા-ખાંડ કારખાનાઓના કામગીરી ક્ષેત્રફળ વિશાળ છે અને તેમની સાથે સંકળાયેલા સામાવાળા-ખાંડ કારખાનાઓને સંલગ્ન એવા સભ્યોની સંખ્યા બહુ મોટી છે. વધુમાં, ખાંડ કારખાનાઓનો વાર્ષિક કારોબાર રૂપિયા ૧૦૦ કરોડથી વધુ છે.”

૭ ઉપરોક્ત બાબતને ઉજાગર કરતાં, રિટ અરજદારો આ અદાલત સમક્ષ વર્તમાન રિટ અરજી લઈને આવ્યા છે અને તેઓએ સૂચવ્યું છે કે મતવિસ્તારની સીમાંકન કરવાની ફરજ / આવશ્યકતાથી બચી નીકળવા તથા એક મતદાર તમામ મતવિસ્તારોમાં પોતાનો મત આપી શકે તે હેતુસર, રાજ્ય સરકારે સરકાર ગેઝેટમાં પ્રસિદ્ધ કરાયેલ એક સૂચના દ્વારા વિવાદિત ગુજરાત સહકારી મંડળીઓ (સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૧૯ અમલમાં મૂક્યો છે, જેના દ્વારા અધિનિયમ, ૧૯૬૧ ની કલમ ૭૪સી માં ઉપકલમ (૧) ખંડ (૫) કાઢી નાખવામાં આવ્યો છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, હવે ખાંડ કારખાનાઓને નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓની યાદીમાંથી કાઢી નાખવામાં આવ્યા છે. રિટ અરજદારોનો એવો કેસ છે કે વિવાદિત (સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૧૯ દ્વારા ખાંડ કારખાનાઓને અલગ પાડવાનો આશય અત્યંત સ્પષ્ટ છે. કારણ કે ખાંડ કારખાનાઓને નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓની યાદીમાંથી કાઢી નાખવામાં આવ્યા છે, તેથી રાજ્ય

સરકારને હવે ગુજરાત નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓની સમિતિ માટેની ચૂંટણી નિયમો, ૧૯૮૨ (સંક્ષેપમાં, “નિયમો, ૧૯૮૨”) ની જોગવાઈઓ અનુસાર ચૂંટણી યોજવાની આવશ્યકતા રહેશે નહીં.

૮ રિટ અરજદારોનો એવો મામલો છે કે, આવી સંસ્થાઓના મહત્વને ધ્યાનમાં રાખીને, અધિનિયમના પ્રકરણ ૧૧એ તથા નિયમો, ૧૯૮૨ સાથે વાંચીને, ચૂંટણીઓ કલેક્ટર દ્વારા યોજાતી અને સંચાલિત થતી હતી. જોકે, હવે ખાંડ કારખાનાઓને નિર્ધારિત સંસ્થાઓની યાદીમાંથી કાઢી નાખવામાં આવ્યા હોવાથી, ચૂંટણીઓ સંબંધિત સહકારી ખાંડ કારખાનાઓ દ્વારા યોજાશે. સ્વતંત્ર સરકારી અધિકારી (કલેક્ટર) હવે પછી ચૂંટણી યોજશે નહીં અને હવે ચૂંટણીઓ સંબંધિત સહકારી સંસ્થાઓની મનમાની અને મરજી મુજબ યોજાઈ શકે છે.

૯ રિટ અરજદારોનો કેસ એવો છે કે વિવાદિત સુધારો માત્ર એ હેતુથી જ લાવવામાં આવ્યો છે કે એ.આઈ.આર. ૨૦૧૫ એસ.સી. ૪૮૯ માં અહેવાલિત રાજકોટ જિલ્લા સહકારી બેંક લિમિટેડ વિ. ગુજરાત રાજ્યના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના ચુકાદાની અસર રદબાતલ કરવામાં આવે. અન્ય શબ્દોમાં, રિટ અરજદારોનો કેસ એવો છે કે આ વડી અદાલતની પૂર્ણપીઠ દ્વારા સ્પેશિયલ સિવિલ એપિલકેશન નં. ૧૨૦૬૭ ઓફ ૨૦૧૨ તથા સંબંધિત બાબતોમાં નરેન્દ્રભાઈ મહીજીભાઈ પટેલ વિ. ગુજરાત રાજ્યના કેસમાં આપવામાં આવેલ નિર્ણયને સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ પડકારવામાં આવ્યો હતો અને ઉપરોક્ત ઉદ્દેશિત ચુકાદામાં સર્વોચ્ચ અદાલતે આ અદાલતની પૂર્ણપીઠના નિર્ણયને

યથાવત્ રાખતાં એવું ઠરાવ્યું હતું કે જ્યાં કોઈ મંડળીનો કાર્યક્ષેત્ર એકથી વધુ ગામોમાં હોય, ત્યારે આવી પરિસ્થિતિમાં મતવિસ્તાર મર્યાદિત રાખવો પડે અને તે સંદર્ભે મંડળીઓના વિરુદ્ધ ઉપવિધિઓએ કાયદાકીય જોગવાઈઓ અમલમાં આવે તે માટે માર્ગ મોકળો કરવો જોઈએ.

૧૦ ઉપરોક્ત સંદર્ભિત પરિસ્થિતિઓમાં, રિટ અરજદારો હાલની રિટ અરજીઓ સાથે આ અદાલત સમક્ષ હાજર છે.

૧૧ અમે રિટ અરજદારો (સ્પેશિયલ સિવિલ એપ્લિકેશન નં. ૫૩૦૧ ઓફ ૨૦૨૦) તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલ શ્રી મિહિર ઠાકોર, જેમને વિદ્વાન વકીલ શ્રી ધવલ ડી. વ્યાસ સહાય કરી રહ્યા હતા, રિટ અરજદારો (સ્પેશિયલ સિવિલ એપ્લિકેશન નં. ૪૪૪૯ ઓફ ૨૦૨૦) તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલ શ્રી મિહિર જોશી, જેમને વિદ્વાન વકીલ શ્રી દીપેન દેસાઈ સહાય કરી રહ્યા હતા, તેમજ રિટ અરજદારો (સ્પેશિયલ સિવિલ એપ્લિકેશન નં. ૬૭૭૬ ઓફ ૨૦૨૦) તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલ શ્રી પી. કે. જાની, જેમને વિદ્વાન વકીલ શ્રી આર્યિત જાની સહાય કરી રહ્યા હતા, તેઓને સાંભળ્યા છે.

૧૨ રિટ અરજદારો તરફથી હાજર રહેલા તમામ વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલો દ્વારા રજૂ કરાયેલ દલીલોને વ્યાપક રીતે નીચે મુજબ સંક્ષિપ્ત કરી શકાય:

[૧] આક્ષેપિત (સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૧૯ પ્રગટપણે મનસ્વી હોવાનું કારણે ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪ ના વિરોધમાં અને તેથી તેની સીમા બહારનું છે. એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે આ વર્ગીકરણને સંપૂર્ણપણે અતાર્કિક ગણાવી શકાય. નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓની યાદીમાંથી ખાંડ કારખાનાઓને કાઢી નાખવું કોઈપણ તર્કસંગત સિદ્ધાંતો વિના કરવામાં આવ્યું હોવાનું કહી શકાય. અધિનિયમની કલમ ૭૬એ હેઠળ આવતી સહકારી મંડળીઓ વચ્ચે કોઈ વાસ્તવિક અને મહત્વપૂર્ણ ભેદ નથી. તે તમામ એક જ વર્ગ રચે છે. નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓની યાદીમાંથી ખાંડ કારખાનાઓને કાઢી નાખવાથી જાહેર હિતની સિદ્ધિ થતી નથી. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, અધિનિયમની કલમ ૭૪સી નો ભાગ બનેલી નિર્દિષ્ટ મંડળીઓની યાદીમાં ખાંડ કારખાનાઓને સામેલ કરવામાં આવ્યા હતા તે હેતુ નિષ્ફળ બનાવવામાં આવ્યો હોવાનું કહી શકાય. હેતુ સાથે કોઈ સંબંધસૂત્ર સાધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી. આક્ષેપિત (સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૧૯ ને અતાર્કિક અને અસંગત ગણાવી શકાય. આક્ષેપિત સુધારાના હેતુઓ અને કારણોના નિવેદનથી જ એ સૂચિત થાય છે કે તે અતાર્કિક, અસંગત અને ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪ નું ઉલ્લંઘન કરનાર છે.

[૨] એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે આક્ષેપિત વિધાન ભેદભાવપૂર્ણ સ્વભાવનું છે, અને તેથી, ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરનારું છે.

[૩] વિધાનના હેતુ અને વિધાનમંડળના પ્રેરક કારણ વચ્ચે સૂક્ષ્મ ભેદ રહેલો છે.

[૪] કાયદાનાં વિધાનનો ઉદ્દેશ શું છે તે નક્કી કરવું ન્યાયિક સમીક્ષાના ક્ષેત્રમાં આવે છે. રિટ અદાલત કાયદાનાં માળખા, ઉદ્દેશો અને કારણો તેમજ તે વિધાનના હેતુમાંથી સહાય લઈ શકે છે.

[૫] તે બહિષ્કારનો વિષય છે. કલમ ૭૪સીનો હેતુ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. જો હેતુ નિષ્ફળ જાય, તો વર્ગીકરણ અપ્રાસંગિક બની જાય છે.

[૬] જો રાજ્ય સરકારનો એવો કેસ હોય કે નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓની ચાદીમાંથી ખાંડ કારખાનાઓને બહાર રાખવાથી ચૂંટણીના હેતુ માટે રાજ્ય સરકાર દ્વારા કરવામાં આવતો ખર્ચ બચી જશે, તો આવી દલીલને સંપૂર્ણપણે હાસ્યાસ્પદ અને જાહેર હિતના વિરુદ્ધ ગણાવી શકાય.

કલમ ૭૪સી ની આવશ્યકતા ઉપચારાત્મક હતી.

[૭] કલમ ૭૪સીમાંથી ખાંડ કારખાનાઓને બાકાત રાખવાથી ચૂંટણીની પ્રક્રિયા દૂષિત થશે. જે વ્યક્તિ તે પદ માટે ચૂંટાઈ આવશે, તે તે પદ પર બે વર્ષથી પાંચ વર્ષ વચ્ચેની અવધિ માટે પદ ધારણ કરશે. આ વર્ગીકરણનો આધાર હાંસલ કરવા ઇચ્છાયેલા હેતુઓ સાથે જરાય સંબંધ ધરાવતો નથી. આ તો દયાજનક એક-પંક્તિની બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

[૮] રાજ્ય નિર્દિષ્ટ મંડળીઓની ચાદીમાંથી ખાંડ કારખાનાઓને બહાર રાખવા અંગેનું પોતાનું ભારણ નિભાવવામાં નિષ્ફળ ગયું છે. કલમ ૭૪સી ઉપચારાત્મક અને સમાવેશક હોવાથી, રાજ્યએ થોડાંક વધુ મંડળીઓને તેમાં સમાવેશ કરવો જોઈતો હતો. કલમ ૭૪સી હિતકારી ઉપચારાત્મક ઉપાય છે. તે કોઈ મુક્તિ નથી. અમરેલી ડિસ્ટ્રિક્ટ કોઓપરેટિવ સેલ એન્ડ પરચેઝ યુનિયન લિમિટેડ અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ ગુજરાત, જે ૧૯૮૪(૨) જીએલઆર ૧૨૪૪ માં અહેવાલિત છે, તે મામલે આ અદાલતે આ જ રીતે નિર્ધારિત કર્યું છે.

[૯] કલમ ૭૪સી સમાન સ્વભાવ ધરાવતા વર્ગનો એક જૂથ છે.

[૧૦] આક્ષેપિત સુધારો માત્ર એવી ઈચ્છાની અભિવ્યક્તિ છે કે રાજ્યને ૧૯૬૧ ના અધિનિયમની કલમ ૭૪સીમાં ખાંડ કારખાનાઓ જોઈએ નથી. તે છદ્મ સ્વરૂપનું વિધાન છે.

[૧૧] અનુચ્છેદ ૧૪ ના બે પાસાં છે: (૧) અતિવર્ગીકરણ અને (૨) અપુરતું વર્ગીકરણ. રિટ અરજદારોને સમાન રીતે વર્તીવ મેળવવાનો મૂળભૂત અધિકાર છે.

[૧૨] મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણીનો સિદ્ધાંત મતદાનના અધિકાર સાથે સંકળાયેલો છે. આ અદાલતે અમરેલી ડિસ્ટ્રિક્ટ કોઓપરેટિવ (ઉપરોક્ત) માં નોંધ્યું છે કે ચૂંટણીમાં કપટનો વિશાળ તત્ત્વ રહેલો હોય છે અને જે કાર્યોનું સ્વરૂપ જાહેર પદોને સમાન હોય છે, તેને ધ્યાનમાં લેતાં, તેમની ચૂંટણી સ્વતંત્ર સંસ્થા

હેઠળ સ્વતંત્ર રીતે થવી આવશ્યક છે. તેથી, તે સમયે કલમ ૭૪સીનો વ્યાપ મતદારોના હિતમાં મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણી માટે હિતાવહ હતો.

૧૩ રિટ અરજદારોની તરફેથી રજૂ કરવામાં આવેલી વિવિધ દલીલોનો સાર અને તાત્પર્ય આ પ્રમાણે સંક્ષેપિત કરી શકાય:

[૧] ગુજરાત રાજ્યમાં, આજદિન સુધી કુલ ૧૩ શેરડી સહકારી મંડળીઓ કાર્યરત છે. વર્ષ ૧૯૮૧થી, એટલે કે જ્યારે રાજ્યએ નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓની સંકલ્પના અમલમાં મૂકી ત્યારથી, શેરડી સહકારી મંડળીઓનું નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓ તરીકે વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. હાલમાં ગુજરાત રાજ્યમાં ૩૪૩ નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓ છે. ગુજરાત સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમ, ૧૯૬૧ હેઠળની જોગવાઈઓના બળે, આ ૩૪૩ નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓમાં ચૂંટણી કલેક્ટર દ્વારા યોજવામાં આવે છે. કલેક્ટરની દેખરેખ હેઠળ ચૂંટણી યોજવાની પદ્ધતિ અને રીત ૩૦ વર્ષથી વધુ સમયથી અમલમાં છે. ૩૦ વર્ષ પછી, રાજ્ય વિધાનમંડળે તા. ૨૭મી જુલાઈ ૨૦૧૮નો વિવાદિત સુધારો પસાર કર્યો, જેના દ્વારા ૧૩ શેરડી સહકારી મંડળીઓને ૩૪૩ નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓની યાદીમાંથી બહાર કાઢવામાં આવી છે. કલમ ૭૪(સી)(૧)(પ) ના કઢી નાખવાના સ્વરૂપમાં કરવામાં આવેલો આ સુધારો આ શેરડી સહકારી મંડળીઓને પોતાના વ્યક્તિઓને ચૂંટણી અધિકારીઓ તરીકે નિયુક્ત કરીને ચૂંટણીની સમગ્ર પ્રક્રિયા પોતાની રીતે યોજવા અને ચલાવવા દે છે. આ સુધારો સમિતિ / બોર્ડના નિર્વર્તમાન સભ્યોને, તેમનો પ્રતિનિધિ ચૂંટણી અધિકારી

તરીકે નિયુક્ત થતો હોવાથી, તેઓ ઇચ્છે તે રીતે ચૂંટણીના દરેક તબક્કાનું સંચાલન કરવાની મંજૂરી આપે છે. અસ્તિત્વમાન બોર્ડ દ્વારા નિયુક્ત કરાયેલ ચૂંટણી અધિકારી મતદારોની યાદી તૈયાર કરશે. ચૂંટણી અધિકારી મતદારોની યાદીમાંથી કેટલાક વ્યક્તિઓને સમાવેશ કરી શકે અથવા બહાર રાખી શકે. એવો ચૂંટણી અધિકારી, નિયુક્તિકર્તા સત્તાધિકારીની ઇચ્છા અને મનસૂબા અનુસાર, કોઈપણ વ્યક્તિનું ઉમેદવારીપત્ર સ્વીકારશે અથવા નકારી કાઢશે. એવો ચૂંટણી અધિકારી કેટલાક મતને માન્ય મત તરીકે અને કેટલાક મતને અમાન્ય મત તરીકે જાહેર કરશે, અને તે દ્વારા ચૂંટણીની સમગ્ર પ્રક્રિયા તથા તેના અનુસંગી ચૂંટણીપરિણામોને સંપૂર્ણપણે અસર પહોંચાડશે. વર્ષ ૧૯૮૧માં રાજ્યએ શેરડી સહકારી મંડળીઓમાં ચૂંટણી પ્રક્રિયાનો સુધાર કરવા અને ચૂંટણીમાં પારદર્શિતા તથા નિષ્પક્ષતા લાવવા માટે જે કર્યું હતું, તે રાજ્યએ વર્ષ ૨૦૧૯માં નિષ્ફળ બનાવી દીધું છે. રાજ્ય વિધાનમંડળને આપું કરવા માટે એવા આધારો પરથી પ્રેરિત કરવામાં આવ્યું છે, જે સત્યથી ઘણાં દૂર છે, અસ્તિત્વમાં જ નથી અને કોઈપણ આંકડાકીય માહિતીથી સમર્થિત નથી. તેથી, વિવાદિત સુધારો અયોગ્ય, મનસ્વી અને ભેદભાવપૂર્ણ છે.

૧૪ ઉપર ઉલ્લેખિત પરિસ્થિતિઓમાં, એવી પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે કે પડકારાયેલો (સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૧૯ ને ભારતના બંધારણની જોગવાઈઓ, અધિનિયમ, ૧૯૬૧ તથા નિયમો, ૧૯૮૨ ની જોગવાઈઓના અતિરેકમાં હોવાનું ઠરાવવામાં આવે.

૧૫ ઉપરોક્ત રજૂઆતોના સમર્થનમાં, નીચે દર્શાવેલ કેસ કાયદા પર આધાર રાખવામાં આવ્યો છે: ▯ રાજ્ય સરકાર તરફથી રજૂઆતો:

૧૬ રાજ્ય સરકાર તરફથી હાજર રહેલ એડવોકેટ જનરલ શ્રી કમલ ત્રિવેદી, જેમને શ્રી વિનય વિશેન, શિષ્ટ એ.જી.પી. દ્વારા સહાય આપવામાં આવી હતી, તેમણે તમામ રિટ અરજીઓનો જોરદાર વિરોધ કરતાં રજૂ કર્યું છે કે કોઈપણ અરજી વિચારણા લાયક નથી અને પડકારવામાં આવેલ (સુધારા) અધિનિયમની સંવિધાનિક માન્યતા સામેનો પડકાર નિષ્ફળ જવો જોઈએ. રાજ્ય તરફથી હાજર રહેલા શિષ્ટ એડવોકેટ જનરલે રજૂ કરેલ દલીલોનું વ્યાપક રીતે નીચે મુજબ સંક્ષેપ કરી શકાય:

ક્રમ સંખ્યા	પક્ષકારનું નામ	ઉલ્લેખ
૧	રાજકોટ ડિસ્ટ્રિક્ટ કોઓપરેટિવ બેન્ક લિ. વિ. ગુજરાત રાજ્ય	એ.આઈ.આર. ૨૦૧૫ એસ.સી. ૪૮૯
૨	અમરેલી ડિસ્ટ્રિક્ટ કોઓપરેટિવ સેલ એન્ડ પરચેઝ યુનિયન લિ. વિ. ગુજરાત રાજ્ય	૧૯૮૪ (૨) જીએલઆર ૧૨૪૪
૩	રાજેન્દ્ર એન. શાહ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય એક	૨૦૧૩(૨) જીએલઆર ૧૬૯૮
૪	આંધ્ર પ્રદેશ ડેરી ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન ફેડરેશન વિ. બી. નરસિંહા રેડ્ડી અને અન્ય	૨૦૧૧ (૯) એસીસી ૨૮૬
૫	ભારત સંઘ અને અન્ય વિ. એન. એસ. રત્નમ એન્ડ સન્સ	૨૦૧૫(૧૦) એસીસી ૬૮૧
૬	ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય તથા અન્ય વિ. દીપક ફર્ટિલાઇઝર્સ એન્ડ પેટ્રોકેમિકલ કોર્પોરેશન	૨૦૦૭ (૧૦) એસસીસી

	લિ.	૩૪૨
૭	ગુજરાત રાજ્ય અને અન્ય વિ. શ્રી અંબિકા મિલ્સ લિ., અમદાવાદ અને અન્ય	૧૯૭૪ (૪) એસ.સી.સી. ૬૫૬
૮	હીરલ પી. હરસોરા અને અન્ય વિ. કુસુમ નરોત્તમદાસ હરસોરા અને અન્ય	૨૦૧૬(૧૦) એસસીસી ૧૬૫
૯	સુબ્રમણિયન સ્વામી વિ. ડિરેક્ટર, સેન્ટ્રલ બ્યુરો ઓફ ઇન્વેસ્ટિગેશન અને અન્ય એક	૨૦૧૪(૮) એસ.સી.સી. ૬૮૨
૧૦	શર્મા ટ્રાન્સપોર્ટ વિ. આંધ્ર પ્રદેશ સરકાર અને અન્ય	૨૦૦૨(૨) એસસીસી ૧૮૮

[૧] અરજદારોના કોઈ કાનૂની, વૈધાનિક અથવા કોઈપણ મૂળભૂત હકોનો સામાવાળાઓ દ્વારા સંકોચ, અતિક્રમણ અથવા ભંગ થયો હોવાનું કહી શકાય નહીં અને તેથી, વિવાદિત જોગવાઈઓની વૈધતાને પડકારતી હાલની અરજી દાખલ કરવાની અરજદારોને કોઈ લોકસ સ્ટેન્ડી નથી અને આથી, ઉપરોક્ત શીર્ષકવાળી અરજી પ્રાથમિક તબક્કે જ નામંજૂર થવા પાત્ર છે.

[૨] કે રાજ્ય વિધાનમંડળ ૧૯૬૧ ના અધિનિયમની જોગવાઈઓમાં કોઈપણ સુધારો અધિનિયમિત કરવા અથવા કરવા માટે પૂર્ણપણે સક્ષમ છે, કારણ કે ભારતના સંવિધાનની અનુસૂચિ ૭ ની રાજ્ય યાદી, અર્થાત્ યાદી ૨ ની પ્રવેશ ૩૨ ના બળે તેને તે બાબતમાં સત્તા પ્રાપ્ત છે અને આ સંબંધે કોઈ કાયદાકીય

જોગવાઈ અથવા સંવિધાનિક જોગવાઈ દ્વારા કોઈ પ્રતિબંધ નથી, કારણ કે તેમ કરવું રાજ્ય વિધાનમંડળનો વિશેષાધિકાર છે.

[૩] કે, પડકારવામાં આવેલી વિવાદિત જોગવાઈઓ અંગે, જેમ આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે તે પ્રકારની કોઈપણ સ્વરૂપની મનમાની, તો દૂરની વાત, પ્રગટ મનમાની, અથવા અયોગ્યતા અસ્તિત્વમાં નથી અને તેથી ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪ અથવા અનુચ્છેદ ૧૯(૧) (જી) ની જોગવાઈઓનું, અથવા ભારતના સંવિધાનની અન્ય કોઈ જોગવાઈનું, કોઈ ઉલ્લંઘન થતું નથી. રજૂ કરવામાં આવે છે કે ઉપરોક્ત પ્રાથમિક વાંધાઓના આધારે વર્તમાન અરજીફરિયાદ પ્રારંભિક તબક્કે જ નામંજૂર થવા પાત્ર છે.

[૪] ગુજરાત રાજ્ય સહકારી ખાંડ કારખાના લિ.ની મહાસંસ્થા ગુજરાત રાજ્યમાં વ્યાપેલી વિવિધ સહકારી ખાંડ કારખાનાઓના સુવિધાકારક તરીકે કાર્ય કરવા માટે ઇ.સ. ૧૯૬૦માં ઘણાં પહેલાં નોંધાયેલ હતી. ઉક્ત મહાસંસ્થાને સોંપાયેલ ભૂમિકા વિવિધ સહકારી ખાંડ કારખાનાઓ તથા તેમની અન્ય સંબંધિત સહાયક પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે સમન્વય સાધવાની છે. ગુજરાત રાજ્યમાં ૩૧ ખાંડ સહકારી મંડળીઓ છે, જેમાંથી હાલમાં ગુજરાત રાજ્યમાં ૧૩ કાર્યરત સહકારી ખાંડ કારખાનાઓ છે.

[૫] વર્ષ ૨૦૧૩થી, ઉપરોક્ત સહકારી ખાંડ કારખાનાઓ ખાંડ નિયામકને રજૂઆતો કરતા હતા અને તે ઉપરોક્ત મહાસંઘને પણ આગળ મોકલવામાં આવતી હતી.

આવી રજૂઆતના અનુસંધાનમાં ફેડરેશને ખાંડ નિયામકને તા. ૧૪ ઓગસ્ટ ૨૦૧૪ની રજૂઆત કરી હતી, જેમાં ગુજરાત સહકારી મંડળી અધિનિયમ, ૧૯૬૧ ની કલમ ૭૪સી(૧)(૫) હેઠળ જેમ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે તેમ, નિર્દિષ્ટ મંડળીઓની યાદીમાંથી ખાંડ સહકારી મંડળીઓને કાઢી મૂકવાની આવશ્યકતા પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો હતો.

[૬] ખાંડના નિયામકે ઉપરોક્ત રજૂઆતોની તપાસ કરી અને તેની યોગ્ય આકલન તથા મૂલવણી કર્યા બાદ, ફૃષિ અને સહકારી વિભાગને તારીખ ૧૩મી જૂન ૨૦૧૪નો એક પત્ર લખ્યો, જેમાં ખાંડના નિયામકે ૧૯૬૧ના અધિનિયમની કલમ ૭૪સી(૧)(૫) હેઠળ નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓની યાદીમાંથી ખાંડ સહકારી મંડળીને કાઢી મૂકવાનું ન્યાયસંગત ઠરાવવા માટે ચાર કારણો દર્શાવ્યા હતા.

[૭] સમાન રજૂઆત ખાંડના નિયામક દ્વારા પણ તા. ૬મી જૂન ૨૦૧૮ના રોજ રાજ્ય સરકારને સંબોધાયેલ પત્ર દ્વારા કરવામાં આવી હતી. તેમાં સ્પષ્ટપણે જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, જ્યાં સુધી ખાંડ સહકારી મંડળીઓનો પ્રશ્ન છે, ત્યાં સુધી તે વાસ્તવમાં સ્વાયત્ત રીતે કાર્યરત છે, કારણ કે દરેક મંડળીનું પોતાનું બોર્ડ

હોય છે, જેમાં અધ્યક્ષ, વ્યવસ્થાપક નિયામક અને સભ્યોનો સમાવેશ થાય છે અને તેની પોતાની પેટાનિયમાવલી હોય છે. વ્યક્તિગત કૃષિકારો ખાંડ સહકારી મંડળીના સભ્યો છે અને કોઈ પણ મધ્યવર્તી સંસ્થા વિના સીધા જ મંડળી સાથે સંકળાયેલા છે. તેથી, ખાંડ સહકારી મંડળીનું વહીવટ સ્વરૂપે સ્વાયત્ત છે. ખાંડના નિયામકે પ્રાપ્ત થયેલ આવી રજૂઆતોનું મૂલ્યાંકન કર્યા બાદ, કલેક્ટર મારફતે ચૂંટણી યોજવા માટે થતા ખર્ચ અંગેની વિગતો આપી હતી.

[૮] રાજ્ય સરકારે તા. ૬ જૂન ૨૦૧૯ના ઉપરોક્ત પ્રસ્તાવનું પરીક્ષણ કર્યા બાદ, તે જ પ્રસ્તાવને મંત્રિમંડળ સમક્ષ મૂક્યો હતો. પ્રસ્તાવનું પરીક્ષણ કર્યા બાદ, મંત્રિમંડળે ૧૯૬૧ના અધિનિયમની કલમ ૭૪(સી)(૧) હેઠળ ઉદ્દેશિત નિર્દિષ્ટ મંડળીઓની યાદીમાંથી સુગર સહકારી મંડળીને કાઢી નાખવા માટે ડિરેક્ટર ઓફ સુગરના પ્રસ્તાવને મંજૂરી આપી હતી.

[૯] ઉદ્દેશો અને કારણોના નિવેદન સાથેનું વિધેયક ગુજરાત રાજ્યની વિધાનસભા સમક્ષ વિચારણા માટે રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું અને તે વિધેયક બહુમતીથી પસાર કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યારબાદ ઉક્ત વિધેયકને રાજ્યપાલશ્રીએ ૨ ઓગસ્ટ ૨૦૧૯ના રોજ અનુમતિ આપી હતી અને તે જ અંગેની જાહેરાત ૦૩.૦૮.૨૦૧૯ના રોજ પ્રકાશિત કરાયેલ અસાધારણ સરકારી ગેઝેટમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી.

[૧૦] ત્યારબાદ, ગુજરાત સહકારી મંડળી (સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૧૯ ની કલમ ૧ ની ઉપકલમ ૨ દ્વારા પ્રદત્ત સત્તાનો ઉપયોગ કરીને, ગુજરાત સરકારે ઉક્ત સુધારા અધિનિયમ ૦૫.૦૯.૨૦૧૯ થી અમલમાં આવેલ હોવાનું જાહેર કર્યું.

[૧૧] કે ૧૯૬૧ ના અધિનિયમની કલમ ૭૪સી ની ઉપકલમ (૩) નો આરંભ અપ્રતિબંધ કલમથી થાય છે અને તે જોગવાઈ કરે છે કે કોઈ નિર્દિષ્ટ સંસ્થાના ઉપવિધિઓમાં સમાવેશ પામેલી કોઈપણ બાબત હોવા છતાં, સંચાલન સમિતિની ચૂંટણી સંસ્થાના સભ્યોની સામાન્ય સભા દ્વારા કરવામાં આવવી જોઈએ. તેથી, નિર્દિષ્ટ સહકારી સંસ્થાની સંચાલક સમિતિની રચના તે ઉક્ત ૧૯૬૧ ના અધિનિયમ અને તેના હેઠળ બનાવવામાં આવેલા નિયમોમાં જોગવેલ મુજબ ચૂંટણી દ્વારા જ થવાની છે. જોકે, ૧૯૬૧ ના અધિનિયમની કલમ ૭૪સી ની ઉપકલમ (૩) ના પરંતુક દ્વારા બે પ્રકારના નિમણૂકોને યથાવત્ રાખવામાં આવ્યા છે. તે જોગવાઈ કરે છે કે, તેમ છતાં, રાજ્ય સરકાર માટે કલમ ૮૦ હેઠળ આવી કોઈપણ સંસ્થાની સમિતિ પર પોતાના પ્રતિનિધિની નિમણૂક કરવી અથવા પ્રથમની નિમણૂક કરવી કાયદેસર ગણાશે

જેવી કોઈ સંસ્થાની વ્યવસ્થાપન સમિતિ, જ્યાં આવી સંસ્થાના ઉપનિયમો તેમ જ જોગવાઈ કરતા હોય. ૧૯૬૧ના અધિનિયમની કલમ ૮૦ હેઠળ, રાજ્ય સરકારને નિશ્ચિત પરિસ્થિતિઓમાં પોતાના નિમિત્ત પ્રતિનિધિને નિયુક્ત કરવાની કેટલીક સત્તાઓ પ્રાપ્ત છે. ૧૯૬૧ના અધિનિયમની કલમ ૮૦ની ઉપકલમ (૧)

હેઠળ, જ્યાં રાજ્ય સરકારે કોઈ સંસ્થાની શેર મૂડીમાં સીધી રીતે અથવા બીજી કોઈ સંસ્થા મારફતે હિસ્સો ભર્યો હોય અથવા સંસ્થા દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલી ઋણપત્રિકાઓના મૂળધનની પરતફેર તથા તેના વ્યાજની ચુકવણી માટે અથવા સંસ્થા દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલી લોનની પરતફેર માટે બાંહેધરી આપી હોય, ત્યાં રાજ્ય સરકારને સંસ્થાની સમિતિ પર ત્રણ પ્રતિનિધિઓનું નામનિર્દેશન કરવાની સત્તા છે. ૧૯૬૧ના અધિનિયમની કલમ ૮૦ની ઉપકલમ (૨) હેઠળ, જો રાજ્ય સરકારનું એવું મત હોય કે કોઈ સંસ્થાના કાર્યકલાપમાં સંકળાયેલા જાહેર હિતને ધ્યાનમાં લેતાં તેમ કરવું આવશ્યક અથવા યોગ્ય છે, તો રાજ્ય સરકાર માટે નામનિર્દેશન કરવું અનુમત્ય છે.

[૧૨] કે ૧૯૮૧ના સુધારા અધિનિયમના સમાવેશ થવાથી, નવો અધ્યાય એટલે કે અધ્યાય ૧૧(એ), જે અમુક મંડળીઓની સમિતિ અને હોદ્દેદારોની ચૂંટણીને સંબંધિત છે, તે પણ આ કાનૂનમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં કલમ ૧૪૫એ થી ૧૪૫ઝેડનો સમાવેશ થાય છે. ૧૯૬૧ના અધિનિયમના અધ્યાય ૧૧એને ધ્યાનમાં રાખીને, કલમ ૭૪સી હેઠળ નિર્દિષ્ટ મંડળીઓની વિવિધ શ્રેણીઓની સમિતિઓની ચૂંટણી, ગુજરાત નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓની સમિતિ માટેની ચૂંટણી નિયમો, ૧૯૮૨ મુજબ કરવામાં આવતી હતી. ઉક્ત નિયમો સરકારેરી તંત્રને સામેલ કરતી જપ દિવસની વિશેષ ચૂંટણી પ્રક્રિયા નિર્ધારિત કરે છે. ઉપરોક્ત નિયમોના પ્રકાશમાં, નિર્દિષ્ટ મંડળીઓની વિવિધ શ્રેણીઓને ઉક્ત નિયમો સાથે સુસંગતતા રાખી પોતાની હાલની ઉપવિધિઓ

ઘડવાની અથવા તેમાં સુધારો કરવાની આવશ્યકતા હતી. અનુરૂપ રીતે, તમામ નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓની ઉપવિધિઓને ઉપરોક્ત નિયમો સાથે સુસંગત બનાવવામાં આવી છે.

[૧૩] જ્યારે મુખ્ય અધિનિયમમાં ધારા ૭૪અ, ૭૪બ અને ૭૪ક પ્રથમ વખત ઈ.સ. ૧૯૮૩માં વિધિપુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવી, ત્યારે રાજ્ય સરકારે ખાંડ ઉદ્યોગોના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે અને કૃષિ સુધારાના એક ભાગરૂપે, શેર મૂડીમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો હતો તેમજ તે મુજબ ઘડાયેલ યોજનાના આધારે ધિરાણ અથવા અનુદાન પણ આપ્યાં હતાં. આવા કારણોસર સંબંધિત તબક્કે “જાહેર હિત”નો એક તત્વ સંકળાયેલો હતો. ઈ.સ. ૧૯૬૧ના મુખ્ય અધિનિયમની ધારા ૮૦(૧) રાજ્ય સરકારને કોઈ સોસાયટીના બોર્ડ પર તેના પ્રતિનિધિની નિમણૂક કરવાની સત્તા આપે છે. તેથી, ઈ.સ. ૧૯૮૧માં, અધિનિયમની ધારા ૭૪ક હેઠળ નિર્દિષ્ટ યાદીમાં “ખાંડ કારખાનાઓ”ને સમાવેશ કરવા માટે સશક્ત કારણો અસ્તિત્વમાં હતાં.

[૧૪] જ્યારે ખાંડ નિયામક દ્વારા દિનાંક ૬મી જૂન ૨૦૧૯ની, ૧૯૬૧ના મુખ્ય અધિનિયમની કલમ ૭૪સીમાં સુધારો સૂચવતો પ્રસ્તાવ રજૂ કરવામાં આવ્યો, ત્યારે વિગતવાર સૂચનોના સર્વાંગી મૂલ્યાંકનથી એવું સૂચિત થયું કે “ખાંડ કારખાનાઓ”ના મામલામાં શેર મૂડી તરફ રાજ્ય સરકારનું યોગદાન ક્રમશઃ નોંધપાત્ર રીતે ઘટ્યું છે. તેથી, સંબંધિત સમયે આ ખાંડ સહકારી મંડળીઓ સાથે સંકળાયેલ “જાહેર હિત”નો પરિબળ, વર્ષ ૧૯૮૨માં સુધારો ઘણાં પહેલાં રજૂ

કરવામાં આવ્યો હતો ત્યારે પ્રચલિત સ્થિતિની સરખામણીએ નોંધપાત્ર રીતે ક્ષીણ બન્યો હતો.

[૧૫] રાજ્ય સરકાર હવે શેર મૂડીમાં સભ્યપદ ધરાવતી અથવા ગેરંટીદાતા રહી નથી, તેથી ૧૯૬૧ના અધિનિયમની કલમ ૮૦(૧) ના તત્વોને ધ્યાનમાં લેતાં, સામાન્ય રીતે આવી સોસાયટીનું શાસન માત્ર ચૂંટાયેલા મંડળો દ્વારા જ થવું જોઈએ અને તે દૃષ્ટિએ, તે સ્વાયત્ત રહેવી જોઈએ. તેથી, આવા કેસમાં રાજ્ય સરકાર દ્વારા પોતાના પ્રતિનિધિની નિમણૂક કરીને કરવામાં આવતો કોઈપણ હસ્તક્ષેપ તેની સ્વાયત્તતામાં હસ્તક્ષેપ સર્જશે, જે શક્ય તેટલું ટાળવું જોઈએ.

૧૭ શ્રી ત્રિવેદી, વિદ્વાન એડવોકેટ જનરલ, જેમનો ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેમની રજૂઆતોનો સાર અને તાત્પર્ય નીચે મુજબ છે:

[૧] શુગર સહકારી મંડળીઓ, અન્ય નિર્દિષ્ટ મંડળીઓથી ભિન્ન રીતે, સંઘીય મંડળીઓ નથી. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, એવી કોઈ સહકારી મંડળીઓ નથી કે જે શુગર સહકારી મંડળીઓની સભ્ય હોય. તે મૂળભૂત રીતે પ્રાથમિક સહકારી મંડળીઓ છે અને તેથી, નિર્દિષ્ટ મંડળીઓની યાદીમાંથી તેમના બહિષ્કારને કારણે ભેદભાવનો કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી, કારણ કે હવે તે યાદીમાં માત્ર સંઘીય મંડળીઓ જ સમાવેશ પામશે.

[૨] કલેક્ટરના કહેવા પર તેમની મેનેજિંગ કમિટીની ચૂંટણી યોજવામાં પરિવહન ખર્ચ, મજૂરીના ખર્ચ, જાહેરાતો વગેરે બાબતે થતો ખર્ચ વધુ પ્રમાણમાં આવતો હોવાથી, ખાંડ સહકારી મંડળીઓ સતત એવી રજૂઆત કરતી હતી કે તેમને યાદીમાંથી દૂર કરવામાં આવે.

[૩] ખાંડ સહકારી મંડળીઓની વ્યવસ્થાપક સમિતિઓની ચૂંટણી યોજવાની જવાબદારી જેમના પર હતી એવા કલેક્ટર અને ડેપ્યુટી કલેક્ટર સમયગાળાની સાથે અન્ય વિવિધ જવાબદારીઓથી ભારે બોજાયેલા રહ્યા છે. તેથી, ખાંડ સહકારી મંડળીઓ ઇચ્છતી હતી કે તેમની ચૂંટણી કલેક્ટર દ્વારા નહીં, પરંતુ તેમના ઉપવિધિઓ મુજબ સીધી તેમની વ્યક્તિગત સભ્યો મારફતે યોજવામાં આવે.

[૪] ૧૯૮૧માં, જ્યારે ખાંડ સહકારી મંડળીઓનો સમાવેશ નિર્દિષ્ટ મંડળીઓની યાદીમાં કરવામાં આવ્યો હતો, ત્યારે રાજ્ય સરકાર સમક્ષ જાહેર હિતનો તત્વ અગ્રસ્થાને હતો, કારણ કે તે સમયગાળા દરમિયાન અસ્તિત્વમાં રહેલી મોટા ભાગની ખાંડ સહકારી મંડળીઓમાં રાજ્ય સરકારે તેમની શેર મૂડીમાં હિસ્સો લીધો હતો, જે સમય જતા શૂન્ય સુધી ઘટી ગયો છે અને તેથી, તે દૃષ્ટિકોણથી હવે ખાંડ સહકારી મંડળીઓમાં જાહેર હિતનો તત્વ વધુ રહ્યો નથી.

[૫] સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪ વિષયક દલીલ ભ્રામક છે.

[૬] વાજબી પ્રતિબંધો દૂર કરવામાં આવ્યા છે.

[૭] કોઈને બાકાત રાખવામાં આવ્યો છે અને તેથી, બંધારણનો અનુચ્છેદ ૧૪ લાગુ પડશે નહીં.

[૮] વિધાનમંડળનો હેતુ પ્રાસંગિક નથી.

[૯] મતદાન કરવાનો અને ચૂંટવાનો અધિકાર માત્ર કાનૂની અધિકાર છે અને તેમાં ફેરફાર કરવો વિધાનમંડળનો વિશેષાધિકાર છે.

[૧૦] અધિનિયમ તદ્દન મનસ્વી હોવાનો તર્ક હાલના કેસમાં ટકી શકતો નથી. કાયદામાં દુર્ભાવનાનો કોઈ આશય હોઈ શકતો નથી.

[૧૧] રાજ્ય દ્વારા દાખલ કરાયેલા પ્રત્યુત્તર-પ્રતિઉત્તરમાં કરવામાં આવેલા અવતરણો દર્શાવે છે અથવા વધુ સ્પષ્ટ રીતે સાબિત કરે છે કે કેટલીક સંસ્થાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો અને તેમની અવધિ પૂર્ણ થઈ જતાં હવે તેમને કાડી નાખવામાં આવી રહી છે.

[૧૨] સુધારા અધિનિયમ, ૨૦૧૯ તર્કસંગત અભિગમ પર આધારિત છે.

[૧૩] અધિનિયમનો હેતુ ગેરકાયદેસર નથી અને સિદ્ધ કરવાનું ઇચ્છિત સંબંધ છે.

ઉપરોક્ત સંદર્ભિત પરિસ્થિતિઓમાં, વિદ્વાન એડવોકેટ જનરલ શ્રી ત્રિવેદી પ્રાર્થના કરે છે કે, કોઈપણ રિટ અરજીઓમાં કોઈ સારત્વ ન હોવાથી, તે નામંજૂર કરવામાં આવે.

૧૯ શ્રી ત્રિવેદી, વિદ્વાન એડવોકેટ જનરલે, પોતાની રજૂઆતોના સમર્થનમાં, નીચે દર્શાવેલ નિણયો પર અવલંબન મૂક્યું:
 □ ગુજરાત સ્ટેટ ફેડરેશન ઓફ કોઓપરેટિવ સુગર ફેક્ટરીઝ લિમિટેડ તરફથી રજૂઆતો:

ક્રમ ક્ર.	પક્ષકારનું નામ	ઉદ્દેશ	સંબંધિત પરિચ્છેદો
૧	કે. નાગરાજ વિ. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય	(૧૯૮૫) ૧ એસ.સી.સી. ૫૨૩	૮ થી ૧૧, ૧૪, ૨૮, ૩૦, ૩૧ અને ૩૬
૨	શશિકાંત લક્ષ્મણ કાળે વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા	(૧૯૯૦૦ ૪ એસ.સી.સી. ૩૬૬	૧, ૮, ૧૭ થી ૧૯
૩	હિમાયલ પ્રદેશ રાજ્ય વિ. કૈલાશ ચંદ મહાજન	૧૯૯૨ સપ્ ૯૨) એસસીસી ૩૫૧	૮૨ થી ૯૦
૪	કર્ણાટક રાજ્ય વિ. મેંગલોર યુનિવર્સિટી બિન-શૈક્ષણિક કર્મચારીઓ	(૨૦૦૨) ૩ એસ.સી.સી. ૩૦૨	૧૦
૫	જાવેદ વિ. હરિયાણા રાજ્ય	(૨૦૦૩) ૮ એસસીસી ૩૬૯	૧૨ થી ૧૪
૬	સુશીલ કુમાર શર્મા વિ. યુનિયન	(૨૦૦૫) ૬	૧૨ થી ૧૫

	ઓફ ઇન્ડિયા	એસ.સી.સી. ૨૮૧	
૭	એમ. કે. અબ્દુલ સલામ વિ. કેરળ રાજ્ય	૨૦૧૮ એસસીસી ઓનલાઇન કેર ૨૮૫૫	૯ થી ૧૨
૮	શાયરા બાનુ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા	(૨૦૧૭) ૯ એસસીસી ૧	૧, ૨, ૯૫, ૧૦૧ અને ૧૦૪
૯	વલસાડ જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંક વિ. ગુજરાત રાજ્ય	(૨૦૦૩) ૨ જી.એલ.એચ. ૪૫૯	૩૦
૧૦	કલાવડા દુધ ઉત્પાદક વિ. ગુજરાત રાજ્ય	સ્પેશિયલ સિવિલ એપિલેશનમાં લેટર્સ પેટન્ટ અપીલ નં. ૧૮૧ ઓફ ૨૦૦૩ માં તા. ૨૭મી માર્ચ ૨૦૧૫નો આદેશ	—
		ક્રમ સંખ્યા ૨૨૫૭ નું ૨૦૦૧	
૧૧	પન્નાલાલ બસીલાલ પિટ્ટી વિ. એ.પી. રાજ્ય	(૧૯૯૬) ૨ એસ.સી.સી. ૪૯૮	૮ અને ૧૨
૧૨	સતીશ બાબુભાઈ પટેલ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા	૨૦૧૪ (૧) જીએલએચ ૪૮૩	૭ થી ૧૮
૧૩	ડી. આર. વેંકટાયલમ વિ. ડી.વાય. ટ્રાન્સપોર્ટ કમિશનર	(૧૯૭૭) ૨ એસસીસી ૨૭૩	૨, ૧૩, ૨૯

૧૪	સમસ્ત ગુજરાત રાજ્ય મોચી સમાજ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા	૨૦૦૪ (૨) જી.એલ.એચ. ૬૭	૨.૧, ૨.૨, ૨૭, ૨૮(૬)
૧૫	ડી. એસ. નકારા અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા	(૧૯૮૩) ૧ એસ.સી.સી. ૩૦૫	૬, ૮, ૪૨, ૪૩
૧૬	રતન આર્યા અને અન્ય વિ. તમિલનાડુ રાજ્ય	(૧૯૮૬) ૩ એસસીસી ૩૮૫	૩ અને ૪
૧૭	માઈનર પી. રાજેન્દ્રન વિ. મદ્રાસ રાજ્ય	એ.આઈ.આર. ૧૯૬૮ એસ.સી. ૧૦૧૨	૧૧ અને ૧૨
૧૮	કે. પ્રભાકરણ વિ. પી. જયરાજન	(૨૦૦૫) ૧ એસ.સી.સી. ૭૫૪	૧૮ અને ૬૦
૧૯	સ્વિસ રિબન્સ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા	(૨૦૧૯) ૪ એસીસી ૧૭	૩, ૧૦, ૫૦, ૫૧, ૭૮
૨૦	સ્ટેટ ઓફ એ.પી. વિ. નદામિદ્દી રામી રેડ્ડી	(૨૦૦૧) ૭ એસીસી ૭૦૮	૮
૨૧	સ્ટેટ ઓફ એમ.પી. અને અન્ય વિ. સંજય નગાયચ અને અન્ય	એ.આઈ.આર. ૨૦૧૩ એસ.સી. ૧૯૨૧	
૨૨	તારલોચન દેવ શર્મા વિ. પંજાબ રાજ્ય અને અન્ય	એ.આઈ.આર. ૨૦૦૧ એસ.સી. ૨૫૨૪	
૨૩	સીમેન્સ લિ. વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય અને અન્ય	(૨૦૦૬) ૧૨ એસસી ૩૩	
૨૪	વિસાભાઈ કર્મશીભાઈ વિ.	૨૦૧૪ જી.એલ.એચ.(૧)	

	ગુજરાત રાજ્ય	૬૯૮	
૨૫	રાજસ્થાન રાજ્ય વિ. પ્રકાશ ચંદ્ર અને અન્ય	એ.આઈ.આર. ૧૯૯૮ એસ.સી. ૧૩૪૪	
૨૬	પ્રવીણભાઈ મોહનભાઈ ચૈયાણી અને અન્ય વિ. ગુજરાત રાજ્ય અને અન્ય	(૨૦૦૭) ૩ જીએલઆર ૨૬૦૬	
૨૭	ઓરિક્સ ફિશરીઝ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (યુ.ઓ.આઈ.) અને અન્ય	(૨૦૧૦) ૧૩ એસસીસી ૪૨૭	
૨૮	કલકત્તા ડિસ્કાઉન્ટ કંપની લિમિટેડ વિ. આવકવેરા અધિકારી, કંપનીઝ જિલ્લો, ૧ અને અન્યાઓ	એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૩૭૨	

૨૦ શ્રી એસ. એન. સોપારકર, વિદ્વાન પરિષ્ક વકીલ, જેમને શ્રી જિગર ગઢવી, વિદ્વાન વકીલ દ્વારા સહાય આપવામાં આવી હતી, તેઓ ફેડરેશન તરફથી હાજર રહ્યા છે. શ્રી સોપારકરે તમામ રિટ અરજીઓનો પણ વિરોધ કર્યો છે. શ્રી સોપારકરની રજૂઆતોને વ્યાપક રીતે નીચે મુજબ નોંધવી શક્ય છે:

[૧] અનુચ્છેદ ૧૪ અપ્રાસંગિક છે.

[૨] વિધાનમંડળનો હેતુ, જેમાં કાયદાના ઉદ્દેશનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેની તપાસ કરી શકાતી નથી.

[૩] પ્રતિબંધ દૂર કરવામાં આવ્યો છે. કોઈ વર્ગીકરણ નથી. આ મામલો અવર્ગીકરણનો છે.

[૪] પડકારવામાં આવેલો સુધારો બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪નો ભંગ કરનાર નથી, કારણ કે ખાંડ કારખાનાઓને વર્ગીકરણમાંથી દૂર કરીને એક જ વર્ગમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. અધિનિયમની કલમ ૭૪સી હેઠળ સમાવેશ થવાને કારણે ખાંડ કારખાનાઓના જે અધિકારો મર્યાદિત કરવામાં આવ્યા હતા, તે હવે પુનઃસ્થાપિત કરવામાં આવ્યા છે. ચૂંટણી હેઠળ મતદારોના અધિકારો મૂળભૂત અધિકારો નથી, પરંતુ તે કાયદાસર્જિત અધિકારો છે.

૨૧ ઉપર ઉલ્લેખિત જેવી પરિસ્થિતિઓમાં, શ્રી સોપારકર એવી પ્રાર્થના કરે છે કે આક્ષેપિત સુધારાની બંધારણીય માન્યતા સામેનો પડકાર નિષ્ફળ જવો જોઈએ અને રિટ અરજીઓ ફગાવી દેવી જોઈએ.

૨૨ શ્રી સોપારકરએ, પોતાની રજૂઆતોના સમર્થનમાં, નીચે દર્શાવેલ ન્યાયનિર્ણયો પર આધાર મૂક્યો:

ક્રમ નં.	પક્ષકારનું નામ	ઉલ્લેખ
----------	----------------	--------

૧	કેરળ રાજ્ય અને અન્ય વિ. પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ	(૨૦૦૯) ૮ એસસીસી ૪૬
૨	જ્યોતિ બસુ વિ. દેવિ ઘોષાલ	(૧૯૮૨) ૧ એસ.સી.સી. ૬૯૧
૩	કુલદીપ નાયર વિ. યુનિયન ઑફ ઇન્ડિયા	(૨૦૦૬) ૭ એસ.સી.સી. ૧
૪	યૂનિયન ઑફ ઇન્ડિયા વિ. એક્સાઈડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિ.	(૨૦૨૦) ૫ એસ.સી.સી. ૨૭૪
૫	શ્રી શ્રી કે. સી. ગજપતિ નારાયણ દેઓ વિ. ઓરિસા રાજ્ય	૧૯૫૪ એસસીઆર ૧
૬	કસ્ટમ્સના કલેક્ટર વિ. નથેલા સંપાથુ ચેટ્ટી	(૧૯૬૨) ૩ એસ.સી.આર. ૭૮૬ : એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ એસ.સી. ૩૧૬
૭	હીના કંસાર વિ. સક્ષમ પ્રાધિકારી	(૨૦૦૮) ૧૪ એસ.સી.સી. ૭૨૪
૮	જાવેદ અને અન્ય વિ. હરિયાણા રાજ્ય અને અન્ય	(૨૦૦૩) ૮ એસસીસી ૩૬૯
૯	કેરીળા એજ્યુકેશન બિલ, ૧૯૫૭ બાબતે	૧૯૫૯ એસસીઆર ૯૯૫ : એઆઈઆર ૧૯૫૮ એસસી ૯૫૬
૧૦	બોમ્બે રાજ્ય વિ. એફ. એન. બલસારા	૧૯૫૧ એસીસીઆર ૬૮૨
૧૧	સખાવંત અલી વિ. ઓરિસા રાજ્ય	(૧૯૫૫) ૧ એસ.સી.આર. ૧૦૦૪
૧૨	ગૌરી શંકર વિ. યુનિયન ઑફ ઇન્ડિયા	(૧૯૯૪) ૬ એસ.સી.સી.

		૩૪૯
૧૩	યુ.પી. રાજ્ય વિ. દેઓમાન ઉપાધ્યાય	(૧૯૬૧) ૧ એસ.સી.આર. ૧૪
૧૪	વી. એમ. સાલગાઓકાર એન્ડ બ્રોસ. વિ. મોર્મુગાઓ બંદરના ટ્રસ્ટીઓના બોર્ડ	(૨૦૦૫) ૪ એસ.સી.સી. ૬૧૩
૧૫	રિલાયન્સ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિ. વિ. ગુજરાત રાજ્ય	૨૦૨૦ એસીસી ઓનલાઈન ગુજ ૬૯૪
૧૬	આશિષ પ્રફુલભાઈ પટેલ વિ. આવકવેરા સમાધાન આયોગ	૨૦૧૭ એસ.સી.સી. ઓનલાઈન ગુજ ૨૨૯૭
૧૭	ભાનુમતી વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય	(૨૦૧૦) ૧૨ એસ.સી.સી. ૧
૧૮	રહેમાન શાગૂ વિ. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય	(૧૯૮૫) ૩ એસ.સી.સી. ૧૯૮
૧૯	ટી. વેંકટા રેડ્ડી વિ. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય	(૧૯૮૫) ૩ એસ.સી.સી. ૧૯૮
૨૦	લાખી નારાયણ દાસ વિ. બિહાર પ્રાંત	૧૯૪૯ એસ.સી.સી. ઓનલાઈન એફ.સી. ૨૯

૨૩ અમે શ્રી નર્મદા ખાંડ ઉદ્યોગ લિમિટેડ તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ શ્રી
વી. સી. વાઘેલા ને પણ સાંભળ્યા.

□ વિશ્લેષણ:

૨૪ પક્ષકારો તરફથી હાજર થયેલા માનનીય વકીલોને સાંભળ્યા બાદ અને નોંધાયેલ સામગ્રીનું અવલોકન કર્યા બાદ, અમારા વિચાર માટે માત્ર એક જ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે શું ગુજરાત સહકારી મંડળીઓ (સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૧૯ ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪ને અતિરેકી છે કે નહીં.

▯ વિવાદિત સુધારાઓ સુધી દોરી ગયેલી ઘટનાઓ:

૨૫ ૧૯૬૧ના અધિનિયમમાં અનુક્રમે ૧૯૮૧ના અધિનિયમ નં. ૬ અને ૧૯૮૨ના અધિનિયમ નં. ૨૩ દ્વારા સુધારો કરવામાં આવ્યો. આ સુધારાઓ સહકારી સંસ્થાઓની રાજ્યસ્તરીય પરિષદમાં થયેલા વિચારવિમર્શનું પરિણામ હતા અને તે ૧૯૭૬માં ગુજરાત રાજ્ય કાયદા પંચ દ્વારા તે સમયના રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાનને સુપરત કરાયેલ અહેવાલ પર આધારિત હતા. અધિનિયમમાં આ બંને સુધારાઓ લાવવામાં આવતા, વિધાનમંડળે અધિનિયમમાં વ્યાપક ફેરફારો કર્યા, જેમાંથી એક ફેરફાર સહકારી મંડળીઓને “વિશિષ્ટ સહકારી મંડળીઓ અને અવિશિષ્ટ સહકારી મંડળીઓ” તરીકે વર્ગીકૃત કરવાનો હતો. વિધાનમંડળે કરેલો બીજો એક મહત્વપૂર્ણ ફેરફાર એ હતો કે તમામ વિશિષ્ટ સહકારી મંડળીઓમાં ચૂંટણી અધિકારી તરીકે કલેક્ટરની નિમણૂક કરવામાં આવી, જેના પરિણામે વિશિષ્ટ સહકારી મંડળીઓ પોતાની રીતે ચૂંટણી યોજવાની સત્તાથી વંચિત થઈ.

૨૬ અધિનિયમની કલમ ૭૪સી સહિત વિવિધ નવી જોગવાઈઓ રજૂ કરવા માટે તા. ૭મી જાન્યુઆરી ૧૯૮૧ના હેતુઓ અને કારણોનું નિવેદન નીચે મુજબ હતું:

ગુજરાત સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમ, ૧૯૬૧ ની વર્તમાન જોગવાઈઓ હેઠળ, સહકારી મંડળીની સમિતિ એવી મંડળીના ઉપવિધિઓ અનુસાર રચવામાં આવે છે, જેના પરિણામે દરેક મંડળીની સમિતિની રચના દરેક કિસ્સામાં ભિન્ન હોય છે. કેટલીક શ્રેણીની મંડળીઓ સંબંધે, સમિતિના સભ્યો તેમજ તેના પદાધિકારીઓ માટે ચૂંટણીની એકરૂપ પદ્ધતિ અમલમાં મૂકવા માટે, ઉક્ત અધિનિયમમાં સુધારો કરવો જરૂરી ગણવામાં આવે છે. કેટલીક મંડળીઓમાં કોઈ વ્યક્તિએ પદાધિકારી તરીકે બે કરતાં વધુ પદો ધારણ ન કરે અથવા આવી કોઈ એક મંડળીમાં છ વર્ષથી વધુ સમય સુધી પદાધિકારીનું પદ ધારણ ન કરે તે માટે પ્રતિબંધ મૂકવો અને કેટલીક મંડળીઓની સમિતિમાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ તથા સીમાંત ખેડૂતો અને લઘુ ખેડૂતો માટે કેટલીક બેઠકોનું અનામત રાખવાની જોગવાઈ કરવી પણ જરૂરી ગણવામાં આવે છે. ગુજરાત વિધાનસભાનું સત્ર ચાલુ ન હોવાથી, ઉપરોક્ત હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે ઉક્ત અધિનિયમમાં સુધારો કરવા વટહુકમ જાહેર કરવામાં આવે છે.

૨૭ ગુજરાત સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમ, ૧૯૬૧માં અનુવર્તી રીતે વર્ષ ૧૯૮૨માં અધિનિયમ નં. ૨૩ ઓફ ૧૯૮૨ અમલમાં મૂકી વધુ સુધારો કરવામાં આવ્યો.

૨૮ ગુજરાત સહકારી મંડળીઓ (સુધારો અને માન્યકરણ) અધિનિયમ, ૧૯૮૨ના ૨૭મી એપ્રિલ ૧૯૮૨ના ઉદ્દેશ્યો અને કારણોના નિવેદન મુજબ નીચે મુજબ હતું:

ગુજરાત સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમ, ૧૯૬૧નું સંચાલન કરતાં વખતે એવું જણાયું છે કે તેમાં રહેલી વર્તમાન જોગવાઈઓ સહકારી આંદોલનના કેટલાક પાસાઓનો સામનો કરવા માટે પૂરતી નથી, જેમ કે આર્થિક રીતે અજીવક્ષમ મંડળીઓનું અસ્તિત્વ, એક જ આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં તેવી મંડળીઓનું હોવું, સહકારી મંડળીઓ પર નિયંત્રણ મેળવવા માટે સ્વાર્થસંબંધી હિતોનું ઉદભવ થવું, વગેરે. તેથી, તે હેતુ માટે અધિનિયમમાં પૂરતી જોગવાઈઓ કરવી આવશ્યક માનવામાં આવે છે. વિધાનસભાનું સત્ર ચાલુ ન હોવાથી, ઉપરોક્ત હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે ઉક્ત અધિનિયમમાં સુધારો કરવા આ ઓર્ડિનન્સ જાહેર કરવામાં આવે છે.

૨૯ અધિનિયમ, ૧૯૬૧ ની કલમ ૭૪સી નીચે પુનઃપ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે:

“૭૪સી: અમુક મંડળીઓની સમિતિઓ અને હોદ્દેદારોની ચૂંટણીઓ યોજવા અંગેની જોગવાઈ અને તેવી સમિતિઓના સભ્યોના પદકાળ.

(૧) નીચે ઉલ્લેખિત વર્ગોની સહકારીઓમાં સમિતિઓના સભ્યોની ચૂંટણી તથા સમિતિ દ્વારા પદાધિકારીઓની ચૂંટણી, ભાગ ૧૧-એની જોગવાઈઓને આધીન રહેશે અને તે ભાગ દ્વારા અથવા તેના હેઠળ નિર્ધારિત રીતમાં યોજવામાં આવશે —...

(૫) તમામ સહકારી સાકર કારખાનાઓ...”

૩૦ કેટલીક સહકારી મંડળીઓએ, જેમાં ખાંડ સહકારી મંડળીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે, ઉપરોક્ત ઉલ્લેખિત સુધારાઓને આ વડી અદાલત સમક્ષ, અન્ય કારણો ઉપરાંત, આ આધારે પડકાર્યા હતા કે આ સુધારાઓ ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૯ હેઠળ ખાતરી આપવામાં આવેલા મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘનરૂપ હતા.

૩૧ ખાંડ સહકારી મંડળીઓ દ્વારા દાખલ કરાયેલી રિટ અરજીઓમાં એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે સુધારક અધિનિયમો અસંવિધાનિક હતા; કારણ કે તેમણે અયોગ્ય પ્રતિબંધો સર્જ્યા હતા. તમામ ખાંડ સહકારી મંડળીઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી ખાંડ સહકારી મંડળીઓ તથા ખાંડ સહકારી ફેડરેશન દ્વારા અનુક્રમે ચાર રિટ અરજીઓ દાખલ કરવામાં આવી હતી. તેની વિગતો નીચે મુજબ છે:

(૧) શ્રી મહુવા પ્રદેશ સહકારી ખાંડ ઉદ્યોગ મંડળી લિ. એ ૧૯૮૩ની સિવિલ એપિલકેશનસ્પેશિયલ સિવિલ એપિલકેશન નં. ૧૩૬ દાખલ કરી.

(૨) શ્રી માઢી વિભાગ ખાંડ ઉદ્યોગ સહકારી મંડળી લિમિટેડ, સુરતે ૧૯૮૩ની સ્પેશિયલ સિવિલ એપિલકેશન નં. ૨૧૬ દાખલ કરી.

(૩) શ્રી ચલથાન વિભાગ ખાંડ ઉદ્યોગ સહકારી મંડળી લિ. એ ૧૯૮૩ ની સ્પેશિયલ સિવિલ એપિલકેશન નં. ૨૧૭ દાખલ કરી.

(જ) ગુજરાત સ્ટેટ કોઓપરેટિવ સુગર ફેડરેશન લિમિટેડે બે અધિનિયમો દ્વારા કરવામાં આવેલા સુધારાઓને પડકારતાં ૧૯૮૨ ની સિવિલ એપિલકેશનસ્પેશિયલ સિવિલ એપિલકેશન નં. ૫૦૮૮ દાખલ કરી હતી.

૩૨ ઉપરોક્ત ઉલ્લેખિત રિટ અરજીઓનો વિરોધ કરતાં, રાજ્ય સરકારે તેના જવાબરૂપ સોગંદનામામાં અનુક્રમે ૧૯૮૧ અને ૧૯૮૨ના સુધારા અધિનિયમો અમલમાં લાવવાના વાજબીકરણ અને તર્કસમર્થનનું સ્પષ્ટીકરણ આપ્યું હતું. ગુજરાત રાજ્યની તરફથી, આ જવાબને સહકાર વિભાગ, સચિવાલય, ગાંધીનગરના ઉપ સચિવ શ્રી ડી. કે. પટેલ દ્વારા વિધિવત્ સમર્થિત કરવામાં આવ્યો હતો. સોગંદનામું નીચેની તારીખે સમર્થિત કરવામાં આવ્યું હતું

૧૨મી એપ્રિલ ૧૯૮૩:

એવું જોવામાં આવશે કે નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓમાં એવા પ્રકારની મહત્વપૂર્ણ મુખ્ય સંસ્થાઓ અથવા સંઘોનો સમાવેશ થાય છે, જે વિવિધ કૃષિ આદાન અથવા ઉત્પાદનના વિતરણ, ઉત્પાદન, પ્રોસેસિંગ જેવા કાર્યો હાથ ધરે છે અથવા જે વિશાળ પાયે બેંકિંગ અને ઋણ વિતરણની પ્રવૃત્તિઓમાં સંકળાયેલા છે, તથા નોંધપાત્ર ભંડોળ અને મૂડીનું સંચાલન કરે છે, આર્થિક ક્ષેત્રમાં કેન્દ્રસ્થાન ધરાવે છે, અને રાજ્ય સરકાર તથા અન્ય જાહેર સત્તાઓ અને સંસ્થાઓ તરફથી ઉદાર પાયે નાણાકીય તેમજ અન્ય પ્રકારની સહાય પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી, આ સહકારી મંડળીઓના વ્યાપક હિતમાં એવું જરૂરી માનવામાં આવે છે કે

તેમના કારોબારનું દિશાનિર્દેશન, નિયંત્રણ અને સંચાલન તેમની વ્યવસ્થાપન સમિતિ દ્વારા કરવામાં આવે, જેના સભ્યોની ચૂંટણી કાયદેસરની નિયમાવલિ દ્વારા નિયમિત પદ્ધતિ હેઠળ, જિલ્લા કલેક્ટર જેવી સ્વતંત્ર સત્તાની નિયંત્રણ અને દેખરેખ હેઠળ થાય છે. તેથી, આ જોગવાઈઓ સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ સત્તા હેઠળ આ સહકારી મંડળીઓના સભ્યોની મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણી સુનિશ્ચિત કરે છે.

૭. નવી ઉમેરવામાં આવેલી કલમ ૭૪સી બાબતે વ્યવહાર કરતાં, હું એવું કહું છું કે, આદેશમાં થયેલા સુધારાઓ મુજબ, સહકારી ચૂંટણી યોજવા માટે નિષ્પક્ષ અને સ્વતંત્ર તંત્રની ભલામણ આગળ આવી છે અને તે જ બાબતને રાજ્ય સ્તરીય સહકારી પરિષદ વગેરે દ્વારા પણ મંજૂરી આપવામાં આવી છે. સૂચવાયેલા શબ્દો આ પ્રમાણે રહ્યા છે કે “સહકારી સંસ્થાના પદાધિકારીઓની ચૂંટણી માટે નિષ્પક્ષ અને સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા” અને ચર્ચા-વિચારણામાં પણ ફરીથી ભારપૂર્વક જણાવાયું છે કે, સહકારી ચૂંટણીની વર્તમાન પદ્ધતિ માત્ર બોર્ડ ઓફ નોમિનીઝ અને ટ્રિબ્યુનલના સ્તરે જ નહીં, પરંતુ અનેક વખત વડી અદાલતના સ્તરે પણ ચૂંટણી વિવાદોના પ્રસારને કારણ બને છે.” હું કહું છું કે પડકારાયેલ જોગવાઈનો હેતુ સહકારી સંસ્થાના પદાધિકારીઓ માટે સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણી પ્રણાલી ઉપલબ્ધ કરાવવાનો છે, તેમજ ઉમેદવાર દ્વારા ચૂંટણી પર કરવાનાં ખર્ચ પર મર્યાદા, અને ચૂંટણી હાથ ધરવાની પદ્ધતિ અને રીત નક્કી કરવાનો પણ છે. આ જોગવાઈઓ મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ હેઠળની જોગવાઈઓ સાથે મોટાભાગે સમાન છે.

૧૪. નવી ઉમેરવામાં આવેલી કલમ ૭૪સી અંગે નિવેદન કરતાં, હું જણાવું છું કે અન્ય સુધારાની જેમ, સહકારી ચૂંટણીઓ યોજવા માટે નિષ્પક્ષ અને સ્વતંત્ર તંત્ર અંગે ભલામણો પ્રાપ્ત થઈ છે અને તે જ બાબતને સહકારી વગેરેની રાજ્યસ્તરીય પરિષદે પણ સમર્થન આપ્યું છે. સૂચવાયેલા શબ્દો “સહકારી સંસ્થાઓના હોદ્દેદારોની ચૂંટણી માટે નિષ્પક્ષ અને સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા” એવા રહ્યા છે અને વિચારવિમર્શ દરમિયાન એ બાબત પુનરોચ્ચારિત કરવામાં આવી છે કે સહકારી ચૂંટણીની વર્તમાન પદ્ધતિથી ચૂંટણી વિવાદોમાં વધારો થાય છે, જે માત્ર નોમિની બોર્ડ અને ટ્રિબ્યુનલના સ્તરે જ નહીં પરંતુ ઘણી વાર વડી અદાલતના સ્તરે પણ પહોંચે છે. હું કહું છું કે પડકારવામાં આવેલી જોગવાઈનો હેતુ સહકારી સંસ્થાના હોદ્દેદારો માટે સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણી પદ્ધતિ પ્રદાન કરવાનો છે. આ જોગવાઈઓ મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ હેઠળની જોગવાઈઓને ઓછા વધુ પ્રમાણમાં સમાન છે. હું કહું છું કે નિર્ધારિત સહકારી મંડળીઓની સમિતિના સભ્યોની ચૂંટણી નિષ્પક્ષ સત્તાધિકારીઓ, અર્થાત્ કલેક્ટરને સોંપવામાં આવી છે. આ ચૂંટણીઓ નિર્ધારિત સહકારી મંડળીઓના નિયમો અને ઉપવિધિઓ અનુસાર યોજવાની છે. અહીં એ ઉમેરવું યોગ્ય રહેશે કે સહકારી કાર્યકરના સૂચનને ધ્યાનમાં લઈને, સમિતિના કાર્યકાળની અવધિ પડકારવામાં આવેલા સુધારા અધિનિયમ દ્વારા ૫ વર્ષમાંથી ઘટાડીને ૩ વર્ષ કરવામાં આવી છે. હું નકારું છું કે આ કલમ કોઈ પણ રીતે સભ્યની હોદ્દેદારોને ચૂંટવાની સત્તા છીનવી લે છે. હું એ પણ નકારું છું કે આ કલમની જોગવાઈ કોઈ પણ રીતે સંઘના મૂળભૂત અધિકાર પર આંચકો પહોંચાડે છે.

૩૩ આ અદાલતની એક વિભાગીય ખંડપીઠે ૧૯૮૪(૨) જીએલઆર ૧૨૪૪ માં અહેવાલિત અમરેલી ડિસ્ટ્રિક્ટ કોઓપરેટિવ સેલ એન્ડ પરચેઝ યુનિયન લિ. અને અન્ય વિ. ગુજરાત રાજ્ય શીર્ષક ધરાવતો એક સામાન્ય ચુકાદો આપ્યો હતો. વિભાગીય ખંડપીઠે, બે સુધારક અધિનિયમોની કેટલીક અન્ય જોગવાઈઓને યથાવત રાખતાં, સુધારક અધિનિયમોની કેટલીક જોગવાઈઓને અસંવિધાનિક જાહેર કરી હતી. વિભાગીય ખંડપીઠે અધિનિયમની કલમ ૭૪સી ને યથાવત રાખી હતી. વિભાગીય ખંડપીઠે ઠરાવ્યું હતું કે કલમ ૭૪સી બંધારણીય રીતે માન્ય છે. અનુચ્છેદ

અમરેલી જિલ્લા સહકારી બેંક લિ. (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં વિભાગીય પીઠના ચુકાદાના ૬૬મો પરિચ્છેદ અત્યંત મહત્વનો છે, જે નીચે પુનઃઉત્પાદિત કરવામાં આવે છે:

૬૬. આથી હવે અમે કલમ ૭૪-સી સામે ઉઠાવવામાં આવેલા પડકાર તરફ વળીશું, જે કેટલીક નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓની ચૂંટણી અધ્યાય-૧૧-એમાં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓ અનુસાર યોજવા માટે પ્રાવધાન કરે છે. પ્રથમ તો તેનું બંધારણની કલમ ૧૯(૧)(જી)ના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પરીક્ષણ કરવું જોઈએ અને, જો જરૂરી હોય, તો ત્યારબાદ તે કલમ ૧૯(૧)(સી)નું ઉલ્લંઘન કરે છે કે કેમ તે તપાસવું જોઈએ. પ્રારંભમાં જ આ બાબત પર ભાર મૂકવો જરૂરી છે કે અધ્યાય ૧૧-એ, જેમાં ચૂંટણી કેવી રીતે યોજવી તે અંગેની વિગતવાર જોગવાઈઓ સમાવિષ્ટ છે, તે કલમ ૭૪-સીમાં રહેલી આ જોગવાઈ દ્વારા માત્ર એવી સર્વોચ્ચ

સહકારી મંડળીઓ પર જ લાગુ કરવામાં આવ્યો છે, જેમને સરકાર સત્તાવાર રાજપત્રમાં સામાન્ય અથવા વિશેષ આદેશ દ્વારા નિર્દિષ્ટ કરે, અથવા જિલ્લાકક્ષાની મધ્યવર્તી સહકારી બેંકો, પ્રાથમિક જમીન વિકાસ બેંકો, જિલ્લા અને તાલુકા વેચાણ તથા ખરીદી સંઘો, સાકર કારખાનાં અને સૂતર મિલો પર. આ વાત નકારી શકાય તેવી નથી કે આ બધી સંસ્થાઓના પદોની ચૂંટણી, જે આ સંસ્થાઓ દ્વારા નિભાવવામાં આવતા મહત્વપૂર્ણ કાર્યોને ધ્યાનમાં લેતાં લગભગ જાહેર પદોના સ્વરૂપની છે, એવી રીતે યોજાવા જોઈએ કે જેથી માત્ર સંબંધિત સહકારી મંડળીઓના સભ્યોમાં જ નહીં પરંતુ વ્યાપક જનતા, જે આ સંસ્થાઓના ઉપલોકતાઓ, કામદારો અથવા ગ્રાહકો હોઈ શકે છે, તેમની વચ્ચે પણ વિશ્વાસ પેદા થાય. આ સમજવા માટે વિશેષ કલ્પનાશક્તિની જરૂર નથી કે આ ચૂંટણીઓમાં માત્ર ભાગ લેનારા ઉમેદવારો જ નહીં પરંતુ તેમના સમર્થકો અને સહાનુભૂતિ ધરાવતા લોકો દ્વારા પણ અનેક ગેરરીતિઓ આચરવામાં આવે છે. આ બધી જાહેર સંસ્થાઓમાં એવા કૂટિલ તત્ત્વો અને દાદાગીરી કરનાર લોકો હોય છે, જે ચૂંટણીઓને પ્રભાવિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેથી, જો વિધાનમંડળે ચૂંટણીના સંચાલન અંગે વિગતવાર જોગવાઈઓ કરવી યોગ્ય માની હોય, તો તેને વ્યવસાય અથવા વેપાર ચલાવવાના મૂળભૂત અધિકારના ભંગના આધાર પર આક્ષેપિત કરી શકાય નહીં, કારણ કે તે વિશાળ જાહેર હિતમાં વાજબી પ્રતિબંધો છે. તેથી, ભારતના બંધારણની કલમ ૧૯(૬)માં નિર્ધારિત કસોટીના આધારે અમે આ કલમ સામેનો આ પડકાર નામંજૂર કરીએ છીએ.

૩૪ સંબંધિત સમયબિંદુએ આ અદાલત સમક્ષ અનુક્રમે ૧૯૮૧ અને ૧૯૮૨ ના સુધારા અધિનિયમોનું બચાવ કરવા માટે દાખલ કરાયેલા ઉપરોક્ત ઉલ્લેખિત જવાબમાં પ્રતિબિંબિત રાજ્ય સરકારનો અભિગમ શું સૂચવે છે? અમરેલી જિલ્લા કોઓપરેટિવ સેલ એન્ડ પર્ચેઝ યુનિયન વિ. ગુજરાત રાજ્ય (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં ઉપરોક્ત ઉલ્લેખિત ચુકાદાના અનુચ્છેદ ૬૬ માં સમાવાયેલ આ અદાલતના અવલોકનો શું દર્શાવે છે? સંબંધિત સમયબિંદુએ રાજ્ય સરકારનો અભિગમ એવો હતો કે નિર્દિષ્ટ મંડળીઓ મહત્વપૂર્ણ મુખ્ય સંસ્થાઓનો સમાવેશ કરે છે. રાજ્ય સરકાર એક બાબત સુનિશ્ચિત કરવા ઇચ્છતી હતી, અર્થાત એવી મંડળીઓના કાર્યોનું દિશાનિર્દેશન, નિયંત્રણ અને સંચાલન તેમની વ્યવસ્થાપક સમિતિના એવા સભ્યો દ્વારા થાય, જેઓ જિલ્લા કલેક્ટર જેવી સ્વતંત્ર સત્તાધિકારીના નિયંત્રણ અને દેખરેખ હેઠળના કાયદેસર નિયમોથી નિયમિત પદ્ધતિ હેઠળ ચૂંટાયેલા હોય. અનુક્રમે ૧૯૮૧ અને ૧૯૮૨ ના સુધારા અધિનિયમો સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ સત્તાધિકારી હેઠળ આ મંડળીઓના સભ્યોની મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણી સુનિશ્ચિત કરવા માટે લાવવામાં આવ્યા હતા. અમરેલી જિલ્લા (ઉપરોક્ત) માં આ અદાલતે કલમ ૭૪સી સામેની પડકારને માન્ય રાખતાં પોતાને અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કર્યું હતું કે આ તમામ પદોની ચૂંટણીઓનું આયોજન, જે મહત્વપૂર્ણ કાર્યોને ધ્યાનમાં લેતાં આ મંડળીઓ બજાવે છે અને જે લગભગ જાહેર પદોના સ્વરૂપની છે, તેવું થવું જોઈએ કે જેથી ખાસ કરીને મંડળીઓના સભ્યોમાં જ નહીં પરંતુ વ્યાપક જનસમુદાયના સભ્યોમાં પણ વિશ્વાસ પ્રેરિત થાય, જેઓ આ મંડળીઓના ઉપભોક્તાઓ, કામદારો

અથવા ગ્રાહકો હોઈ શકે છે. આ અદાલતે એ બાબતની નોંધ લીધી હતી કે ચૂંટણીમાં માત્ર ભાગ લેનારા ઉમેદવારો જ નહીં પરંતુ તેમના સમર્થકો દ્વારા પણ વિવિધ પ્રકારની ગેરરીતિઓ આચરવામાં આવતી હતી. ચૂંટણીના આયોજન અંગે વિગતવાર જોગવાઈઓ નિર્ધારિત કરીને કલમ ૭૪સી રજૂ કરવાનો વિધાનમંડળનો નિર્ણય આ અદાલતે માન્ય રાખ્યો હતો. તમામ મંડળીઓને એક સમાનવર્ગીય વર્ગ તરીકે એક જ જૂથમાં સામેલ કરવામાં આવી હતી. તેનું કારણ સ્પષ્ટ અને સરળ હતું. હેતુ મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણીઓનો હતો. કલમ ૭૪સી ઉપચારાત્મક છે.

૩૫ ઉપરોક્ત સંદર્ભિત આ વડી અદાલતના “અમરેલી ડિસ્ટ્રિક્ટ કોઓપરેટિવ સેલ એન્ડ પરચેઝ યુનિયન વિ. ગુજરાત રાજ્ય” (સુપ્રા) શીર્ષકવાળા નિર્ણયથી વ્યથિત થઈ, કેટલીક સહકારી મંડળીઓ તેમજ સામાવાળા રાજ્યએ ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ વિશેષ અનુમતિ અરજીઓ દાખલ કરી હતી. વિશેષ અનુમતિ અરજીઓની બાકીગીરી દરમિયાન, સર્વોચ્ચ અદાલતે ગુજરાત વડી અદાલતના નાયબ રજિસ્ટ્રારને સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા વિશેષ અનુમતિ અરજીઓની સુનાવણી થાય ત્યાં સુધી નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓની ચૂંટણી યોજવા માટે દિશાનિર્દેશ આપતો આદેશ કર્યો હતો. સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા કરાયેલ આવા આદેશના અનુસંધાને, વિશેષ અનુમતિ અરજીઓની બાકીગીરી દરમિયાન, ગુજરાત વડી અદાલતના નાયબ રજિસ્ટ્રારે રાજ્યની નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓની ચૂંટણીઓ યોજી હતી.

૩૬ નિર્વિવાદ રીતે, જ્યારે ઉપરોક્ત વિશેષ અનુમતિ અરજીઓ સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ સુનાવણી માટે આવી, ત્યારે ગુજરાત રાજ્ય તેમજ સહકારી મંડળીઓએ પણ વિશેષ અનુમતિ અરજીઓ પાછી ખેંચી લીધી.

૩૭ એ બાબત વિવાદાસ્પદ નથી કે સર્વોચ્ચ અદાલતે પસાર કરેલા આદેશની તારીખથી લઈને વર્ષ ૨૦૧૯ સુધી, નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓની ચૂંટણી સંબંધિત જિલ્લાઓના કલેક્ટરો દ્વારા યોજાતી હતી. અગાઉ જણાવ્યા મુજબ, ગુજરાત રાજ્યમાં ૩૪૩ નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓ છે. ■ ભારતના સંવિધાનનો સહકારી મંડળીઓ સંબંધિત ૯૭ મો સુધારો:

૩૮ સંસદે ભારતના બંધારણમાં ૧૨મી જાન્યુઆરી ૨૦૧૨ના રોજ ૯૭મો સુધારો રજૂ કરીને તેમાં સુધારો કર્યો હતો. બંધારણમાં ૯૭મો સુધારો રજૂ કરીને સંસદે ભારતના બંધારણની કલમ ૧૯(૧)(સી) હેઠળ “સહકારી સંસ્થાઓ રચવાનો અધિકાર” ને મૂળભૂત અધિકાર તરીકે સમાવી લીધો હતો. સંસદે “રાજ્યની નીતિના નિર્દેશાત્મક સિદ્ધાંતો” શીર્ષક ધરાવતા અધ્યાયમાં કલમ ૪૩બીનો સમાવેશ કર્યો હતો. કલમ ૧૯(૧)(સી) નીચે મુજબ છે:

“અનુચ્છેદ ૧૯ : ભાષણની સ્વતંત્રતા વગેરે સંબંધિત કેટલીક હકોનું સંરક્ષણ :

– (૧) તમામ નાગરિકોને નીચે મુજબનો અધિકાર રહેશે—

(સી) સંઘો અથવા યુનિયનો, સહકારી મંડળીઓ રચવાનો;”

અનુચ્છેદ ૪૩બી નીચે મુજબ છે:

"અનુચ્છેદ ૪૩બી : સહકારી મંડળીઓના પ્રોત્સાહન અંગે :

રાજ્ય સહકારી મંડળીઓની સ્વૈચ્છિક રચના, સ્વાયત્ત કાર્યપદ્ધતિ, લોકશાહી નિયંત્રણ અને વ્યવસાયિક વ્યવસ્થાપનને પ્રોત્સાહિત કરવાનો પ્રયત્ન કરશે."

૩૯ દ્વિતીય સુધારા દ્વારા સંસદે ભારતના સંવિધાનના ભાગ-૯બીમાં "સહકારી" શીર્ષક હેઠળ અનુચ્છેદ ૨૪૩ ઝેડએચ થી ૨૪૩ ઝેડટી સુધીનો સમાવેશ કર્યો હતો. દ્વિતીય સુધારા દ્વારા રજૂ કરાયેલા અનુચ્છેદ ૨૪૩-ઝેડટીની જોગવાઈઓ મુજબ તમામ રાજ્ય વિધાનમંડળોને તેમના સંબંધિત સહકારી મંડળીઓના અધિનિયમોને દ્વિતીય સુધારા દ્વારા ભારતના સંવિધાનમાં સંસદે કરેલા સુધારાઓ સાથે સુસંગત બનાવવાના હતા.

૪૦ એવું જણાય છે કે ગુજરાત રાજ્યના વિધાનમંડળે ભારતના સંવિધાનના દ્વિતીય સુધારામાં સમાવિષ્ટ અનુચ્છેદ ૨૪૩-ઝેડટીની જોગવાઈઓ મુજબ, ગુજરાત સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમ, ૧૯૬૧ને અનુક્રમે ૨૦૧૩ના અધિનિયમ નં. ૧૭ અને ૨૦૧૩ના અધિનિયમ નં. ૧૯ દ્વારા સુધારી, ગુજરાત સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમ, ૧૯૬૧ની જોગવાઈઓને ભારતના સંવિધાનના દ્વિતીય સુધારા સાથે સુસંગત બનાવ્યાં હતાં.

૪૧ ભારતના બંધારણના ૯૭મા સુધારામાં સમાવાયેલ અનુચ્છેદ ૨૪૩-
ઝેડટીમાં (જેને અધિકારવિહોળું જાહેર કરવામાં આવ્યું છે) સહકારી મંડળીઓમાં
ચૂંટણી યોજવા માટે વિશેષ સત્તા-સંસ્થા રચવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી.
આ સંદર્ભમાં નોંધનીય છે કે “નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓ પહેલેથી જ ૧૯૬૧ના
અધિનિયમની કલમ ૭૪સી અને પ્રકરણ ૧૧એની જોગવાઈઓથી શાસિત હતી,
જેના દ્વારા કલેક્ટર દ્વારા ચૂંટણી યોજવાની જોગવાઈઓ હતી. તેથી, રાજ્ય
વિધાનમંડળે નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓ સિવાયની સહકારી મંડળીઓની ચૂંટણી
યોજવા માટે સત્તા-સંસ્થા રચવાના હેતુસર અધિનિયમમાં કલમ ૭૪સીસીનો
સમાવેશ કર્યો. કલમ ૭૪સીસી નીચે મુજબ છે:

"૭૪સીસી. નિર્દિષ્ટ મંડળીઓ સિવાયની મંડળીઓની ચૂંટણી. (૧) કલમ
૭૪સીમાં ઉલ્લેખિત નિર્દિષ્ટ મંડળીઓ સિવાયની મંડળીઓની સમિતિ તથા
તેમના પદાધિકારીઓની ચૂંટણી રાજ્ય સરકાર સત્તાવાર ગેઝેટમાં સૂચના દ્વારા જે
સત્તાધિકારીને નિર્ધારિત કરે તે સત્તાધિકારી દ્વારા યોજવામાં આવશે.

(૨) પેટા-કલમ (૧) હેઠળ નિયુક્ત કરાયેલ સત્તાધિકારી, જેમ નિર્ધારિત
કરવામાં આવ્યા હોય તેવા નિયમો અનુસાર ચૂંટણી યોજશે.

(૩) વ્યવસ્થાપન સમિતિની ચૂંટણી તેની મુદત પૂર્ણ થાય તે પહેલાં હાથ
ધરવામાં આવશે, જેથી વ્યવસ્થાપન સમિતિના નવીનપણે ચૂંટાયેલા સભ્યો

નિવર્તમાન વ્યવસ્થાપન સમિતિના સભ્યોની કાર્યકાળની મુદત પૂર્ણ થતા જ તરત પદભાર ગ્રહણ કરે તે સુનિશ્ચિત થાય.”

▯ લગ્ન સુધારાની બંધારણીય માન્યતાને પડકારતી વડી અદાલતમાં રિટ અરજી:

જર રાજેન્દ્ર એન. શાહ નામના એક વ્યક્તિએ આ વડી અદાલત સમક્ષ જનહિત અરજીના સ્વરૂપમાં રિટ અરજી દાખલ કરી હતી અને અન્ય બાબતો સાથે એવી દલીલ કરી હતી કે ભારતના સંવિધાનનો લગ્ન સુધારો ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૩૬૮ હેઠળની મૂળભૂત પ્રક્રિયાત્મક આવશ્યકતાનું પાલન ન થવાને કારણે દોષગ્રસ્ત હતો. એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે ‘સહકારી’ રાજ્ય વિષય છે અને ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૩૬૮ મુજબ જરૂરી એવી રાજ્ય વિધાનસભાઓની સંમતિ મેળવ્યા વિના સંસદે રાજ્ય વિષય સંબંધિત જોગવાઈઓ કરી હોવાથી, સહકારી વિષય સાથે સંબંધિત લગ્ન સુધારો રદ થવા પાત્ર છે.

જ૩ આ અદાલતની એક વિભાગીય ખંડપીઠે (જેમાં અમારામાંના એક, જે. બી. પારડીવાલા, ન્યાયાધીશ, પક્ષકાર હતા) આવી દલીલ સ્વીકારી હતી અને ભારતના બંધારણમાં થયેલ લગ્ન સુધારો અતિશક્તિબાહ્ય હોવાનું જાહેર કર્યું હતું. રાજેન્દ્ર એન. શાહ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા મામલામાં તા. ૨૨મી એપ્રિલ ૨૦૧૩ના રોજ આપવામાં આવેલ ચુકાદો ૨૦૧૩ (૨) જી.એલ.આર.

૧૬૯૮માં અહેવાલિત થયો છે. વિભાગીય ખંડપીઠે ભારતના બંધારણનો ૯૭મો સુધારો, ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(સી) અને અનુચ્છેદ ૪૩બીને બાદ કરતાં, અસંવિધાનિક ગણાવ્યો હતો.

જ્જ ઉપરોક્ત વડી અદાલત દ્વારા આપવામાં આવેલા તે ચુકાદાથી, જેમાં સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૪૩-ઝેડએચ થી અનુચ્છેદ ૨૪૩-ઝેડટી સુધીના ભાગ ૯-બી ને અસંવિધાનિક જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો, વ્યથિત થઈને ભારત સંઘે ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ વિશેષ અપીલની અનુમતિ માટેની અરજીઓ નં. ૨૫૨૬૬/૨૦૧૩ અને ૨૫૨૬૭/૨૦૧૩ દાખલ કરી હતી. સર્વોચ્ચ અદાલતે તા. ૨૨ સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૪ના તેના આદેશ દ્વારા અપીલની અનુમતિ મંજૂર કરી હતી. તે વિશેષ અપીલની અનુમતિ માટેની અરજીઓને અનુક્રમે નાગરિક અપીલ નં. ૯૧૦૮/૨૦૧૪ અને ૯૧૦૯/૨૦૧૪ તરીકે નં.િત કરવામાં આવી હતી. સર્વોચ્ચ અદાલતે તા. ૨૦ જુલાઈ ૨૦૨૦ના તેના ચુકાદા અને આદેશ દ્વારા, સંવિધાનના સમગ્ર ભાગ ૯-બી ને રદ કરાયેલ હોવાનું જે હદ સુધી આ વડી અદાલતના ચુકાદામાં ઠરાવવામાં આવ્યું હતું તે હદ સિવાય, આ વડી અદાલતના ચુકાદાને યથાવત્ રાખ્યો હતો. બહુમતીના ચુકાદામાં જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે સંવિધાનનો ભાગ ૯-બી માત્ર એટલી જ હદ સુધી પ્રવર્તે છે જેટલી હદ સુધી તે ભારતના વિવિધ રાજ્યો તેમજ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં આવેલી બહુરાજ્ય સહકારી મંડળીઓને સંબંધિત છે. આવી પરિસ્થિતિમાં, ગુજરાત રાજ્યના સમગ્ર વિસ્તારમાં ગુજરાત સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમ,

૧૯૬૧ હેઠળ નોંધાયેલી કોઈપણ સહકારી મંડળી પર સમગ્ર ભાગ ૯-બી લાગુ પડશે નહીં.

૪૫ રિટ અરજદારોનો એવો મામલો છે કે ગુજરાત સહકારી અધિનિયમ, ૧૯૬૧ ની કલમ ૭૪સીસી દ્વારા ઉમેરવામાં આવેલી જોગવાઈઓએ રાજ્યને સહકારી મંડળીઓમાં ચૂંટણી યોજવા માટે અલગ તંત્ર રચવાનું ફરજિયાત બનાવ્યું હતું. જોકે, રાજ્યએ અલગ ચૂંટણી સત્તામંડળ રચવા બાબતે કોઈ ઝુકાવ દર્શાવ્યો નહોતો. એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે અલગ સત્તામંડળ રચવાનું ટાળવા માટે રાજ્યએ એવા સમયે નીચેના પગલાં લીધા હતા, જ્યારે રાજ્ય વિધાનસભાનું સત્ર ચાલી રહ્યું ન હતું.

૪૬ ગુજરાતના રાજ્યપાલે ૧૯૬૧ના અધિનિયમની કલમ ૭૪સીસી કાઢી નાખતો અધ્યાદેશ બહાર પાડ્યો. મહામહિમ ગુજરાતના રાજ્યપાલ દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલા અધ્યાદેશને ધ્યાનમાં લેતાં, ગુજરાત સહકારી સંસ્થાઓ અધિનિયમ, ૧૯૬૧માંથી કલમ ૭૪સીસી કાઢી નાખવામાં આવી. ત્યારબાદ રાજ્ય વિધાનમંડળે અધિનિયમમાં સુધારો કરીને કાયદાપુસ્તકમાંથી કલમ ૭૪સીસી કાઢી નાખી, અને તેથી સંબંધિત સહકારી સંસ્થાઓને તેમના ઉપનિયમો અનુસાર પોતાની રીતે ચૂંટણી યોજવાની બાબત તેમના પર છોડી દેવામાં આવી.

▯ અધિનિયમની કલમ ૭૪(સી) હેઠળ નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓની યાદીમાંથી
ખાંડ સહકારી મંડળીઓને દૂર કરવા તરફ દોરી ગયેલ ઘટનાઓ:

૪૭ રાજ્ય સરકારનો કેસ એવો છે કે, છેલ્લા બે વર્ષથી ખાંડ સહકારી મંડળીઓ અહીંના સામાવાળા નં. ૪ એવા ખાંડ નિયામક સમક્ષ અને તેની ફેડરેશન તરીકે ઓળખાતી ‘ગુજરાત રાજ્ય ખાંડ સહકારી મંડળીઓની ફેડરેશન’ને તેની નકલ સાથે, નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓની યાદીમાંથી ખાંડ સહકારી મંડળીઓને કાઢી નાખવા અંગે પ્રતિનિધિત્વો કરતી હતી. અંતે, ૩ ખાંડ સહકારી મંડળીઓ દ્વારા અનુક્રમે તારીખ ૨૧મી માર્ચ ૨૦૧૭ અને ૪થી ડિસેમ્બર ૨૦૧૮ના રોજ બે પ્રતિનિધિત્વો કરવામાં આવ્યા હતા. આ ૨ પ્રતિનિધિત્વોના અનુસંધાનમાં, ખાંડ નિયામકે તારીખ ૬મી જૂન ૨૦૧૮નો પ્રસ્તાવ રાજ્ય સરકારને મોકલ્યો હતો. રાજ્ય સરકારે ખાંડ નિયામકનો પ્રસ્તાવ તારીખ ૧૭મી જુલાઈ ૨૦૧૮ના રોજ મંત્રિમંડળ-મંત્રીપરિષદ સમક્ષ મૂક્યો હતો. મંત્રિમંડળ-મંત્રીપરિષદે નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓની યાદીમાંથી ખાંડ સહકારી મંડળીઓને કાઢી નાખવા માટે ખાંડ નિયામકના પ્રસ્તાવને મંજૂરી આપી હતી. તારીખ ૧૮મી જુલાઈ ૨૦૧૮ના રોજ, વધારાના સચિવ, જી.એ.ડી.એ મંત્રિમંડળ-મંત્રીપરિષદ દ્વારા આપવામાં આવેલી મંજૂરી અંગે સહકાર વિભાગના સચિવને પત્ર લખ્યો હતો. ખાંડ સહકારી મંડળીઓને કાઢી નાખવા માટેનું વિધેયક તારીખ ૨૫મી જુલાઈ ૨૦૧૮ના રોજ રાજ્ય વિધાનમંડળ સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યું હતું.

૪૮ "ઉદ્દેશ્યો અને કારણોનું નિવેદન

ગુજરાત સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમ, ૧૯૬૧ ની કલમ ૭૪સી માં ઉલ્લેખિત તમામ મંડળીઓની સમિતિઓના સભ્યોની તથા સમિતિઓ દ્વારા અધિકારીઓની ચૂંટણીઓ, ઉક્ત અધિનિયમના ભાગ ૧૧-એની જોગવાઈઓને આધીન રહીને યોજવામાં આવે છે.

ઉક્ત અધિનિયમની કલમ ૧૪પડી મુજબ, સહકારી સાકર કારખાનાઓની ચૂંટણી સંબંધિત જિલ્લાઓના કલેક્ટર દ્વારા યોજવામાં આવે છે અને આ હેતુસર કલેક્ટર દ્વારા કેટલાક રિટર્નિંગ અધિકારીઓ તથા અન્ય અધિકારીઓની પણ નિમણૂક કરવામાં આવે છે. સમય જતાં કલેક્ટર પર કામનો ભાર સતત વધ્યો છે, કારણ કે કાયદાના અમલીકરણ અને વહીવટ માટે સરકાર અને જનતા વચ્ચે કલેક્ટર એક મહત્વપૂર્ણ કડી છે, અને આ પરિસ્થિતિઓમાં તેવા સહકારી સાકર કારખાનાઓની ચૂંટણી સંબંધિત તમામ પ્રક્રિયા નિર્ધારિત સમયમર્યાદામાં પૂર્ણ કરવામાં તેઓ અસમર્થ રહે છે. વધુમાં, ઉક્ત અધિનિયમની કલમ ૧૪પછીની જોગવાઈઓ મુજબ, આવી ચૂંટણી યોજવાના ખર્ચ, જેમાં ચૂંટણી બાબતે સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવા અને ફરજો નિભાવવા માટે નિયુક્ત વ્યક્તિઓને મુસાફરી ભથ્થું, દૈનિક ભથ્થું તથા અન્ય વેતન, જો હોય તો, ચુકવવાના ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે, તે સહકારી સાકર કારખાનાઓએ વહન કરવાનો હોય છે, જેનાથી આવી સંસ્થાઓના સભ્યો પર પ્રતિકૂળ અસર પડી શકે છે.

આથી, ધારા ૭૪સીની જોગવાઈઓના કાર્યક્ષેત્રની બહાર તમામ સહકારી ખાંડ કારખાનાઓને લાવવું આવશ્યક ગણવામાં આવે છે. વિધેયકની કલમ ૨ એ જ બાબત માટે જોગવાઈ કરે છે.

આ વિધેયક ઉપરોક્ત હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે ઉક્ત ૧૯૬૧ના અધિનિયમમાં સુધારો કરવા માંગે છે.

ઈશ્વરસિંહ પટેલ"

૪૯ અમને જાણ કરવામાં આવી હતી કે તે જ બાબત એક જ દિવસે એટલે કે ૨૫મી જુલાઈ ૨૦૧૯ના રોજ ૩ વખત વાંચવામાં આવી હતી. આ રીતે નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓમાંથી ખાંડ સહકારી મંડળીઓને કાઢી નાખવા માટેનું વિધેયક પસાર કરવામાં આવ્યું. મહામહિમ રાજ્યપાલશ્રીએ આ વિધેયકને ૨મી ઓગસ્ટ ૨૦૧૯ના રોજ મંજૂરી આપી હતી. તે જ બાબત ૩મી ઓગસ્ટ ૨૦૧૯ના રોજ સરકારના અસાધારણ રાજપત્રમાં જાહેર કરવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ, ૫મી સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૯ની તારીખની અધિસૂચના દ્વારા, પડકારાયેલ સુધારો અમલમાં આવ્યો, જેના પરિણામે નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓની યાદીમાંથી ખાંડ સહકારી મંડળીઓને બહાર રાખવામાં આવી.

□ કાયદેસરની જોગવાઈઓ:

૫૦ હવે અમે અધિનિયમ, ૧૯૬૧ ની તેમજ ૧૯૮૨ ના નિયમોની કેટલીક જોગવાઈઓ પર નજર કરીશું, કારણ કે આ મામલાની સુનાવણી દરમિયાન અમારું ધ્યાન તેમની તરફ દોરવામાં આવ્યું હતું.

૫૧ અધિનિયમ, ૧૯૬૧ ની કલમ ૨(૯) માં “ફેડરલ સોસાયટી” ની વ્યાખ્યા માટે જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. તે નીચે મુજબ વાંચવામાં આવે છે: “ફેડરલ સોસાયટી” નો અર્થ એવી સોસાયટી, જેના ઓછામાં ઓછા [દસ સભ્યો] પોતે સોસાયટીઓ હોય;”

૧૯૬૧ના અધ્યાય ૨ની કલમ ૬માં નોંધણીની શરતોનો પ્રાવધાન કરવામાં આવ્યો છે. કલમ ૬(૧) અને (૩) નીચે મુજબ વાંચાય છે:

“૬. નોંધણીની શરતો.— (૧) સંઘીય મંડળી સિવાયની કોઈપણ મંડળી આ અધિનિયમ હેઠળ ત્યાં સુધી નોંધાય નહીં જ્યાં સુધી તે ઓછામાં ઓછા દસ વ્યક્તિઓથી બનેલી ન હોય (અને આવી દરેક વ્યક્તિ ભિન્ન કુટુંબની સભ્ય હોય) જે આ અધિનિયમ હેઠળ સભ્ય થવા માટે પાત્ર હોય અને જે મંડળીના કાર્યક્ષેત્રમાં નિવાસ કરતા હોય. ...

(૩) કોઈપણ સંઘીય મંડળીનું નોંધણીકરણ કરવામાં આવશે નહીં, જો સુધી તેની સભ્ય તરીકે ઓછામાં ઓછી [દસ મંડળીઓ] ન હોય. ... સ્પષ્ટીકરણ.— આ કલમના હેતુસર “કુટુંબના સભ્ય” શબ્દપ્રયોગનો અર્થ પત્ની, પતિ, માતા,

દાદા, દાદી, સાવકા પિતા, સાવકી માતા, પુત્ર, પુત્રી, સાવકો પુત્ર, સાવકી પુત્રી, પૌત્ર, પૌત્રી, ભાઈ, બહેન, સગા સાવકા ભાઈ, સગી સાવકી બહેન અને ભાઈ અથવા સગા સાવકા ભાઈની પત્ની એવો થાય છે.”

પૃ ૧૯૬૧ ના અધિનિયમની કલમ ૮ નોંધણી માટેની અરજી સંબંધિત છે. કલમ ૮(૨)(એ) અને (બી) આ મુજબ વાંચાય છે:

“૮. નોંધણી માટે અરજી.— ...

(૨) અરજી પર હસ્તાક્ષર કરવામાં આવશે— (એ) સંઘીય સોસાયટી સિવાયની સોસાયટીના કિસ્સામાં, આ અધિનિયમ હેઠળ પાત્ર એવા ઓછામાં ઓછા દસ વ્યક્તિઓ દ્વારા (જેમાંથી દરેક વ્યક્તિ અલગ પરિવારનો સભ્ય હોય), અને

(બી) ફેડરલ મંડળીના કિસ્સામાં, ઓછામાં ઓછી [દસ મંડળીઓ] દ્વારા.”

પૃ અધિનિયમ, ૧૯૬૧ ના ભાગ ૭ માં આવતી કલમ ૭૩ મંડળીઓના સંચાલન અંગે છે. કલમ ૭૩ મંડળીની અંતિમ સત્તા માટે જોગવાઈ કરે છે. તે આ પ્રમાણે વાંચાય છે:

“૭૩. મંડળીની અંતિમ સત્તા.— આ અધિનિયમ અને નિયમોની જોગવાઈઓને આધીન રહીને, દરેક મંડળીની અંતિમ સત્તા તેનાં સભ્યોની સામાન્ય સભામાં, જે

ઉપનિયમોમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવી હોય તે રીતથી બોલાવવામાં આવેલી હોય, સામાન્ય મંડળમાં નિવેશિત રહેશે:

પરંતુ શરતે કે, જ્યાં કોઈ સોસાયટીના ઉપનિયમો આવા સભ્યોના પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી માટે જોગવાઈ કરતા હોય, ત્યાં નિર્ધારિત રીતથી ચૂંટાયેલા અને સામાન્ય સભામાં એકત્રિત થયેલા એવા સભ્યોના પ્રતિનિધિઓમાં અંતિમ સત્તા નિહિત રહી શકે.”

૧૯૬૧ ના અધિનિયમની કલમ ૯૫ સહકારી મંડળીઓના કાર્ય ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે સંઘીય મંડળીની રચના અથવા માન્યતા અંગે છે.

૫૬ અધિનિયમ, ૧૯૬૧ના ભાગ ૫માં આવતી કલમ ૫૨, મંડળીઓમાં રાજ્ય સરકારની પરોક્ષ ભાગીદારી અંગે છે. ભાગ ૫ મંડળીઓને રાજ્ય સહાય અંગેનો છે. કલમ ૫૨ આ પ્રમાણે છે:

૫૨. સહકારી મંડળીઓમાં રાજ્ય સરકારની પરોક્ષ ભાગીદારી.— રાજ્ય સરકાર કાયદા દ્વારા કરવામાં આવેલ વિનિયોગ હેઠળ, મર્યાદિત જવાબદારી ધરાવતી અન્ય સહકારી મંડળીઓના હિસ્સાઓની સીધી અથવા પરોક્ષ રીતે ખરીદી માટે કોઈ સહકારી મંડળીને નાણાં પૂરા પાડી શકે છે. ઉપરોક્ત હેતુ માટે જેને આ રીતે નાણાં પૂરા પાડવામાં આવે છે, તેવી સહકારી મંડળીનો આ અધિનિયમમાં હવેથી “શીર્ષ સહકારી મંડળી” તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

૫૭ હવે અમે અધ્યાય ૧૧-એની કેટલીક જોગવાઈઓનું અવલોકન કરીશું. અધ્યાય ૧૧-એ કેટલીક સોસાયટીઓની સમિતિ અને પદાધિકારીઓની ચૂંટણીઓ અંગે છે. કલમ ૧૪૫એ આ પ્રમાણે છે:

૧૪૫એ. અરજી.- આ પ્રકરણની બધી જ કલમો, [૧૪૫-૩૬] કલમ સિવાય, કલમ ૭૪-સી માં નિર્દિષ્ટ વર્ગોને અનુરૂપ આવતી સંસ્થાઓની સમિતિઓ માટેની ચૂંટણી પર લાગુ પડશે.

૫૮ કલમ ૧૪૫સી આ પ્રમાણે વાંચાય છે:

૧૪૫સી. ચૂંટણી કયા સમયે યોજવાની.- દરેક ચૂંટણી, શક્ય હોય તેટલું, જે તારીખે સભ્યોનો કાર્યકાળ પૂર્ણ થવાનો હોય તે તારીખના એક મહિના પહેલાં યોજવામાં આવશે.

૫૯ કલમ ૧૪૫ડી આ પ્રમાણે વાંચે છે:

“૧૪૫ડી. ચૂંટણીનું સંચાલન.- (૧) અન્યથા જોગવાઈ કરાયેલ હોય તે સિવાય, દરેક ચૂંટણી કલેક્ટર નિર્ધારિત કરે તેવી તારીખે અથવા તારીખોએ યોજવામાં આવશે, અને તે આ બાબતમાં કલેક્ટર દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવેલા એવા રિટર્નિંગ ઓફિસર તથા અન્ય અધિકારીઓ દ્વારા તેમના નિયંત્રણ હેઠળ સંચાલિત કરવામાં આવશે.

(૨) તેવા તમામ પ્રસંગોમાં, જેમાં કોઈ સંસ્થાએ નિર્દિષ્ટ સંસ્થાની સમિતિના સભ્ય તરીકે ઉમેદવાર મોકલવાનો હોય, તેવા ઉમેદવારની ચૂંટણી તે જિલ્લામાં આવેલ કલેક્ટરના નિયંત્રણ હેઠળ યોજવામાં આવશે, જેમાં ઉમેદવાર મોકલનાર સંસ્થાનું નોંધાયેલ કાર્યાલય આવેલું હોય.

(૩) દરેક ચૂંટણીમાં મતદાન ગુપ્ત મતપેટી દ્વારા કરવામાં આવશે.

(૪) જે સ્થિતિમાં કોઈ નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીના ઉપનિયમો હેઠળ સરકાર દ્વારા નિયુક્ત પ્રતિનિધિ અથવા નાણાંકીય એજન્સી દ્વારા નિયુક્ત પ્રતિનિધિ તે મંડળીની સમિતિનો સભ્ય બને છે, તેવી સ્થિતિમાં કોઈ ચૂંટણી યોજવામાં આવશે નહીં.”

૬૦ હવે અમે ગુજરાત વિશિષ્ટ સહકારી સંસ્થાઓની સમિતિઓ માટેની ચૂંટણીના નિયમો, ૧૯૮૨,નું અવલોકન કરીશું.

૬૧ નિયમ ૨(૧) “સોસાયટી” શબ્દને વ્યાખ્યાયિત કરે છે. તે આ પ્રમાણે વાંચાય છે:

(ઈઅ) “મંડળી” નો અર્થ કલમ ૭૪-સી ની ઉપકલમ (૧) હેઠળ નિર્દિષ્ટ મંડળી એવો થાય છે;

૬૨ નિયમ ૩એ ચૂંટણીના હેતુસર મતવિસ્તારોની સીમા-નિર્ધારણ અંગે છે.
નિયમ ૩એ (૮) અને (૯) અનુક્રમે આ મુજબ છે:

“૩એ. ચૂંટણીના હેતુસર મતવિસ્તારોની સીમા-નિર્ધારણ....

(૮) જ્યાં કોઈ સમાજની કાર્યક્ષેત્રની હદ એકથી વધુ ગામોમાં હોય, ત્યાં મતવિસ્તારોની સંખ્યા કલમ ૭૪-બીની ઉપકલમ (૧) હેઠળ અનામત રાખવામાં આવેલી બે બેઠકોને બાદ કરતાં બેઠકોની કુલ સંખ્યાની બરાબર રહેશે.

(૯) આ નિયમો અને સોસાયટીના ઉપનિયમોમાં સમાવાયેલ કોઈપણ બાબત હોવા છતાં, જ્યાં કોઈ સમિતિના સભ્યો માટેની ચૂંટણી સોસાયટીના હિસાબી વર્ષ પૂર્ણ થાય તે પહેલાં યોજનાર તરીકે નિર્ધારિત કરવામાં આવી હોય, ત્યાં મતવિસ્તારોનું સીમાંકન કલેક્ટર દ્વારા મતદારોની યાદી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તે પહેલાં કરવામાં આવશે.”

▯ અંતિમ વિશ્લેષણ:

૬૩ અંતિમ વિશ્લેષણ હાથ ધરવા માટે આગળ વધીએ તે પહેલાં, અમે આ સ્પષ્ટ કરવા ઇચ્છીએ છીએ કે અમે કાનૂનના નીચેના સિદ્ધાંતો અંગે પોતાને સંબોધિત કરવાની મનશા રાખીએ છીએ:

[એ] શું આ આક્ષેપિત સુધારો ભેદભાવપૂર્ણ છે, કારણ કે તે એવો હેતુ જાહેર કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે જેને યુક્તિસંગત અથવા જાહેર હિતમાં ગણાવી શકાય? શું આ આક્ષેપિત સુધારો સ્પષ્ટપણે મનમાનો છે?

[બી] શું આ ભિન્નીકરણનો હાંસલ કરવાના ઉદ્દેશ સાથે કોઈ સંબંધ છે? જો ઉદ્દેશને અસંગત અથવા અવિવેકી અથવા જાહેર હિતમાં ન હોવાનું માનવામાં આવે, તો વર્ગીકરણ અસંગત બની જાય છે.

[સી] શું પ્રશાસનિક આવશ્યકતા અથવા ચૂંટણીના ખર્ચ તરફ નાણાંની બચતને જાહેર હિતનો હેતુ કહી શકાય, અથવા સુધારો રજૂ કરવાની દૃષ્ટિએ એવો હેતુ વાજબી હોવાનું કહી શકાય?

[ડી] શું સામાવાળાઓ આ રજૂઆત કરવામાં ન્યાયસંગત છે કે, કારણ કે આ અદાલત વિધાનમંડળના હેતુની તપાસ કરી શકતી નથી, તેથી વિધાનના ઉદ્દેશની પણ તપાસ કરી શકાતી નથી? અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, કોઈપણ અધિનિયમની બંધારણીય માન્યતાને પડકારતી અરજીની તપાસ કરતી વખતે, શું રિટ અદાલત વિધાનના ઉદ્દેશની તપાસ કરી શકે? શું વિધાનનો ઉદ્દેશ ન્યાયિક પુનર્વિલોકનથી અસ્પર્શ્ય છે?

[ઈ] શું ઉદ્દેખિત તમામ મંડળીઓ, અધિનિયમના ભાગ ૧૧-અ અને નિયમોના અધિન હેઠળ, તેમના સભ્યોને મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણીઓ સુનિશ્ચિત કરવા માટે, એક જ વર્ગ અથવા એક સમાનધર્મી સમૂહ રચે છે,

૧૯૮૨? અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, અધિનિયમની કલમ ૭૪સીનો હેતુ ઉપચારાત્મક હોવાની દૃષ્ટિએ, ખાંડ કારખાનાઓને તેઓ સંઘીય મંડળીઓ છે તે આધાર પર તેના ક્ષેત્રમાંથી બહાર રાખવામાં કોઈ યુક્તિસંગત સિદ્ધાંત સમાવેશ પામે છે કે કેમ? સહકારી મંડળીઓ વચ્ચે કોઈ વાસ્તવિક અને મહત્વપૂર્ણ ભેદ છે કે તેઓ એક જ વર્ગ રચે છે?

[એફ] શું બંધારણની કલમ ૧૪ વર્તમાન કેસ સાથે અસંગત છે, જેમ કે સામાવાળાઓના કહેવા મુજબ આ કેસ બહિષ્કરણનો છે? બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, શું સામાવાળાઓ એ દલીલ કરવામાં યોગ્ય છે કે કારણ કે શેરડીના કારખાનાઓને કલમ ૭૪સીની કડકતા બહાર રાખવામાં આવ્યા છે, તેથી તે કોઈ વર્ગીકરણ વિના બહિષ્કરણ છે અને તેથી, કલમ ૧૪ લાગુ પડશે નહીં?

૬૪ શ્રી ત્રિવેદી, રાજ્ય તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન એડવોકેટ જનરલ અને ફેડરેશન તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન પરિષ્ક વકીલ શ્રી સોપારકરે, પ્રારંભમાં જ, અત્યંત જોરદાર રીતે રજૂ કર્યું હતું કે આ અદાલતે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪ના પ્રશ્નમાં પ્રવેશ કરવો નહીં, જેને રિટ અરજદારો દ્વારા ભારે પ્રમાણમાં આધારરૂપ બનાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે આ એવી વિવાદિત કાર્યવાહી

છે જેમાં કંઈક બાબતને બહાર રાખવામાં આવી છે અને તેથી અહીં કોઈ વર્ગીકરણ થતું નથી. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, ભાર આ બાબત પર મુકવામાં આવ્યો છે કે સંબંધિત સમયબિંદુએ ખાંડ કારખાનાઓને અધિનિયમની કલમ ૭૪સી હેઠળ સમાવેશવામાં આવ્યા હતા. ખાંડ કારખાનાઓને, તેઓ ફેડરલ સોસાયટીઓ ન હોવા છતાં, સમાવેશવામાં આવ્યા હતા. તેમ છતાં, સંબંધિત સમયબિંદુએ ખાંડ કારખાનાઓને સમાવેશવામાં આવ્યા હતા અથવા અધિનિયમની કલમ ૭૪સીના વ્યાપમાં લાવવામાં આવ્યા હતા, કારણ કે રાજ્ય સરકારે તે તમામ સોસાયટીઓને આર્થિક સહાય પૂરી પાડી હતી અને આવી તમામ ખાંડ સોસાયટીઓ પર નિયંત્રણ જળવાઈ રહે તે હેતુથી, તેમને અધિનિયમની કલમ ૭૪સીના વ્યાપમાં લાવવામાં આવી હતી. એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે સમય જતાં રાજ્ય સરકારને સમજાયું કે સરકારનો ખાંડ કારખાનાઓમાં કોઈ આર્થિક હિતભાગ બાકી રહ્યો નથી અને વધુમાં તેમને કલમ ૭૪સીના વ્યાપમાં રાખવાથી ચૂંટણી પ્રક્રિયામાં કલેક્ટરની અનાવશ્યક સંડોવણી થતી રહેશે, જે અન્યથા જિલ્લામાં આવક વિભાગના અત્યંત વ્યસ્ત પ્રમુખ અધિકારી છે; તેથી રાજ્ય સરકારે ખાંડ સોસાયટીઓને અધિનિયમની કલમ ૭૪સીના પરિધિમાંથી બહાર રાખવું યોગ્ય ગણ્યું. ઉપરોક્ત બે આધારોથી આ બહિષ્કારનો કેસ હોવાથી, સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪નો સિદ્ધાંત અહીં લાગુ પડશે નહીં.

૬૫ ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિમાં, અમે માત્ર એટલું જ કહી શકીએ કે સામાવાળાઓની તરફથી કરવામાં આવેલી આવી રજૂઆતથી અમે જરાય પ્રભાવિત થયેલા નથી.

૬૬ અધિનિયમની બંધારણીય માન્યતાની કસોટી કરવા માટે, જ્યાં એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે કાયદો મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરે છે, ત્યાં તેના સાચા સ્વરૂપ અને સ્વભાવ તથા અધિનિયમના પ્રભાવનું નિર્ધારણ કરવું આવશ્યક છે. તેથી, અદાલતો વિધાનના તત્ત્વનું કેટલીક કડકાઈ સાથે પરીક્ષણ કરી શકે છે અને તે હેતુસર, અદાલતે તેના આકાર અને બાહ્ય દેખાવની પાછળ જઈને વિધાનના સાચા સ્વભાવ અને પ્રકૃતિનો શોધ કરવો પડે છે. તેનો આશય અને ઇરાદો નિર્ધારિત કરવાના રહે છે.

૮.... આમ કરવા માટે, કાયદામાં વિધાનના ઇતિહાસ, તેનો હેતુ, આસપાસની પરિસ્થિતિઓ અને શરતો, જે અનિષ્ટને દમન કરવાનો તેનો આશય હતો, જે દોષનું નિવારણ કરવા માટે વિધાનમંડળે નિશ્ચય કર્યો હતો તે માટેનો ઉપાય, તથા તે ઉપાય પાછળનું વાસ્તવિક કારણ જેવા તમામ પરિબલોને ધ્યાનમાં લેવા કાયદેસર રીતે અનુમતિ છે.

(જુઓ: ક્લારકાદાસ શ્રીનિવાસ વિ. ધ શોલાપુર સ્પિનિંગ એન્ડ વીવિંગ કો. લિ. એન્ડ અન્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસ.સી. ૧૧૯; મહંત મોતી દાસ વિ. એસ.પી. સાહી, ધ સ્પેશિયલ ઓફિસર ઇન ચાર્જ ઓફ હિંદુ રિલિજિયસ ટ્રસ્ટ એન્ડ અન્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૯ એસ.સી. ૯૪૨; અને હમદદ દવાખાના એન્ડ અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા એન્ડ અન્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૦ એસ.સી. ૫૫૪, પરિચ્છેદ ૮).

૬૭ કાયદાનો આ એક સ્થિર સિદ્ધાંત છે કે જે કાર્ય સીધે કરી શકાતું નથી, તે આડકતરી રીતે કરવું અનુમત્ય નથી; તેનો અર્થ એ થાય છે કે કાયદા દ્વારા જે કંઈ કરવું પ્રતિબંધિત છે, તે પરોક્ષ અને વક્ર ઉપાય દ્વારા કાયદેસર રીતે સિદ્ધ કરી શકાય નહીં, “કવાન્ડો આલિક્વિડ પ્રોહિબેતુર, પ્રોહિબેતુર એટ ઓમ્ને પર કવોડ ડેવેનિતુર એડ ઇલુડ” ના સિદ્ધાંત મુજબ. કોઈ સત્તાને “ચુકિત અથવા ઉપાય” દ્વારા કાયદાનો પરિહાર કરવાની પરવાનગી આપી શકાય નહીં. (જુઓ: જગીર સિંહ વિ. રણબીર સિંહ, એ.આઈ.આર. ૧૯૭૯ એસ.સી. ૩૮૧; એમ.સી. મહેતા વિ. કમલ નાથ અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૨૦૦૦ એસ.સી. ૧૯૯૭; અને સંત લાલ ગુપ્તા અને અન્ય વિ. મોડર્ન કો-ઓપરેટિવ ગ્રુપ હાઉસિંગ સોસાયટી લિ. અને અન્ય, (૨૦૧૦) ૧૩ એસ.સી.સી. ૩૩૬, પૃ. ૩૪૪, અનુચ્છેદ ૨૧).

૬૮ આંધ્ર પ્રદેશ ડેરી ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન ફેડરેશન વિ. બી. નરસિંહા રેડ્ડી અને અન્ય, જેનો અહેવાલ (૨૦૧૧) ૯ એસીસી ૨૮૬ માં પ્રકાશિત થયો છે, તે કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ આંધ્ર પ્રદેશની ન્યાયિક વડી અદાલતે આપેલા ચુકાદા અને આદેશની કાયદેસરતા અને માન્યતાની તપાસ કરવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો, જેના દ્વારા વડી અદાલતે આંધ્ર પ્રદેશ મ્યુચ્યુઅલી એડેડ કો-ઓપરેટિવ સોસાયટીઝ (સુધારો) અધિનિયમ, ૨૦૦૬ ની જોગવાઈઓને અસંવિધાનિક ઠેરવીને રદ કરી હતી. ઉક્ત કેસમાં, યુનિસેફની સહાયથી આંધ્ર પ્રદેશ સરકારે રાજ્યમાં એક સંકલિત દૂધ પ્રકલ્પ અમલમાં મૂક્યો હતો, જે મુજબ

ગામોમાં ઉત્પન્ન થતું વધારાનું ગ્રામ્ય દૂધ ચિલિંગ સેન્ટરો સુધી પહોંચાડવામાં આવતું અને હૈદરાબાદના ગ્રાહકોને પૂરું પાડવામાં આવતું. પ્રકલ્પના ભાગરૂપે, ૧૯૬૯ માં વિજયવાડા ખાતે દૂધ સંરક્ષણ પ્લાન્ટ/દૂધ ઉત્પાદનોનું કારખાનું સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું હતું. આ દરમિયાન, ૧૯૬૪ નો અધિનિયમ ૧ ઓગસ્ટ ૧૯૬૪ થી અમલમાં આવ્યો. વર્ષ ૧૯૭૦-૭૧ માં આંધ્ર પ્રદેશ સરકારે સ્વતંત્ર ડેરી ડેવલપમેન્ટ વિભાગની સ્થાપના કરી અને વિવિધ પગલાં લઈને વિભાગને પ્રોત્સાહન મળે તે માટે સરકારે સઘન પ્રયત્નો કર્યા. વર્ષ ૧૯૭૪ માં, કંપનીઝ અધિનિયમ, ૧૯૫૬ હેઠળની અને રાજ્ય સરકારની સંપૂર્ણ માલિકીની કંપની તરીકે આંધ્ર પ્રદેશ ડેરી ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન લિમિટેડની રચના કરવામાં આવી અને રાજ્યના વિભાગનું સંપૂર્ણ આધારીય માળખું અને સંપત્તિઓ ઉક્ત કોર્પોરેશનને હસ્તાંતરિત થઈ. વિભાગના કર્મચારીઓને કોર્પોરેશનમાં સમાવી લેવામાં આવ્યા. ફેડરેશનનું નોંધણીકરણ સહકારી મંડળી તરીકે કરવામાં આવ્યું અને તમામ સંપત્તિઓ તથા ડેરીનું આધારીય માળખું ફેડરેશનને હસ્તાંતરિત કરવામાં આવ્યું. આંધ્ર પ્રદેશ વિધાનસભા દ્વારા રચાયેલ હાઉસ કમિટીએ એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે ૧૯૯૫ ના અધિનિયમના ડેરી સહકારીઓ પર પ્રતિકૂળ પરિણામો થયા હતા. રાજ્યએ એક ઓર્ડિનન્સ જાહેર કરીને ૧૯૯૫ ના અધિનિયમ હેઠળ આવતી સંસ્થાઓમાંથી ડેરી સહકારી મંડળીઓને બહાર મૂકી અને એવી કાનૂની કલ્પના દાખલ કરી કે આવી ડેરીઓને ૧૯૯૫ ના અધિનિયમ હેઠળ નોંધાયેલ માનવામાં આવશે. વિવિધ જિલ્લાઓની મિલ્ક પ્રોડ્યુસર્સ કોઓપરેટિવ યુનિયનો દ્વારા, ઓર્ડિનન્સ મનમાનીપૂર્ણ છે અને ભારતના

સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪ નો ભંગ કરે છે એવા આધારો પર, વડી અદાલત સમક્ષ વિવિધ રિટ અરજીઓ દાખલ કરવામાં આવી હતી.

૬૯ સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ વિચારણા માટે આવેલા મુદ્દાઓ એ હતા કે શું ૨૦૦૬નો અધિનિયમ મનસ્વી, ભેદભાવપૂર્ણ અથવા અયોગ્ય હતો, અથવા શું તેણે ૧૯૯૫ના અધિનિયમ હેઠળ સીધી રીતે નોંધાયેલ દૂધ ડેરી મંડળીઓના પ્રાપ્ત થયેલા હકો છીનવી લીધા હતા, અથવા ૧૯૬૪ના અધિનિયમ હેઠળની તેમની અનુરૂપ નોંધણીને ૧૯૯૫ના અધિનિયમ હેઠળ રૂપાંતરિત કરાવી હતી.

૭૦ સર્વોચ્ચ અદાલતે, નાગરિક અપીલો નામંજૂર કરતાં અને આંધ્ર પ્રદેશ વડી અદાલતના ચુકાદાની પુષ્ટિ કરતાં, પરિચ્છેદ ૨૯, ૫૨, ૫૩ અને ૫૪ માં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“૨૯. આ સ્થિર કાનૂની સિદ્ધાંત છે કે બંધારણનો અનુચ્છેદ ૧૪ મનમાની પર પ્રહાર કરે છે, કારણ કે જે કાર્યવાહી મનમાની હોય તે અનિવાર્ય રીતે સમાનતાના નિષેધને આવરી લે છે. મનમાનીનો આ સિદ્ધાંત માત્ર કાર્યપાલિકાની કાર્યવાહી સુધી મર્યાદિત નથી, પરંતુ વિધાનમંડળ પર પણ લાગુ પડે છે. તેથી, પક્ષકારએ સંતોષકારક રીતે દર્શાવવું પડે છે કે કાર્યવાહી ચુકિતસંગત હતી, અચુકિતસંગત રીતે અથવા ચંચળ મનસ્વીપણે અથવા પૂરતા નિર્ધારક સિદ્ધાંત વિના કે માત્ર મરજીમુજબ કરવામાં આવી નહોતી, તે તર્કસંગત હતી અને કારણ અથવા નિર્ણય અનુસાર કરવામાં આવી હતી, અને નિશ્ચિતરૂપે માત્ર ઈચ્છા પર આધારિત

નહોતી. જોકે, બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪નો ભંગ કરતી વિધાનમંડળની કાર્યવાહી સામાન્ય રીતે સ્પષ્ટપણે મનમાની હોવી જોઈએ. અધિનિયમને બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪થી પરાધિકારબાહ્ય જાહેર કરવા માટે કાયદામાં જ તાત્વિક અયુક્તિસંગતતાનો કિસ્સો હોવો આવશ્યક છે. (જુઓ: અજય હાસિયા વગેરે વિ. ખાલિદ મુજુબ સેહરાવદી અને અન્ય વગેરે, એ.આઈ.આર. ૧૯૮૧ એસ.સી. ૪૮૭; રિલાયન્સ એરપોર્ટ ડેવલપર્સ (પી) લિ. વિ. એરપોર્ટ્સ ઓથોરિટી ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય, (૨૦૦૬) ૧૦

એસ.સી.સી. ૧; બિધાનનગર (સોલ્ટ લેક) વેલ્ફેર એસન. વિ. સેન્ટ્રલ વેલ્યુએશન બોર્ડ અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૨૦૦૭ એસ.સી. ૨૨૭૬; ગ્રાન્ડ કાકતિયા શેરાટન હોટેલ એન્ડ ટાવર્સ એમ્પ્લોઈઝ એન્ડ વર્કર્સ યુનિયન વિ. શ્રીનિવાસા રિસોર્ટ્સ લિમિટેડ અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૨૦૦૯ એસ.સી. ૨૩૩૭; અને સ્ટેટ ઓફ તમિલ નાડુ અને અન્ય વિ. કે. શ્યામ સુંદર અને અન્ય (૨૦૧૧) ૮ સ્કેલ ૪૭૪).

પર. આક્ષેપિત જોગવાઈઓનો ૩-સ્તરીય માળખાને અમલમાં મૂકવાના હેતુ સાથે કોઈ સંબંધ નથી, કારણ કે (એ) ૧૯૬૪ અને ૧૯૯૫ ના બંને અધિનિયમો ફેડરેશનોના નોંધણીકરણને મંજૂરી આપે છે; (બી) ૧૯૬૪ ના અધિનિયમમાં ૩-સ્તરીય માળખા માટે જોગવાઈ કરતી કોઈ સ્પષ્ટ જોગવાઈ નથી; (સી) ૩-સ્તરીય માળખું રાખવાનો હેતુ, મુખ્ય સચિવ દ્વારા ૨૬.૮.૨૦૦૩ ના રોજ બોલાવવામાં આવેલી સહકારી દૂધ યુનિયનોની બેઠકમાં

લેવાયેલા નિર્ણય મુજબ, ફેડરેશન પોતે ૧૯૯૫ ના અધિનિયમ હેઠળ નોંધણી કરાવીને પ્રાપ્ત કરી શકાતો હતો; અને (ડી) ૧૯૬૪ નો અધિનિયમ પણ ડેરી સહકારીઓને અલગ માળખા હેઠળ શાસિત થનાર અલગ વર્ગ તરીકે ગણતો નથી. તેથી, માળખા અને સહકારના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોના દૃષ્ટિકોણથી, તમામ સહકારી મંડળીઓ સમાન છે. આક્ષેપિત જોગવાઈઓ મનસ્વી છે અને સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪ નું ઉલ્લંઘન કરતી છે, કારણ કે તેમણે ડેરી સહકારી મંડળીઓને સહકારના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોના લાભથી વંચિત રાખી છે. આ સુધારાઓ સહકારીઓ અંગેની રાષ્ટ્રીય નીતિના વિરુદ્ધ છે. તેઓ રાજ્યમાં સશક્ત સહકારી મંડળીઓના વિકાસ અને વૃદ્ધિના હેતુમાં અવરોધ ઊભો કરે છે અને તેને નિષ્ફળ બનાવે છે.

૫૩. સરકારની પરવાનગી સાથે, કલમ ૪(૩)(એ) મુજબ, ૧૯૯૫ના અધિનિયમ હેઠળ પરસ્પર-સહાયિત સંસ્થાઓમાં રૂપાંતરિત થયા બાદ, મૂળતઃ ૧૯૬૪ના અધિનિયમ હેઠળ નોંધાયેલ સહકારી સંસ્થાઓને સહાયિત સંસ્થાઓ તરીકે અથવા સરકાર કે ફેડરેશનની સંપત્તિ ધારણ કરતી સંસ્થાઓ તરીકે ગણાવી શકાય નહીં. ઉદ્દેશો અને કારણોના નિવેદનથી જ સ્પષ્ટ થાય છે કે સરકારે પોતાની સહાય અચાનક પાછી ખેંચી ન લેવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. વાસ્તવમાં, રૂપાંતર પછી રાજ્ય દ્વારા કોઈ સહાય આપવામાં આવી નહોતી. ૧૯૬૪ના અધિનિયમનો પ્રકરણ ૧૦, જે નોંધણી અધિકારીને મિલકત જપ્ત કરીને અને વેચીને તથા આદેશોની અમલવારી દ્વારા બાકી વસૂલ કરવાની સત્તા આપે છે, તે

કલમ ૩૬ દ્વારા ૧૯૯૫ના અધિનિયમમાં સ્પષ્ટપણે સમાવી લેવામાં આવેલ હોવાથી, આક્ષેપિત સુધારાઓ માટે જરાય પણ ન્યાયસંગતતા નહોતી.

૫૪. વર્ષ ૨૦૦૧ના સુધારા અધિનિયમ નં. ૨૨ દ્વારા એ.પી. સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમ, ૧૯૬૪ની કલમ ૪માં તથા એ.પી. સહકારી મંડળીઓ નિયમો, ૧૯૬૪ના નિયમ ૨(એ) સાથે વાંચવામાં આવતી જોગવાઈઓમાં સહકારી સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ થયા પછી, અધિનિયમ, ૧૯૬૪ હેઠળ નોંધણી અધિકારી દ્વારા સહકારી મંડળીઓ પર વ્યાપક નિયંત્રણ રાખવાની વ્યવસ્થા, ઉક્ત સહકારી સિદ્ધાંતો સાથે અસંગત અને અસુસંગત બની ગઈ છે, કારણ કે તે સિદ્ધાંતો સહકારી મંડળીઓના કાર્યપ્રણાલીમાં લોકશાહી સભ્ય નિયંત્રણ તેમજ સ્વાયત્તતા અને સ્વતંત્રતા સુનિશ્ચિત કરવાની માંગ કરે છે. આ બંને બાબતો, એટલે કે રાજ્યનું વ્યાપક નિયંત્રણ અને સહકારી સિદ્ધાંતોનું કાર્યાન્વયન સુનિશ્ચિત કરવું, એકસાથે શક્ય નથી. તેથી, વિવાદિત અધિનિયમ, ૨૦૦૬, જે અધિનિયમ, ૧૯૯૫ની કલમ ૪ની ઉપકલમ (૧એ) માં કાનૂની કલ્પના દ્વારા એવી ઘોષણા કરે છે કે તમામ ડેરી/દૂધ સહકારી મંડળીઓ એ.પી. સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમ, ૧૯૬૪ની જોગવાઈઓમાંથી બહાર રાખવામાં આવેલી ગણાશે, મનસ્વી છે અને બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરે છે.”

૭૧ તેથી, જોગવાઈઓને મનસ્વી અને અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરતી ગણાવતા સર્વોચ્ચ અદાલતે જે બાબતને મહત્વ આપ્યું હતું તે એ હતી કે દૂધ સહકારી મંડળીઓને સહકારિતાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોના લાભથી વંચિત કરવામાં આવી

હતી. સર્વોચ્ચ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે આ સુધારાઓ સહકારી સંસ્થાઓ અંગેની રાષ્ટ્રીય નીતિના વિરુદ્ધ હતા. સર્વોચ્ચ અદાલતનું મહત્વપૂર્ણ અવલોકન એ છે કે રચના અને સહકારિતાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોના દૃષ્ટિકોણથી બધી સહકારી મંડળીઓ સમાન છે. અમે આ અવલોકન પર ભાર મૂકી રહ્યા છીએ, કારણ કે વર્તમાન કેસમાં પણ સંઘીય અને પ્રાથમિક સહકારી મંડળીઓ વચ્ચે ભેદ ઊભો કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. ફરીથી, ઉપર ઉલ્લેખિત ચુકાદાના ફક્ત પાંચ માં, અમને એક મહત્વપૂર્ણ અવલોકન મળે છે જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે એ. પી. સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમ, ૧૯૬૪ ની જોગવાઈઓમાંથી દૂધ / દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓને બહાર રાખવાનું મનસ્વી અને બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરતું હોવાનું ઠરાવ્યું હતું. સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષનો કેસ પણ બહિષ્કરણનો જ હતો.

૭૨ તેથી, સર્વોચ્ચ અદાલતના ઉપરોક્ત ચુકાદાના આધાર લેતા, અમે ઠરાવીએ છીએ કે હાલના મામલામાં સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪ લાગુ પડતો નથી એવા સામાવાળાઓની તરફથી રજૂ કરવામાં આવેલી મુખ્ય દલીલ નામંજૂર કરવામાં આવે છે.

૭૩ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. એન. એસ. રત્નમ એન્ડ સન્સ, જે (૨૦૧૫) ૧૦ એસીસી ૬૮૧ માં અહેવાલિત છે, તે કેસમાં યુનિયન દ્વારા જારી કરાયેલ એક અધિસૂચનાની વૈધતાને પડકારવામાં આવી હતી, જેમાં જહાજ તોડવાથી પ્રાપ્ત થયેલા લોખંડ અને સ્ટીલના ભંગાર અંગે સમગ્ર ઉત્પાદન શુલ્કમાંથી મુક્તિ

આપવામાં આવી હતી, આ શરતે કે કસ્ટમ શુલ્ક લાઇટ ડિસ્પ્લેસમેન્ટ ટનેજ (એલડિટી) દીઠ રૂપિયા ૧૪૦૦ ના દરે આદાય કરવામાં આવ્યું હોવું જોઈએ. આવી શરત નિર્ધારિત કરવાથી, ઉત્પાદન શુલ્કની ચુકવણીમાંથી મુક્તિ માત્ર એવા લોકોને જ આપતાં જેઓએ એલડિટી દીઠ રૂપિયા ૧૪૦૦ ના દરે કસ્ટમ શુલ્ક ચૂકવ્યું હતું, વ્યક્તિઓનો બીજો એવો વર્ગ, જેઓએ કસ્ટમ્સ ટેરિફ અધિનિયમ, ૧૯૭૫ ની કલમ ૩ હેઠળ કસ્ટમ શુલ્ક તો ચૂકવ્યું હતું, ભલે ઓછા દરે ચૂકવ્યું હોય, તે બહાર રહી ગયો હતો. સામાવાળા એન. એસ. રત્નમ આ બહાર રાખવામાં આવેલા વર્ગમાં આવતા હતા. તેમણે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪ ના ઉદ્વંધનરૂપ અને મનસ્વી ગણાવીને ઉપરોક્ત અધિસૂચનાને પડકાર્યું હતું. મદ્રાસ વડી અદાલતના વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશે રિટ અરજી ફગાવી દીધી હતી. જોકે, અપીલમાં સામાવાળાની દલીલ સ્વીકારવામાં આવી હતી અને અપીલી અદાલતે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો કે વ્યક્તિઓનો બીજો વર્ગ પણ આ અધિસૂચનાના લાભનો હકદાર રહેશે. મદ્રાસ વડી અદાલતની અપીલી અદાલતના ચુકાદાથી અસંતોષ અનુભવીને યુનિયન ઑફ ઇન્ડિયાએ તે સામે સર્વોચ્ચ અદાલતમાં પડકાર કર્યો હતો. સર્વોચ્ચ અદાલતે, અપીલનો નિકાલ કરતાં, નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“૧૨ આ અદાલતનો કસિંકા ટ્રેડિંગના મામલામાં આપેલ ચુકાદો, નિઃસંદેહ, એ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કરે છે કે અગાઉની સૂચનાઓ દ્વારા આપવામાં આવેલી મુક્તિઓ આપવા, મર્યાદિત કરવા, રોકી રાખવા, સુધારવા અથવા રદ કરવા

બાબતે સરકારને વ્યાપક વિવેકાધિકાર ઉપલબ્ધ છે. આ વાત પણ સાચી છે કે સરકાર જેને ઇચ્છે તેને મુક્તિ આપવા માટે બાધ્ય નથી. જ્યારે અધિનિયમની જોગવાઈઓ હેઠળ શુલ્ક ચૂકવવાનું બને છે, ત્યારે વ્યક્તિઓના કોઈ નિશ્ચિત વર્ગને અથવા ઉત્પાદનો વગેરેને રૂઝા શુલ્કની ચુકવણીમાંથી મુક્તિ આપવી કે નહીં તે સંપૂર્ણપણે સરકારના વિવેકાધિકારમાં આવે છે. આ વિવેકાધિકાર વિવિધ પરિબલો પર આધારિત છે, જેમનું અવલોકન સરકાર દ્વારા કરવાનું રહે છે, કારણ કે આ નીતિ-સંબંધી નિર્ણયો છે. પરંતુ હાલના મામલામાં પ્રશ્ન મુક્તિ આપવાનો કે ન આપવાનો નથી. જ્યારે કોઈ નિશ્ચિત વર્ગના વ્યક્તિઓને મુક્તિ આપવામાં આવે છે, ત્યારે તેનો લાભ સમાન રીતે સ્થિત તમામ વ્યક્તિઓ સુધી વિસ્તૃત થવો જોઈએ. સૂચના સમગ્ર વર્ગ પર લાગુ પડવાની હોય છે અને સરકાર ઉપવર્ગીકરણ ઊભું કરીને એક ઉપવર્ગને બહાર રાખી શકતી નથી, ભલે બંને ઉપવર્ગો એક જ જાતિના હોય. જો આવું કરવામાં આવે, તો તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪માં પ્રતિષ્ઠિત સમાનતાના ઉપબંધનો ભંગ ગણાશે. તેથી, આવી સૂચનાઓની ન્યાયિક સમીક્ષા એ તપાસ કરવા માટે અનુમત્ય છે કે શું સૂચનાના પરિણામે એક જ વર્ગના હોવા છતાં બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે અયોગ્ય ભેદભાવ ઉત્પન્ન થાય છે કે કેમ. આશીર્વાદ ફિલ્મ્સ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા એન્ડ અર્ટર્સ (૨૦૦૭) ૬ એસ.સી.સી. ૬૨૪ માં આ પાસું નીચે મુજબ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે:

“૯. કરવેરા સંબંધિત કાયદાના વિષયમાં રાજ્ય નિશ્ચિતપણે વધુ વિશાળ સ્વતંત્રતા ભોગવે છે. તે લોકોના એક વર્ગ પર કર લાદી શકે છે, જ્યારે બીજા વર્ગના સંદર્ભમાં તેવું કરી શકતું ન હોઈ શકે.

૧૦. જોકે, કર લાદતો કાયદો, જેમ કે સર્વવિદિત છે, ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળ પડકારની સીમાથી પર નથી.

૧૧. છોટાભાઈ જેઠાભાઈ પટેલ એન્ડ કો. વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ એસ.સી. ૧૦૦૬ માં આ જણાવાયું હતું: (એ.આઈ.આર. પૃ. ૧૦૨૧, પરિચ્છેદ ૩૭)

૩૭. પરંતુ તેથી એવો નિષ્કર્ષ થતો નથી કે ભાગ ૩ ની દરેક અન્ય કલમ કરકાયદાઓ પર લાગુ પડતી નથી. કલમ ૩૧(૨) ને અલગ રાખીએ તો, વિધાનસભાની અંદર આવેલ કરકાયદાની જોગવાઈઓને કલમ ૧૪ નો ભંગ કરતી હોવાનું કહીને પડકારવામાં આવી શકે છે, તેનું ઉદાહરણ આ સર્વોચ્ચ અદાલતના સુરજ મલ્લ મોહતા એન્ડ કંપની વિ. એ.વી. વિશ્વનાથ શાસ્ત્રી (એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસ.સી. ૫૪૫ : (૧૯૫૫) ૧ એસ.સી.આર. ૪૪૮) અને મીનાક્ષી મિલ્સ લિ. વિ. એ.વી. વિશ્વનાથ શાસ્ત્રી (એ.આઈ.આર. ૧૯૫૫ એસ.સી. ૧૩ : (૧૯૫૫) ૧ એસ.સી.આર. ૭૮૭) જેવા નિર્ણયો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. કે.ટી. મૂપિલ નાયર વિ. કેરળ રાજ્ય (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૫૫૨) માં કેરળ જમીન કર અધિનિયમને કલમ ૧૪ દ્વારા બાંધધરાયેલ

સ્વતંત્રતાનું ઉદ્ધંધન કરતું હોવાથી બંધારણવિરોધી ઠરાવી રદ કરવામાં આવ્યું હતું. વધુમાં, આ તો સ્વયંસ્પષ્ટ છે કે જો કરનું લાદણ કલમ ૧૫ ના વિરુદ્ધ ભેદભાવપૂર્ણ હોય, તો તે વસુલાત અમાન્ય ગણાશે.

૧૨. જોકે, કરલાદનાર કાયદાને વધુ વ્યાપક છૂટછાટ પ્રાપ્ત હોય છે. તેમ છતાં, અનુચ્છેદ ૧૪ના ઉદ્ધંધન અંગેનો અનુમાન સામાન્ય રીતે ત્યારે ઉપજાવવામાં આવે છે, જ્યારે તે સમાન પરિસ્થિતિમાં આવેલા વ્યક્તિઓના એ જ વર્ગ પર અથવા વ્યવસાયો પર, અથવા એવા કરલાદણીના પ્રસંગમાં, કર લાદવા માગે છે જે અસમાનતા તરફ દોરી જાય. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય મનોરંજન કર અધિનિયમ હેઠળ કરલાદણીની ઘટના વ્યક્તિને આપવામાં આવતા મનોરંજન પર આધારિત છે. મનોરંજન કરનો દર સિનેમા થિયેટરના મુલાકાતી પાસેથી વસૂલ કરવામાં આવેલી રકમના આધારે નક્કી થાય છે, જે તેનાં માલિક દ્વારા દર્શક પાસેથી વસૂલ કરવામાં આવેલી પ્રવેશફીની શરતો મુજબ હોય છે.”

૧૩ તેથી, કોઈ વિશિષ્ટ અધિસૂચનાની ન્યાયપાત્રતાની કસોટી સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪ની કસોટી પર થઈ શકે છે તે બાબત કોઈ પણ પ્રકારની શંકાથી પર છે. સંવિધાનનું મૂળભૂત લક્ષણ માનવામાં આવતા અનુચ્છેદ ૧૪ કાયદા સમક્ષ સમાનતા અથવા કાયદાઓના સમાન સંરક્ષણની ખાતરી આપે છે. સમાન સંરક્ષણનો અર્થ એ થાય છે કે સમાન પરિસ્થિતિઓમાં, અપાયેલા વિશેષાધિકારો તથા લાદવામાં આવેલી જવાબદારીઓ બંને બાબતોમાં સમાન વર્તન મેળવવાનો અધિકાર. તેથી, જો બે વ્યક્તિઓ અથવા વ્યક્તિઓના બે સમૂહો સમાન

સ્થિતિમાં હોય/મૂકાયેલા હોય, તો તેમનો સમાન રીતે વ્યવહાર થવો આવશ્યક છે. તે જ સમયે, સમાનતાનો સિદ્ધાંત એવો અર્થ કરતો નથી કે જે વ્યક્તિઓ સ્વભાવ, ઉપલબ્ધિ અથવા પરિસ્થિતિઓના કારણે સમાન સ્થિતિમાં નથી તેઓ બધાને દરેક કાયદો સર્વત્ર લાગુ જ થવો જોઈએ. તેનો અર્થ એ થાય છે કે રાજ્યને વૈધ હેતુઓ માટે વ્યક્તિઓનું વર્ગીકરણ કરવાની સત્તા છે. વિધાનમંડળ પોતાની વિવેકસત્તાનો ઉપયોગ કરીને વર્ગીકરણ કરવા સક્ષમ છે. આથી, દરેક વર્ગીકરણ કોઈ ને કોઈ અંશે કેટલીક અસમાનતા ઉત્પન્ન કરે તેવી સંભાવના હોય છે, પરંતુ માત્ર અસમાનતા ઉત્પન્ન થવી જ પૂરતી નથી. અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉદ્દેશન ત્યારે જ માનવામાં આવશે જ્યારે બે વ્યક્તિઓ એક જ વર્ગ/શ્રેણીમાં આવતી હોવા છતાં તેમને સમાન સંરક્ષણ આપવામાં ન આવે. તેથી, રાજ્યની એવી કાર્યવાહી કે જે અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉદ્દેશન કરતી હોવાનું પડકારવામાં આવે છે, તેને પડકારનાર વ્યક્તિએ દર્શાવવું જરૂરી છે કે રાજ્ય દ્વારા રચાયેલા બે વર્ગો વચ્ચે ભિન્નતા રાખવા માટે કોઈ વાજબી આધાર નથી. અનુચ્છેદ ૧૪ વર્ગવિશેષ કાયદાકીય ભેદભાવને પ્રતિબંધિત કરે છે, વાજબી વર્ગીકરણને નહીં.

૧૪ ઉપરોક્તમાંથી જે નિષ્કર્ષ નીકળે છે તે એ છે કે અનુમત્ય વર્ગીકરણની કસોટી પાર કરવા માટે બે શરતો પૂર્ણ થવી આવશ્યક છે, એટલે કે, (૧) વર્ગીકરણ એવું બુદ્ધિગ્રાહ્ય ભિન્નત્વ આધારિત હોવું જોઈએ, જે એક સાથે ગોઠવાયેલા વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓને સમૂહમાંથી બહાર રાખવામાં આવેલા અન્ય વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓથી અલગ પાડે; અને (૨) તે ભિન્નત્વનો

સંબંધ સંબંધિત અધિનિયમ દ્વારા સિદ્ધ કરવા માંગવામાં આવેલા હેતુ સાથે ચુકિતસંગત હોવો જોઈએ. જો સરકાર આ સિદ્ધાંતની કસોટી પર, કે વર્ગીકરણ બુદ્ધિગ્રાહ્ય ભિન્નત્વ ધરાવતું અને હેતુસંગત ચુકિતસંગત આધારવાળું હોવાથી વાજબી છે કે નહીં, પોતાના વર્ગીકરણની કાર્યવાહીનું સમર્થન કરવામાં નિષ્ફળ જાય, તો તે વર્ગીકરણ મનમાનું અને ભેદભાવપૂર્ણ ગણાવવું પડે. સુબે સિંહ વિ. હરિયાણા રાજ્ય (૨૦૧૧) ૭ એસ.સી.સી. ૫૪૫ માં, અદાલતે આ પાસાને નીચે મુજબ ઉજાગર કર્યો છે:

૧૦. અપીલકર્તાઓની તરફથી દાખલ કરાયેલા પ્રતિજ્વાબ અને રજૂઆતની નોંધમાં, અન્ય બાબતો ઉપરાંત, એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે અપીલકર્તાઓ દ્વારા દાખલ કરાયેલા વાંધાઓ પર વિચાર કર્યા બાદ ભૂઅધિગ્રહણ કલેક્ટરે અપીલકર્તા નં. ૧ તથા ૩ થી ૬ ની મિલ્કતોને બાકાત રાખવા રાજ્ય સરકારને ભલામણ કરી હતી અને રાજ્ય સરકારે એવી ભલામણો માત્ર આ આધારે સ્વીકારી નહોતી કે અપીલકર્તાઓ દ્વારા કરવામાં આવેલા બાંધકામો ' બી' અથવા ' સી' વર્ગના હતા અને જે વિકસિત કોલોની બાંધવાની પ્રસ્તાવિત હતી તેમાં તેમનું સહેલાઈથી એકીકરણ કરી શકાય તેમ નહોતું. સામાવાળાઓના દાવાપત્રોમાં એવો કોઈ ઉલ્લેખ નથી કે માળખાઓને ' એ ' ' બી' અને ' સી' વર્ગમાં વર્ગીકૃત કરવાનો આધાર શું હતો; તેમજ એ પણ જણાવવામાં આવ્યું નથી કે ' એ' વર્ગના તમામ માળખાઓનું એકીકરણ કેવી રીતે શક્ય અને વ્યવહારુ હતું, જ્યારે ' બી' અને ' સી' વર્ગના માળખાઓનું એવું એકીકરણ શક્ય નહોતું. રાજ્ય

સરકારનો એવો મામલો નથી, અને અમારી સમક્ષ એવી દલીલ પણ કરવામાં આવી નથી, કે અધિનિયમ હેઠળ બાંધકામ ધરાવતી જમીનોને અધિગ્રહણમાંથી બાકાત રાખવા અંગે સરકારનો કોઈ નીતિનિર્ણય જ નથી. વાસ્તવમાં, અગાઉ નોંધવામાં આવ્યું છે તેમ, આ કેસોમાં રાજ્ય સરકારે કેટલાંક જમીનમાલિકોની પોતાની મિલ્કતોને આ જ આધાર પર બાકાત રાખવાની વિનંતી સ્વીકારી છે. હવે જોવાનું એ બાકી રહે છે કે હાલના માળખાઓને ' એ' , ' બી' અને ' સી' વર્ગમાં વર્ગીકૃત કરવાનો કથિત આધાર બુદ્ધિગમ્ય ભિન્નતા ધરાવતો અને હેતુસંગત તર્કસંગત આધારવાળો યોગ્ય વર્ગીકરણ છે કે કેમ. જો રાજ્ય સરકાર ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતની કસોટી પર પોતાની કાર્યવાહીનું સમર્થન કરવામાં નિષ્ફળ જાય, તો આ નિર્ણય મનસ્વી અને ભેદભાવપૂર્ણ ગણાવવો પડે. અહીં નોંધવું સંબંધિત છે કે જમીનોનું અધિગ્રહણ વિસ્તારના આયોજનબદ્ધ વિકાસના હેતુ માટે છે, જેમાં રહેણાંક તેમજ વ્યાપારી બંને હેતુઓનો સમાવેશ થાય છે. અધિગ્રહણનો હેતુ એવો હોય ત્યારે રાજ્ય સરકારનો એવો મામલો સ્વીકારવો મુશ્કેલ છે કે તેની પોતાની વર્ગીકરણ મુજબ ' એ' વર્ગના કેટલાક પ્રકારના માળખાઓને યથાવત રહેવા દેવામાં આવે, જ્યારે તેની નજીકની આસપાસ આવેલી અને એ જ હેતુઓ માટે (રહેણાંક અથવા વ્યાપારી) ઉપયોગમાં લેવાતી બીજી માળખાઓ તોડી પાડવી જોઈએ. પુનરુકિતનું જોખમ હોવા છતાં, અહીં કહેવું યોગ્ય રહેશે કે અધિગ્રહિત કરવાને પ્રસ્તાવિત જમીન પર આવેલા હાલના માળખાઓના વર્ગીકરણનો આધાર દર્શાવવા માટે અમારી સમક્ષ કોઈ સામગ્રી રજૂ કરવામાં આવી નહોતી. અપીલકર્તાઓની તરફથી ઉઠાવવામાં આવેલ આ વિશિષ્ટ

દલીલને ધ્યાનમાં લેતા આ બાબત મહત્વપૂર્ણ બને છે કે તેમની પાસે આર.સી. છત, મોઝેક ફ્લોરિંગ વગેરેવાળા પાકા બાંધકામો છે. રાજ્ય સરકારની તરફથી પણ એવો કોઈ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો નહોતો કે અધિગ્રહણ માટે જાહેર કરાયેલી જમીન પર બાંધવાના પ્રસ્તાવિત વિવિધ પ્રકારના માળખાઓની કોઈ સ્થાપત્ય યોજના રજૂ કરી તેની આ દલીલને સમર્થન આપે કે અપીલકર્તાઓની જમીનો પર અસ્તિત્વમાં રહેલા માળખાઓનું યોજનામાં એકીકરણ કરી શકાય તેમ નહોતું.

૧૫. તેથી, ઉદ્ભવતો પ્રશ્ન એ છે કે તા. ૨૦.૦૮.૧૯૮૬ની સૂચના નં. ૩૮૬/૮૬-સીઈમાં ઉલ્લેખિત એક શ્રેણીને જે લાભ આપવામાં આવ્યો છે અને બીજી શ્રેણી, જેને પ્રારંભમાં તા. ૨૭.૦૩.૧૯૮૭ની સૂચના નં. ૧૦૨/૮૭-સીઈ દ્વારા સમાન લાભ અપાયો હતો, તે લાભ દૂર કરવામાં આવ્યો છે, તે ભેદભાવપૂર્ણ છે કે કેમ. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, અમારે જોવાનું છે કે શું આ બંને શ્રેણીઓ સમાન છે કે પછી સમજાય તેવી ભિન્નતા પર આધારિત ચુકિતસંગત વર્ગીકરણ છે, જેનું સંબંધ તે હેતુ સાથે છે જે સિંદ્ધ કરવાનો આશય રાખવામાં આવ્યો છે. આ સંદર્ભમાં લાગુ કરવાને યોગ્ય કસોટી ફરીથી આશીર્વાદના મામલામાં આપેલા ચુકાદામાંથી નિષ્કર્ષરૂપે મેળવી શકાય છે. અગાઉના વિવિધ ચુકાદાઓનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી, તેનો સાર પરિચ્છેદ ૧૪માં આપવામાં આવ્યો છે. આ પરિચ્છેદ નીચે મુજબ છે:

૧૪. આ બાબત વિવાદરહિત રીતે સ્વીકારવામાં આવી છે કે કરવેરા સંબંધિત કાયદાઓએ પણ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ની કસોટી પાર કરવી

આવશ્યક છે. આ અદાલતના મોટી સંખ્યામાં નિર્ણયો દ્વારા એવું નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે કે કરવેરા સંબંધિત કાયદો, કાર્યાત્મક સુગમતા માટેના કારણોસર અને અન્યથા પણ, અમુક વ્યક્તિઓને કરલાયક તરીકે પસંદ કરી શકે છે અને અમુકને બહાર રાખી શકે છે. મહત્વની બાબત એ છે કે કર આદાય કરવાની તથા કરવેરામાં ભેદભાવ રાખવાની આ વ્યાપક સત્તા પર એક મર્યાદા કાર્યરત છે, એટલે કે આ રીતે સ્વીકારવામાં આવેલ વર્ગીકરણ વાજબી હોવું જોઈએ. કોઈપણ કરવેરા સંબંધિત કાયદાની વાજબીપણાની વ્યાપ્તિ એમાં નિશ્ચિત છે કે તે કાયદા દ્વારા હાંસલ કરવા માંગવામાં આવેલ હેતુ સિદ્ધ કરવામાં તે કેટલો કાર્યક્ષમ છે. તેથી, વર્ગીકરણનો સંબંધ હાંસલ કરવા માંગવામાં આવેલા હેતુ સાથે હોવો આવશ્યક છે. (જુઓ મૂપિલ નાયર વિ. સ્ટેટ ઓફ કેરળા, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૫૫૨, ઈસ્ટ ઈન્ડિયા ટોબેકો કો. વિ. સ્ટેટ ઓફ એ.પી., એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ એસ.સી. ૧૭૩૩, એન. વેણુગોપાલા રવિ વર્મા રાજાહ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (૧૯૬૯) ૧ એસ.સી.સી. ૬૮૧ : એ.આઈ.આર. ૧૯૬૯ એસ.સી. ૧૦૯૪, અસિસ્ટન્ટ ડિરેક્ટર ઓફ ઇન્સ્પેક્શન ઇન્વેસ્ટિગેશન વિ. એ.બી. શાંતિ, (૨૦૦૨) ૬ એસ.સી.સી. ૨૫૯ : એ.આઈ.આર. ૨૦૦૨ એસ.સી. ૨૧૮૮ અને એસોસિયેટેડ સિમેન્ટ કંપનીઝ લિ. વિ. ગવર્નમેન્ટ ઓફ એ.પી., (૨૦૦૬) ૧ એસ.સી.સી. ૫૯૭ : એ.આઈ.આર. ૨૦૦૬ એસ.સી. ૮૨૮).”

૭૪ આ રીતે, ઉપર ઉલ્લેખિત સર્વોચ્ચ અદાલતના ચુકાદામાંથી નિષ્કર્ષિત થતો અનુપાત અને જેનો વર્તમાન મામલે અમલ થઈ શકે તે એવો છે કે સરકાર એક જ વર્ગની બંને ઉપશ્રેણીઓ સમાન સ્વરૂપની હોવા છતાં, તેમાંની એક ઉપશ્રેણીને બહાર રાખે તેવી ઉપવર્ગીકરણ રચી શકતી નથી. જો આવું કરવામાં આવે, તો તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ માં અવસ્થિત સમાનતાના ઉપબંધના ઉલ્લંઘનરૂપ ગણાશે. સર્વોચ્ચ અદાલતે આગળ નિરીક્ષણ કર્યું કે આવી અધિસૂચનાઓનું ન્યાયિક પુનરાવલોકન એ તપાસ કરવા માટે અનુમત્ય છે કે અધિસૂચનાના પરિણામે એક જ વર્ગના હોવા છતાં બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે ઘાતક ભેદભાવ ઊભો થાય છે કે કેમ. નિશ્ચિતપણે, વર્તમાન મામલે રાજ્યએ આ અદાલતને એવો અભિપ્રાય સ્વીકારવા પ્રેરવા માટે ખૂબ જ પ્રયત્ન કર્યો છે કે ખાંડ સહકારી સંસ્થાઓ એક જ સ્વરૂપની નથી અને તેણે સંઘીય તથા પ્રાથમિક સંસ્થાઓ વચ્ચે ભેદ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ મુદ્દાનો અમે થોડું પાછળ વિચાર કરીશું. અંતે, સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું કે અધિસૂચનાનો અમલ સમગ્ર વર્ગ પર થવો જોઈએ. જો સરકાર ચુકિતસંગત વર્ગીકરણ, સ્પષ્ટ ભિન્ન આધાર તથા હેતુ સાથે તર્કસંગત સંબંધ ધરાવતું આધાર છે કે નહીં, તે સિદ્ધાંતની કસોટી પર પોતાના વર્ગીકરણના પગલાનું સમર્થન કરવામાં નિષ્ફળ જાય, તો તે વર્ગીકરણ મનસ્વી અને ભેદભાવપૂર્ણ ગણાવવું પડે.

૭૫ સર્વોચ્ચ અદાલતે “સમાન રીતે સ્થિત” શબ્દસમૂહનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. સર્વોચ્ચ અદાલતનું સૌથી વધુ સંબંધિત અવલોકન એ છે કે “વાજબી વર્ગીકરણ

તે છે જેમાં કાયદાના હેતુના સંદર્ભે સમાન રીતે સ્થિત હોય તેવા તમામ વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે". હાલની વિવાદિત કાર્યવાહી જેટલી હદ સુધી સંબંધિત છે, ત્યાં કાયદાનો હેતુ અધિનિયમની કલમ ૭૪સી છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે અવલોકન કર્યું મુજબ, કાયદાનો હેતુ ક્યારેક જાહેર અનિષ્ટનું ઉન્મૂલન કરવો હોઈ શકે છે અથવા ક્યારેક કોઈ સકારાત્મક જાહેર હિતની સિદ્ધિ કરવી હોઈ શકે છે. અમરેલી જિલ્લા સહકારી વેચાણ અને ખરીદી સંઘ (ઉપરોક્ત) મામલે આ અદાલતે પણ ચોક્કસપણે આવું જ અવલોકન કર્યું છે.

૭૬ ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય વિ. દીપક ફર્ટિલાઇઝર્સ એન્ડ પેટ્રોકેમિકલ કોર્પોરેશન લિ. ના કેસમાં, જેનો અહેવાલ (૨૦૦૭) ૧૦ એસસીસી ૩૪૨ માં પ્રસિદ્ધ થયો છે, અલ્હાબાદની ન્યાયિક વડી અદાલતની વિભાગીય ખંડપીઠ દ્વારા આપવામાં આવેલા ચુકાદાને પડકારવામાં આવ્યો હતો. પડકાર એ આધાર પર હતો કે સૂચના દ્વારા આપવામાં આવેલી છૂટછાટની પૂર્વલક્ષી પરત ખેંચવાની મંજૂરી આપવામાં આવી શકતી નથી, એવું ઠરાવવામાં વડી અદાલતે ભૂલ કરી હતી. તે એવો કેસ હતો જેમાં પહેલેથી અમલમાં રહેલી એક સૂચના પછી બીજી સૂચના બહાર પાડવામાં આવી હતી, જેમાં અગાઉની સૂચનામાં ઉલ્લેખિત ખાતરના તે જ વર્ગને છૂટછાટ આપવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે વિવાદિત સૂચના ભેદભાવપૂર્ણ હતી, કારણ કે તેમાં એનપીકેના સર્વ પ્રકારના ફોસ્ફેટિક ખાતરોને

છૂટછાટ આપવામાં આવી હતી, માત્ર સામાવાળા કંપની દ્વારા ઉત્પાદિત એનપીકે ૨૩:૨૩:૦ ખાતરને બાદ રાખીને. અમે સંબંધિત નિરીક્ષણો ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ:

“૧૧. રિટ અરજીમાં સામાવાળાની બીજી ફરિયાદ એ છે કે તા. ૧૫મી મે, ૧૯૯૫ ની અધિસૂચના ભેદભાવપૂર્ણ છે, કારણ કે તે એનપીકેના તમામ પ્રકારના ફોસ્ફેટિક ખાતરોને મુક્તિ આપે છે, સિવાય કે સામાવાળા કંપની દ્વારા ઉત્પાદિત એનપીકે ૨૩:૨૩:૦ ખાતર. સામાવાળા તરફથી હાજર વિદ્વાન વકીલે દલીલ કરી હતી કે વિવિધ સંયોજનોવાળા એનપીકે વર્ગના તમામ ખાતરોને ફોસ્ફેટિક ખાતર તરીકે માત્ર ભારત સરકાર જ નહીં પરંતુ વિવિધ રાજ્ય સરકારોના વિવિધ કૃષિ વિભાગો, ખેડુતો, વેપાર વર્તુળોમાં તથા સામાન્ય પ્રચલિત ભાષામાં પણ માનવામાં આવે છે. વડી અદાલતે આ અદાલતના આયુર્વેદ ફાર્મસી અને અન્ય વિ. તમિલનાડુ રાજ્ય, [(૧૯૮૯) ૨ એસસીસી ૨૮૫] ના કેસમાં આપેલા નિર્ણય પર આધાર રાખીને ઠરાવ્યું કે સમાન વર્ગની બે વસ્તુઓ વચ્ચે ભેદભાવ કરી શકાય નહીં. તેથી, વડી અદાલતે ઠરાવ્યું કે માત્ર એનપીકેની રચનાના આધારે સામાવાળા સામે ભેદભાવ કરવામાં આવી શક્યો હોત નહીં.

૧૨. આયુર્વેદ ફાર્મસીના નિર્ણયમાં (ઉપરોક્ત), એવો નિર્ધાર કરવામાં આવ્યો હતો કે જુદી જુદી શ્રેણીઓ માટે કરના જુદા જુદા દરો નક્કી કરવાનો અધિકાર વિધાનમંડળ અથવા રાજ્ય સરકારને ખુલ્લો હોવા છતાં, જ્યાં માલસામાન એક જ વર્ગ અથવા શ્રેણીમાં આવતો હોય ત્યાં એક માલસામાન અને બીજા માલસામાન વચ્ચે કર લાદવાના હેતુસર ભેદભાવ કરવા માટે તર્કસંગત આધાર હોવો

આવશ્યક હતો. અનુસંધાને, વડી અદાલતે આગળ એવો નિર્ધાર કર્યો કે માત્ર એન.પી.કે.ની જુદી જુદી રચના હોવાના કારણે એન.પી.કે. ૨૩:૨૩:૦ સામે ભેદભાવ કરવામાં આવી શક્યો નહોતો અને તેથી સામાવાળા પાસેથી એન.પી.કે. ૨૩:૨૩:૦ના વેચાણ ઉપર ૧૦મી એપ્રિલ, ૧૯૯૫થી ૩૧મી માર્ચ, ૧૯૯૬ સુધીના સમયગાળા માટે કર વસૂલ ન કરવા અપીલકર્તાઓને આદેશ કર્યો હતો.

૧૩. પ્રશ્નાસ્પદ જાહેરનામાઓના અવલોકનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એનપીકે શ્રેણીના અન્ય ખાતરો, અર્થાત્ એન.પી.કે. ૧૨:૩૨:૧૬; એન.પી.કે. ૧૫:૧૫:૧૫; એન.પી.કે. ૨૦:૨૦:૦; એન.પી.કે. ૧૪:૩૫:૧૪ ને મુક્તિ ચાદીમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યા છે, જ્યારે હકીકતમાં એનપીકે ૨૩:૨૩:૦ ખાતર પણ એ જ શ્રેણીનું ખાતર છે, છતાં તેને ચાદીમાંથી બહાર રાખવામાં આવ્યું છે. તા. ૨મી નવેમ્બર, ૧૯૯૪ના જાહેરનામા મુજબ રાજ્યનો આશય "પોટેશિયમ ફોસ્ફેટિક ખાતરો"ના વેચાણ પર કર વસૂલવાનો ન હતો, પરંતુ જ્યારે અમે આ રસાયણિક સંયોજનોના નામકરણ અંગે તપાસ કરીએ છીએ ત્યારે જણાય છે કે એનપીકે ૨૩:૨૩:૦ એક "નાઇટ્રો-ફોસ્ફેટ ખાતર" છે, જેમાં પોટેશિયમ (કે) તત્વ નથી. તા. ૧૦મી એપ્રિલ, ૧૯૯૫ અને ૧૫મી મે, ૧૯૯૫ના જાહેરનામાઓમાં એનપીકે ૨૦:૨૦:૦ નો પણ સ્પષ્ટ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, જે પણ પોટેશિયમ (કે)ના શૂન્ય પ્રમાણવાળું નાઇટ્રો-ફોસ્ફેટ ખાતર છે. તા. ૧૦મી એપ્રિલ, ૧૯૯૫ના જાહેરનામા હેઠળ કરવામાં

આવેલું આ વર્ગીકરણ તર્કસંગત આધાર પર ટકી શકતું નથી અને તેથી તે તપાસને આધીન છે. હકીકત અચળ છે કે જાહેરનામાઓમાં એનપીકે ૨૦:૨૦:૦ ખાતરનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, જે એનપીકે ૨૩:૨૩:૦ ખાતરની સમાન જ શ્રેણીનું છે, કારણ કે બંને નાઇટ્રો-ફોસ્ફેટ ખાતરો છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે રાજ્યએ કર લાદવાના હેતુસર આ બે માલવસ્તુઓનું વર્ગીકરણ તર્કસંગત આધાર પર કર્યું નથી. આ અદાલતે ટાટા મોટર્સ લિ. વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય તથા અન્ય [(૨૦૦૪) ૫ એસ.સી.સી. ૭૮૩] ના કેસમાં આ મુજબ ઠરાવ્યું છે:

"૧૫... આ નિઃસંદેહ સત્ય છે કે રાજ્ય પાસે કાનૂન બનાવવાની અને નાણાકીય કાયદાઓ ઘડવાની અત્યંત વિશાળ સત્તાઓ છે. કરવેરા સંબંધિત કાયદાઓના મામલે વિશાળ છૂટછાટ માન્ય રાખવામાં આવે છે, કારણ કે આવકની જરૂરિયાતો અને રાજ્યમાં પ્રવર્તમાન આર્થિક પરિસ્થિતિઓને આધારે સરકાર દ્વારા વિવિધ નાણાકીય સમાયોજનો કરવા પડતા હોય છે. તેમ છતાં, રાજ્ય દ્વારા લેવામાં આવેલ પગલું અતાર્કિક અને એટલું મનસ્વી હોઈ શકતું નથી કે કોઈ કારણ વિના, કાયદામાં એવા પ્રકારનો સુધારો કરીને, અગાઉ આપવામાં આવેલ લાભ પાછો ખેંચી લેવામાં આવે અને તેના પરિણામે કરદાતા પર વધુ ભારણ આવે, જેથી એક અવધિ માટે એક પ્રકારના નિયમો અને બીજી અવધિ માટે બીજા પ્રકારના નિયમો લાગુ થાય. જ્યારે બંધારણવિરોધિતાના આધારે પડકારવામાં આવે, ત્યારે માત્ર નિશ્ચિત અવધિ માટે સેટ-ઓફના લાભની પૂર્વલક્ષી પરત

ખેંચણી કોઈ સ્પર્શણીય અને તર્કસંગત આધારે ન્યાયસંગત ઠરવી જોઈએ." (અંડરલાઈન અમારી છે).

૧૪. તેમ છતાં, અપીલકર્તાઓ તરફથી હાજર વિદ્વાન વકીલ અમને આ બાબતમાં સંતોષ આપી શક્યા નથી કે કોઈ એક અવધિ માટે સૂચનાનો પ્રથમ સમૂહ અને બીજી અવધિ માટે સૂચનાનો બીજો સમૂહ, સૂચનામાં સુધારો કરીને અથવા અગાઉ અપાયેલ લાભ પરત ખેંચવાના હેતુથી નવી સૂચના બહાર પાડી, કોઈ યુક્તિસંગત કારણ વિના અમલમાં મૂકવાનો યોગ્ય આધાર હતો, જેના પરિણામે નિર્ધારિતકર્તા પર કોઈ કારણ વિના વધુ બોજો આવ્યો.

૧૫. રાજ્ય તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલે, કેરળા હોટેલ એન્ડ રેસ્ટોરન્ટ એસોસિએશન એન્ડ અર્સ. વિ. સ્ટેટ ઓફ કેરળા એન્ડ અર્સ. [એ.આઈ.આર. ૧૯૯૦ એસ.સી. ૯૧૩] ના કેસ પર ભારે નિર્ભરતા રાખીને દલીલ કરી કે આર્થિક અને રાજસ્વીય નિયમન સંબંધિત પગલાં અંગે રાજ્યને અત્યંત વ્યાપક અવકાશ પ્રાપ્ત છે. આ અદાલતના ઉપરોક્ત નિર્ણયમાં પ્રતિપાદિત આ કાયદાસિદ્ધાંત અંગે કોઈ વિવાદ નથી. તેમ છતાં, આ જ કાયદો સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪ ને વિરુદ્ધ ન હોવો જોઈએ, અર્થાત્ તે ભારતના લોકોના સમાનતાના અધિકારનો ભંગ કરતો ન હોવો જોઈએ, અને જો આવી વિરુદ્ધતા અસ્તિત્વમાં હોય, તો તે ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૩(૨) હેઠળ એવી વિરુદ્ધતાના પરિમાણ સુધી અમાન્ય ગણાશે. તેથી, દરેક કાયદાને સંવિધાનસંગતતાની કસોટીમાંથી પસાર થવું પડે છે, જે હકીકતમાં

તર્કસંગતતાની કસોટીનું ઔપચારિક નામ માત્ર છે. અમે સમજીએ છીએ કે જ્યારે કોઈ નિર્દિષ્ટ વસ્તુ પર કર લાદવા અથવા અન્ય કોઈ વસ્તુને કરમુકિત આપવાના હેતુથી કોઈપણ પ્રકારનો કાયદો બનાવવાનો હોય, ત્યારે કોઈક પ્રકારનું વર્ગીકરણ કરવું જરૂરી બને છે. નિશ્ચિતપણે, આ વર્ગીકરણ તેવા વહીવટી સત્તાધિકારીઓના અંધ અભિગમનું પરિણામ હોઈ શકતું નથી, જેઓ પર સંવિધાન દ્વારા પ્રતિનિયુક્ત વિધાન કરવાની જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે. સંક્ષેપમાં, ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્યના વેપાર કર વિભાગ દ્વારા તા. ૧૦મી એપ્રિલ, ૧૯૯૫ અને ૧૫મી મે, ૧૯૯૫ ના રોજ બહાર પાડવામાં આવેલી અધિસૂચનાઓમાં ચુકિતયુક્તતાનો અભાવ છે, કારણ કે તે સમાન શ્રેણીની વસ્તુઓ વચ્ચે વર્ગીકરણનો તર્કસંગત સંતુલન સ્થાપિત કરવામાં સમર્થ નથી. પરિણામે, એન.પી.કે. ૨૩:૨૩:૦ ને કરમુકિત આપવામાં આવી નથી, જ્યારે એન.પી.કે. ૨૦:૨૦:૦ જેવી સમાન શ્રેણીની અન્ય તમામ એન.પી.કે. ખાતરોને કરમુકિત આપવામાં આવી છે.

૧૬. આ વર્ગીકરણની ચુકિતપૂર્ણતા એ આધારે તપાસવી જરૂરી છે કે, જ્યારે કર લાદતી જોગવાઈનો ઉદ્દેશ ચાંદીમાં સમાવાયેલા કેટલાક રસાયણિક ખાતરોના વેચાણ પર કર લાદવાનો નથી, ત્યારે તે સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે સમાન ઘટકો અને રચના ધરાવતા તમામ ખાતરોને, તે જ તત્વો અને રચના ધરાવતા અન્ય કોઈ રસાયણિક ખાતરને બહાર રાખ્યા વિના, તેમાં સામેલ કરવાં જોઈએ. તેથી, સમાન વર્ગના વિવિધ રસાયણિક ખાતરો વચ્ચે રાજ્ય દ્વારા કરવામાં આવેલું

આવું વર્ગીકરણ કોઈ યુક્તિપૂર્ણ સંબંધ ધરાવતું નથી. આ અદાલતે આયુર્વેદ ફાર્મસી (ઉપરોક્ત) ના મામલામાં એવું ઠરાવ્યું હતું કે સમાન શ્રેણીની બે વસ્તુઓ વચ્ચે ભેદભાવ કરવામાં આવી શકતો નથી અને જ્યાં સમાન શ્રેણીમાં આવતી વસ્તુઓ વચ્ચે એવો ભેદ કરવામાં આવે, ત્યાં તે યુક્તિપૂર્ણ આધારે જ થવો જોઈએ, જેથી ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ના ઉદ્દેશનમાં આવતું એવું વર્ગીકરણ ગણાય નહીં.”

૭૭ તેથી, ઉપરોક્તમાંથી પ્રગટ થતો સિદ્ધાંત એવો છે કે વર્ગીકરણની વાજબીતા તેની આ આધાર પર તપાસવી જોઈએ કે જ્યારે કર લાદવાનો હેતુ સૂચીમાં સમાવેશ થયેલ ચોક્કસ રાસાયણિક ખાતરોના વેચાણ પર કર લાદવાનો નથી, ત્યારે તે સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે સમાન સંયોજન ધરાવતા તમામ ખાતરોનો સમાવેશ થવો જોઈએ અને સમાન તત્વો તથા સંયોજન ધરાવતા અન્ય કોઈ રાસાયણિક ખાતરને બહાર રાખવું ન જોઈએ. સર્વોચ્ચ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે રાજ્ય દ્વારા સમાન વર્ગના વિવિધ રાસાયણિક ખાતરો વચ્ચે આવા વર્ગીકરણનો કોઈ વાજબી સંબંધસૂત્ર નહોતો. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, એક જ શ્રેણીની બે વસ્તુઓ વચ્ચે ભેદભાવ કરી શકાય નહીં અને જ્યાં એક જ શ્રેણીમાં આવતી વસ્તુઓ વચ્ચે એવો ભેદ કરવામાં આવે, ત્યાં તે વાજબી આધાર પર જ થવો જોઈએ જેથી આવું વર્ગીકરણ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ના વિરુદ્ધ ન ઠરે.

ઉપરોક્તના પ્રકાશમાં, અમે એમ ઠરાવીએ છીએ કે વિશિષ્ટ બાકાતી હંમેશા પડકારી શકાય છે, શરતે કે તે અંગેનો કેસ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો હોય.

૭૯ અનુચ્છેદ ૧૪ના બે સ્પષ્ટ પાસાં છે, જે અવૈધ છે. એક અતિ-વર્ગીકરણ છે અને બીજું અલ્પ-વર્ગીકરણ છે, જેને અન્ય રીતે અતિ-સમાવેશ અથવા અલ્પ-સમાવેશ પણ કહેવાય. અતિ-વર્ગીકરણની ન્યાયિક સમીક્ષા અત્યંત કડક રીતે થવી જોઈએ. અલ્પ-વર્ગીકરણના કેસોમાં, જ્યારે ફરિયાદ તેવા લોકો દ્વારા હોય છે જેઓ બહાર રાખવામાં આવ્યા છે અથવા તેવા લોકો દ્વારા હોય છે જેઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, એટલે કે ધારાએ તેને પોતાની વ્યાપ્તિમાં લીધો છે, પરંતુ સમાન પરિસ્થિતિ ધરાવતો વ્યક્તિ બહાર રાખવામાં આવ્યો છે, ત્યારે તે અલ્પ-સમાવેશ ગણાશે. તેનો અર્થ એવો થાય છે કે વર્ગીકરણને વાજબી બનાવવા માટે તમારે તેને પણ સામેલ કરવો જોઈએ હતો. આવા કેસોમાં અદાલતોએ કહ્યું છે કે કોને સામેલ કરવો જોઈએ તે બાબત વિધાનમંડળની બુદ્ધિ પર છોડવી જોઈએ, કારણ કે તે મૂળભૂત રીતે એવો તબક્કો છે જ્યાં વ્યવહારિકતાનો તત્વ રહેલો હોવો જોઈએ. તેથી, અલ્પ-સમાવેશના કેસોની સમીક્ષા થોડી ઉદાર રીતથી કરી શકાય. અલ્પ-સમાવેશની દલીલ અદાલતે ખૂબ સહેલાઈથી સ્વીકારવી નહીં જોઈએ, કારણ કે તબક્કો પ્રાયોગિક હોઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, જો દલીલ કલમ ૭૪સીના સંદર્ભમાં એવી હોય કે સમાજની કોઈ અન્ય શ્રેણીને બહાર રાખવામાં આવી છે, તો અદાલત કહેશે કે તે અલ્પ-સમાવેશ છે. વિધાનમંડળે તેને વાજબી બનાવવા માટે દરેકને સામેલ કરવાની જરૂર નથી. હાલનો કેસ સક્રિય બહિષ્કારનો છે. જો સુગર સોસાયટીઓ શરૂઆતમાં જ બહાર રાખવામાં આવી હોત અથવા મતદારોને કલમ ૭૪સીમાં પ્રથમ તબક્કે બાકાત રાખવામાં આવ્યા હોત અને તેઓ આવીને એવું કહેતાં હોત

કે રાજ્યએ અમારો સમાવેશ કરવો જોઈએ હતો, તો કસોટી અત્યંત કડક હોત, એવું નહીં કે તે સમીક્ષાથી અપ્રભાવિત હોત. અદાલત એવી ફરિયાદને વિચારણા માટે સ્વીકાર ન કરવામાં ન્યાયસંગત ગણાત, એમ કહીને કે રાજ્યને કોનો સમાવેશ કરવો અથવા કોનો ન કરવો તેની કેટલીક મુક્તતા આપવામાં આવવી જોઈએ. સુગર સોસાયટીઓ એ તબક્કે આવી છે જ્યાં તેમનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો છે. તેઓ કહી રહી છે કે અમને એક તરીકે ગણ્યા પછી હવે તમે અમને મનસ્વી રીતે બહાર રાખી શકતા નથી. આ આરંભિક સીમા પર અથવા પ્રથમ તબક્કે થતો બહિષ્કાર કે સમાવેશ નથી. આ સક્રિય, હકારાત્મક રીતે બહાર રાખવાની પ્રક્રિયા છે – એકલ વિધાન – એકલ શ્રેણી સંબંધિત વિધાન – સતત દૂર કરવું, જ્યાં અલ્પ-સમાવેશના સિદ્ધાંતો લાગુ પડતા નથી.

૮૦ ગુજરાત રાજ્ય અને અન્ય વિ. શ્રી અંબિકા મિલ્સ લિ. ના (૧૯૭૪) ૪ એસસીસી ૬૫૬ માં અહેવાલિત મામલામાં સર્વોચ્ચ અદાલતે અપૂર્તી-સમાવેશક વર્ગીકરણની સંકલ્પનાનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. અમે સંબંધિત અવલોકન ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ:

“પરંતુ ચુકિતસંગત વર્ગીકરણ એવું હોય છે જેમાં સમાન સ્થિતિમાં રહેલા સર્વેનો સમાવેશ થાય છે અને જે સમાન સ્થિતિમાં નથી તેમનો સમાવેશ થતો નથી. ત્યારબાદ પ્રશ્ન એવો ઊભો થાય છે કે 'સમાન સ્થિતિમાં' શબ્દસમૂહનો અર્થ શું થાય? આ પ્રશ્નનો જવાબ એવો છે કે આપણે વર્ગીકરણથી આગળ જઈને કાયદાના હેતુ પર નજર કરવી જોઈએ. ચુકિતસંગત વર્ગીકરણ એવું હોય છે જેમાં

કાયદાના હેતુના સંદર્ભમાં સમાન સ્થિતિમાં રહેલા બધા વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થાય. કાયદાનો હેતુ જાહેર અનિષ્ટનું ઉન્મૂલન કરવો અથવા કોઈ સકારાત્મક જાહેર હિત સિદ્ધ કરવો — એમ બેમાંથી કોઈ એક હોઈ શકે છે.

પપ કોઈ વર્ગીકરણ ત્યારે અપર્યાપ્ત-સમાવેશક ગણાય છે, જ્યારે વર્ગમાં સામેલ તમામ વ્યક્તિઓ દોષગ્રસ્ત પરિસ્થિતિથી પ્રભાવિત હોય, પરંતુ એવી અન્ય વ્યક્તિઓ પણ હોય કે જેઓ સમાન રીતે પ્રભાવિત છે છતાં વર્ગીકરણમાં તેમનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી. અન્ય શબ્દોમાં, જ્યારે રાજ્ય કોઈ વૈધ હેતુને આગળ વધારે તેવી રીતે કેટલાક વ્યક્તિઓને લાભ આપે છે અથવા તેમના પર ભાર મૂકે છે, પરંતુ સમાન સ્થિતિમાં રહેલા અન્ય વ્યક્તિઓને એ જ લાભ આપતું નથી અથવા એ જ ભાર મૂકતું નથી, ત્યારે આપું વર્ગીકરણ અપર્યાપ્ત-સમાવેશક હોવાથી દોષપૂર્ણ ગણાય છે. કોઈ વર્ગીકરણ ત્યારે અતિ-સમાવેશક ગણાય છે, જ્યારે તે હેતુની દૃષ્ટિએ સમાન સ્થિતિમાં રહેલાઓને જ નહીં પરંતુ એવા અન્ય લોકોને પણ સમાવેશ કરે છે, જેઓ એવી સ્થિતિમાં નથી. અન્ય શબ્દોમાં, આવા પ્રકારનું વર્ગીકરણ કાયદો જે દોષકારક પરિસ્થિતિને લક્ષ્ય બનાવે છે તેનાથી સંકળાયેલ વર્ગની હદ કરતાં વધુ વ્યાપક શ્રેણીના વ્યક્તિઓ પર ભાર મૂકે છે. હેરોડે, કારણ કે તેમાંના એક બાળક ભવિષ્યના કોઈ દિવસે તેના પતનનું કારણ બનશે, એવી માન્યતાથી, ચોક્કસ દિવસે જન્મેલા તમામ પુરૂષ શિશુઓના મૃત્યુનો હુકમ આપીને આવા પ્રકારનું વર્ગીકરણ અપનાવ્યું હતું.”

૮૧ અમારો એવો મત છે કે પડકારવામાં આવેલ કાયદેસર જોગવાઈ ભેદભાવપૂર્ણ છે, કારણ કે પ્રથમ, તેમાં એવો કોઈ હેતુ જાહેર થતો નથી કે જેને વાજબી અથવા જાહેર હિતમાં ગણાવી શકાય, અને બીજું, જે ભિન્નીકરણ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે તેનો પ્રાપ્ત કરવા માંગવામાં આવેલા હેતુ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. સામાવાળાઓના વલણ પરથી જે સ્પષ્ટ થાય છે તે મુજબ, પડકારવામાં આવેલ કાયદેસર જોગવાઈનો હેતુ અને કારણ નાણાંની બચત અને વહીવટી આવશ્યકતા છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આ બેમાંથી કોઈપણ હેતુને જાહેર હિતમાં અથવા વાજબી કહી શકાય તેમ નથી. શ્રી સોપારકરે ખૂબ જ જોરદાર રીતે રજૂ કર્યું કે અદાલત કાયદેસર જોગવાઈના હેતુ અથવા વિધાનમંડળના પ્રેરક કારણને જોઈ શકતી નથી. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, કોઈ અધિનિયમ બંધારણીય છે કે નહીં તે હંમેશા સત્તાનો પ્રશ્ન છે, અને અદાલતોને સત્તાના યોગ્ય પ્રયોગ અંગે તપાસ કરવાની છૂટ નથી. જો વિધાનમંડળને કેટલીક શરતો હેઠળ કોઈ વિશિષ્ટ અધિનિયમ ઘડવાની સત્તા આપવામાં આવી હોય, તો અદાલતો માટે “એવું માનવું આવશ્યક છે કે વિધાનસત્તાનો વિવેક યોગ્ય રીતે વપરાયો છે” અને તેઓ “કાયદો બનાવવામાં વિધાનમંડળ કયા પ્રેરક કારણથી સંચાલિત થયું હતું તે તપાસવા માટે કોઈ મુદ્દો ઊભો કરી શકે નહીં”. શ્રી સોપારકર દ્વારા કરવામાં આવેલી રજૂઆત વિધાનમંડળના પ્રેરક કારણના સંબંધમાં કાનૂની સિદ્ધાંત તરીકે માન્ય હોઈ શકે, પરંતુ હેતુના સંબંધમાં નહીં. કાયદેસર જોગવાઈના હેતુ અને વિધાનમંડળના પ્રેરક કારણ વચ્ચે સૂક્ષ્મ અને આવશ્યક એવો ભેદ છે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ, અદાલતે વિધાનમંડળના પ્રેરક કારણમાં પ્રવેશ કરવો નહીં,

પરંતુ અદાલત કાયદેસર જોગવાઈના હેતુ પર હંમેશા નજર કરી શકે છે. જ્યારે કાયદો કહે છે કે અદાલત પ્રેરક કારણ જોઈ શકતી નથી, ત્યારે તે ક્યારેય એવું કહેતો નથી કે પ્રેરક કારણને કાયદા ઘડવાના હેતુ સમકક્ષ માનવું જોઈએ. તેથી, અમારા મત મુજબ, કાયદેસર જોગવાઈના હેતુને જોવું અનિવાર્ય છે. આ સંપૂર્ણપણે એક બંધારણીય કસરત છે, જે બંધારણીય અદાલત દ્વારા હાથ ધરવાની હોય છે. એવું કહેવું અથવા એવી દલીલ કરવી કે કોઈ ન્યાયિક પુનર્વિલોકન ઉપલબ્ધ નથી, તે માત્ર ભ્રામક જ નથી, પરંતુ સર્વોચ્ચ અદાલતના અનેક ચુકાદાઓના વિરુદ્ધ હોવા ઉપરાંત મૂળભૂત સિદ્ધાંત અને રચનાના પણ વિરોધમાં છે, જેના વિષે અમે આગળના તબક્કે ચર્ચા કરીશું. કાયદેસર જોગવાઈના હેતુનું નિર્ધારણ ન્યાયિક કસરત છે, જે વિવિધ હેતુઓ માટે અને ખાસ કરીને વર્ગીકરણને સમજવા માટે ક્યારેક હાથ ધરવી જરૂરી બને છે. રિટ અરજદારો તરફથી હાજર તમામ માનનીય વકીલો સાથે અમે સંપૂર્ણ સહમતિ ધરાવીએ છીએ કે કાયદેસર જોગવાઈનો હેતુ માત્ર ક્ષુદ્ર જ નથી, પરંતુ તે જાહેર હિતમાં પણ નથી અને વાજબી પણ નથી.

૮૨ અમારે વિવાદિત વિધાનના હેતુની તપાસ કલમ ૭૪સીની યોજનાથી તેમજ સામાવાળાઓ દ્વારા દાખલ કરાયેલા જવાબી સોગંદનામું વગેરે સ્વરૂપે નોંધપર રહેલી અન્ય સામગ્રી પરથી કરવી જોઈએ. વિવાદિત સુધારો અમલમાં મૂકીને આ વિધાન દ્વારા કયો હેતુ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે? શું સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણીના ભોગે સરકારને નાણાં બચાવવાના અથવા પોતાના ઉપરનો

વહીવટી બોજ હળવો કરવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ? નાણાંની બચત અને વહીવટી બોજ એવા કોઈ રીતે જાહેર હિતની સમકક્ષ નથી અને ન તો તે યુક્તિસંગત છે. હાલનો મામલો અસ્તિત્વમાં રહેલી યાદીમાંથી બાકાત રાખવાનો છે, અને તેથી સંબંધિત સમયબિંદુએ કલમ ૭૪સીના પ્રસ્તાવનાની પૃષ્ઠભૂમિમાં સુધારાનો હેતુ અને કારણ જોવું જોઈએ. કલમ ૭૪સીના પ્રસ્તાવનાની બાબતમાં, અમે અગાઉ ચુકાદાના ભાગમાં અમરેલી ડિસ્ટ્રિક્ટ કોઓપરેટિવ સેલ એન્ડ પરચેઝ યુનિયન (ઉપરોક્ત) ના મામલામાં આ વડી અદાલતના નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કરીને પૂરતી કરતાં પણ વધુ સ્પષ્ટ સમજ આપી છે. હાલ અમારી સમક્ષ જાહેર કરાયેલ હેતુ અને સ્વતંત્ર તથા નિષ્પક્ષ ચૂંટણી માટે કેટલીક નિર્દિષ્ટ મંડળીઓને સમાવેશમાં લાવવાના હેતુ વચ્ચે કોઈ અનુસંધાન નથી. જો હેતુ જ નિષ્ફળ જાય, તો વર્ગીકરણ અસંગત બની જાય. શ્રી સોપારકર દ્વારા જેમના ઉપર આધાર મુકવામાં આવ્યો છે એવા તમામ નિર્ણયોમાં પ્રશ્ન વિધાનમંડળના હેતુપ્રેરક કારણનો હતો, અને વિધાનના હેતુ અંગે રિટ અદાલત દ્વારા કરવામાં આવતી ન્યાયિક સમીક્ષા સંબંધિત નહોતો. પુનરાવર્તન થતું હોવા છતાં અમે સ્પષ્ટપણે જણાવી દઈએ છીએ કે માત્ર હેતુપ્રેરક કારણ પોતે જ ન્યાયિક સમીક્ષાનો વિષય બની શકતું નથી. રિટ અરજદારો તરફથી હાજર થયેલા વિદ્વાન વકીલોએ પણ આ બાબતે પોતાનો અભિપ્રાય સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ કર્યો છે.

૮૩ ઉપરોક્ત સંદર્ભમાં, અમે સર્વોચ્ચ અદાલતના હિરાલ પી. હરસોરા અને અન્ય વિ. કુસુમ નરોત્તમદાસ હરસોરા અને અન્ય, જે (૨૦૧૬) ૧૦ એસીસી

૧૬૫ માં અહેવાલિત છે, તે કેસના નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કરી તેની ઉપર આધાર રાખી શકીએ છીએ. હિરાલ હરસોરાનો કેસ એવો હતો જેમાં ગૃહહિંસાથી સ્ત્રીઓના સંરક્ષણ અધિનિયમ, ૨૦૦૫ ની કલમ ૨(ક્યૂ) ની સાંવિધાનિક માન્યતા અંગેનો મહત્વનો પ્રશ્ન નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો હતો. સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષની અપીલે સામાન્ય રીતે સ્ત્રી જાતિના સંરક્ષણના ક્ષેત્ર સંબંધિત એક મહત્વનો પ્રશ્ન ઊભો કર્યો હતો. સર્વોચ્ચ અદાલતે પ્રથમ ૨૦૦૫ના અધિનિયમથી સાધ્ય કરવામાં આવતો હેતુ નિર્ધારિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એવું કરતાં, અદાલતે હેતુઓ અને કારણોના નિવેદન, પ્રસ્તાવના તથા ૨૦૦૫ના અધિનિયમની જોગવાઈઓને સમગ્રરૂપે અવલોકી હતી. એવું કરતાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે પરિણેદ ૧૩ અને ૧૪ માં ચર્ચાયેલ કાનૂનનું અનુસરણ કર્યું હતું. તે આ મુજબ વાંચે છે:

“૧૩. શશિકાંત લક્ષ્મણ કાળે વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, (૧૯૯૦) ૨ એસસીઆર ૪૪૧ માં, આ અદાલત સમક્ષ ભારતીય આવકવેરા અધિનિયમ, ૧૯૬૧ માં સમાવાયેલ મુક્તિ સંબંધિત એક કલમની સાંવિધાનિક માન્યતાનો પ્રશ્ન આવ્યો હતો. રે: સ્પેશિયલ કોર્ટ્સ બિલ, ૧૯૭૯ ૨ એસસીઆર ૪૭૬ અને તેમાં અનુચ્છેદ ૧૪ અંગે સામાન્ય રીતે પ્રતિપાદિત સિદ્ધાંતો તેમજ થોડા અન્ય ચુકાદાઓનો વિગતવાર ઉલ્લેખ કર્યા બાદ, આ અદાલતે આ મુજબ ઠરાવ્યું:—

“૧૫. પડકારિત કાયદાની જોગવાઈનો સાચો હેતુ અથવા ઉદ્દેશ્ય પ્રથમ નિર્ધારિત કરવો આવશ્યક છે, કારણ કે વર્ગીકરણની વૈધતા કસવા માટે, જે ભિન્નતા પર વર્ગીકરણ આધારિત છે તેની, કાયદાની જોગવાઈ દ્વારા સિદ્ધ કરવાના ઉદ્દેશ્ય

સાથેની યુક્તિસંગત કડીનું અસ્તિત્વ, માત્ર તે કાયદાની જોગવાઈના સાચા ઉદ્દેશ્યના સંદર્ભમાં જ પરીક્ષણ કરી શકાય છે. ફ્રાન્સિસ બેનીયનના સ્ટેટ્યુટરી ઇન્ટરપ્રિટેશન, (૧૯૮૪ આવૃત્તિ), માં, વિધાનકીય ઇરાદા અને કાયદાના હેતુ અથવા ઉદ્દેશ્ય વચ્ચેનો ભેદ પૃષ્ઠ ૨૩૭ પર સંક્ષિપ્ત રીતે નીચે મુજબ સારાંશિત કરવામાં આવ્યો છે:

કોઈ અધિનિયમના હેતુ અથવા ઉદ્દેશ અને તેને શાસન કરતી વિધાનસભાની મનશા વચ્ચેનો ભેદ એ છે કે પ્રથમનો સંબંધ તે અનિષ્ટ સાથે છે જેના તરફ અધિનિયમ દોરાયેલો છે અને તેના ઉપાય સાથે છે, જ્યારે પાછળનો સંબંધ અધિનિયમના કાનૂની અર્થ સાથે છે.

૧૬. આ રીતે, બંને વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ છે. જ્યારે વિધાનનો હેતુ અથવા ઉદ્દેશ દુષ્ટસ્થિતિ માટે ઉપાય પ્રદાન કરવાનો હોય છે, ત્યારે વિધાનમંડળની મંશા ઘડાયેલા ઉપાયના અર્થ અથવા તેની વ્યાખ્યા સાથે સંબંધિત હોય છે. વર્ગીકરણની વૈધતા વિષે વિચાર કરતી વખતે, જે ભિન્નતા પર વર્ગીકરણ આધારિત છે તેની યુક્તિસંગત કડી એમ નક્કી કરાયેલા વિધાનના હેતુ અથવા ઉદ્દેશ સાથે અસ્તિત્વમાં હોવી આવશ્યક છે. ત્યારબાદનો પ્રશ્ન એ છે કે અધિનિયમના હેતુ અથવા ઉદ્દેશનું નિર્ધારણ કઈ રીતથી કરવું અને આ અભ્યાસ માટે કઈ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરી શકાય.

૧૭. વિધાનનો હેતુ અથવા વસ્તુનિષ્ઠા નિર્ધારિત કરવા માટે, જે સમયે કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો હતો તે સમયે પ્રવર્તમાન રહેલી અને જેના કારણે તે કાયદો પસાર કરવો અનિવાર્ય બન્યો હતો તેવી પરિસ્થિતિઓનો અવલોકન કરવું અનુમત્ય છે. વિધાન સુધી દોરી લાવનાર પૃષ્ઠભૂમિ અને પૂર્વવર્તી તથ્યપરિસ્થિતિની મર્યાદિત હેતુસર મૂલવણી કરવા માટે, તે સમયે અસ્તિત્વમાં રહેલી અનિષ્ટ પરિસ્થિતિને દૂર કરવા ઉપાય પૂરો પાડવા માટે જેનાથી પગલું ભરાયું તેવા બિલના હેતુઓ અને કારણોના નિવેદનનો અવલોકન કરવું અનુમત્ય છે. એ. થંગલ કુન્જુ મુસલિયાર વિ. એમ. વેન્કટાચલમ પોટ્ટી [(૧૯૫૫) ૨ એસ.સી.આર. ૧૧૯૬ : એ.આઈ.આર. ૧૯૫૬ એસ.સી. ૨૪૬ : (૧૯૫૬) ૨૯ આઈ.ટી.આર. ૩૪૯] માં, કોઈ અધિનિયમમાં કરવામાં આવેલ વર્ગીકરણની યુક્તિસંગતતાનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે અને તે બંધારણનું ઉલ્લંઘન કરે છે કે બંધારણને વિરુદ્ધ છે કે કેમ તે જોવા માટે હેતુઓ અને કારણોના નિવેદનનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. તે નિર્ણયમાં, પ્રશ્નના નિર્ધારણ માટે, રાજ્યની તરફથી કરવામાં આવેલ તેવા “જે સમયે વિચારાધીન કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો હતો તે સમયે પ્રવર્તમાન રહેલી અને જેના કારણે તે કાયદો પસાર કરવો જરૂરી બન્યો હતો તેવી પરિસ્થિતિઓ” વિષયક સોગંદનામા પર પણ આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો. સ્ટેટ ઓફ વેસ્ટ બંગાળ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા [(૧૯૬૪) ૧ એસ.સી.આર. ૩૭૧ : એ.આઈ.આર. ૧૯૬૩ એસ.સી. ૧૨૪૧] માં પણ પુનરોચ્ચાર કરવામાં આવ્યો હતો કે સંસદ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવતા બિલ સાથે જોડાયેલ હેતુઓ અને કારણોના નિવેદનનો ઉપયોગ ‘વિધાન સુધી

દોરી લાવનાર પૃષ્ઠભૂમિ અને પૂર્વવર્તી પરિસ્થિતિને સમજવાના મર્યાદિત હેતુ માટે' કરી શકાય છે.

તે જ રીતે, પન્નાલાલ બિનજરાજ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા [૧૯૫૭ એસસીઆર ૨૩૩ : એઆઈઆર ૧૯૫૭ એસસી ૩૯૭ : (૧૯૫૭) ૩૧ આઈટીઆર ૫૬૫] માં વર્ગીકરણની માન્યતા સામેનો પડકાર, આવકવેરા અધિનિયમમાં આક્ષેપિત જોગવાઈ ઘડવાનો સચ્ચો હેતુ જાહેર કરતી કેન્દ્રીય રાજસ્વ બોર્ડની તરફેણી દાખલ કરાયેલ સોગંદનામા પર આધાર રાખીને, નકારી કાઢવામાં આવ્યો હતો."

૧૪. સમાન અસર માટે, આ અદાલતે હરબિલાસ રાય બનસલ વિ. સ્ટેટ ઓફ પંજાબ, (૧૯૯૬) ૧ એસ.સી.સી. ૧ માં, નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

"૮. કલમ ૧૪નો વ્યાપ આ અદાલતે અસંખ્ય નિર્ણયોમાં સત્તાધિકૃત રીતે નિર્ધારિત કર્યો છે, જેમાં બુધાન ચૌધરી વિ. બિહાર રાજ્ય [(૧૯૫૫) ૧ એસ.સી.આર. ૧૦૪૫ : એ.આઈ.આર. ૧૯૫૫ એસ.સી. ૧૯૧], રામ કૃષ્ણ દાલમિયા વિ. ન્યાયમૂર્તિ એસ.આર. તેંડોલકર [૧૯૫૯ એસ.સી.આર. ૨૭૯ : એ.આઈ.આર. ૧૯૫૮ એસ.સી. ૫૩૮], વેસ્ટર્ન યુ.પી. ઇલેક્ટ્રિક પાવર એન્ડ સપ્લાય કો. લિ. વિ. યુ.પી. રાજ્ય [(૧૯૬૯) ૧ એસ.સી.સી. ૮૧૭] અને મોહદ. હનીફ કુરેશી વિ. બિહાર રાજ્ય [૧૯૫૯ એસ.સી.આર. ૬૨૯ : એ.આઈ.આર. ૧૯૫૮ એસ.સી. ૭૩૧]નો સમાવેશ થાય છે. સંવિધાનની કલમ

૧૪ હેઠળ કોઈ વર્ગીકરણ માન્ય થવા માટે તે બે શરતો પૂર્ણ કરતું હોવું આવશ્યક છે, એટલે કે (૧) વર્ગીકરણ એવું બુદ્ધિગ્રાહ્ય ભેદક તત્ત્વ પર આધારિત હોવું જોઈએ, જે સમૂહમાં એકત્રિત કરાયેલ વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓને તે સમૂહની બહાર રાખવામાં આવેલ અન્ય વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓથી અલગ પાડે; અને (૨) તે ભેદક તત્ત્વનો સંબંધ સંબંધિત કાયદા દ્વારા સાધવામાં આવનારા હેતુ સાથે ચુક્તિપૂર્ણ હોવો જોઈએ. વર્ગીકરણ વિવિધ આધારો પર આધારિત હોઈ શકે, પરંતુ આવશ્યક વાત એ છે કે વર્ગીકરણના આધાર અને વિચારાધીન અધિનિયમના હેતુ વચ્ચે સંબંધ હોવો જોઈએ.

૯. અધિનિયમના હેતુઓ અને કારણોનું નિવેદન નીચે મુજબ છે: “ઈસ્ટ પંજાબ શહેરી ભાડા પ્રતિબંધ અધિનિયમ, ૧૯૪૯ (અધિનિયમ ૧૯૪૯નું ૩) ના હેતુઓ અને કારણોનું નિવેદન.— ભારત (કામચલાઉ બંધારણ) આદેશ, ૧૯૪૭ ના અનુચ્છેદ ૬ હેઠળ, ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ, ૧૯૩૫ ની કલમ ૯૩ ના બળે પંજાબના ગવર્નરે બનાવેલો અને ૧૫-૮-૧૯૪૭ ના તાત્કાલિક અગાઉ અમલમાં રહેલો કોઈપણ કાયદો, જાહેરનામું અમલહીન થયાની તારીખથી બે વર્ષ સુધી અમલમાં રહેશે, અર્થાત્ ૧૪-૮-૧૯૪૭. તેથી, ગવર્નરનો અધિનિયમ ૧૪-૮-૧૯૪૯ ના રોજ અમલહીન થશે. પંજાબ અર્બન રેન્ટ રિસ્ટ્રિક્શન એક્ટ, ૧૯૪૭ (પંજાબ અધિનિયમ નં. ૧૯૪૭નું ૬), ગવર્નરનો અધિનિયમ હોવાથી, તેને કાયમી પગલા તરીકે પુનઃઅધિનિયમિત કરવામાં આવે તેવી ઇચ્છા છે, કારણ કે શહેરી વિસ્તારોની હદોમાં આવેલ કેટલીક

મિલ્કતોના ભાડામાં વધારાને મર્યાદિત કરવાની તથા ભાડૂતોને તેમના મકાનમાલિકો દ્વારા તેમને બહાર કાઢાવવાના દુરાશયપૂર્ણ પ્રયત્નોથી રક્ષા કરવાની જરૂરિયાત ૧૪-૮-૧૯૪૯ પછી પણ ચથાવત્ રહેશે. ઉપરોક્ત હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે, પંજાબ અર્બન રેન્ટ રિસ્ટ્રિક્શન એક્ટ, ૧૯૪૭ ની જોગવાઈઓને જરૂરી ફેરફારો સાથે સમાવી લેતો નવો અધિનિયમ બનાવવામાં આવે છે.” ઉપર ઉદ્ધૃત હેતુઓ અને કારણોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અધિનિયમ ઘડવાનો મુખ્ય હેતુ ભાડૂતોને તેમના મકાનમાલિકો દ્વારા તેમને બહાર કાઢાવવાના દુરાશયપૂર્ણ પ્રયત્નો સામે રક્ષણ આપવાનો હતો. તેથી, મકાનમાલિકની સદ્ભાવપૂર્વકની જરૂરિયાતને — જેમ અધિનિયમ મૂળરૂપે ઘડાયો હતો તેમ — રહેણાંક હોય કે બિન-રહેણાંક, તેવા પરિસરમાંથી ભાડૂતને કાઢી મૂકવા માટેના આધારરૂપ કારણ તરીકે અધિનિયમમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી.

૧૩. સુધારા પહેલાં અધિનિયમની જોગવાઈઓ રહેણાંક તથા અરહેણાંક મકાનો પર સમરૂપ રીતે લાગુ પડતી હતી. ઈ.સ. ૧૯૫૬ના વર્ષમાં થયેલા સુધારાએ વિવાદાસ્પદ વર્ગીકરણ ઊભું કર્યું. અધિનિયમના ઉદ્દેશો અને કારણો દર્શાવે છે કે તે ભાડામાં વૃદ્ધિ પર નિયંત્રણ મૂકવા તથા ભાડૂતોની દુર્ભાવનાપૂર્ણ બેદખલી સામે રક્ષણ આપવા દષ્ટિએ ઘડવામાં આવ્યો હતો. તેથી અધિનિયમમાં આરંભથી જ — તેના ઉદ્દેશો અને કારણોને અનુરૂપ રીતે — માલિકને સ્થળની સદ્ભાવપૂર્વકની જરૂરિયાત, ભલે તે રહેણાંક હોય કે અરહેણાંક, ભાડૂતની

બેદખલીના આધારરૂપે પ્રદાન કરવામાં આવી હતી. સુધારાથી ઊભું કરાયેલું વર્ગીકરણ અધિનિયમ દ્વારા સિદ્ધ કરવાના ઉદ્દેશ સાથે કોઈ સંબંધ ધરાવતું નથી. માલિકની સદ્ભાવપૂર્વકની જરૂરિયાત માટે સ્થળ ખાલી કરવાથી ભાડૂતને કોઈ કઠિનાઈ થતી નથી. ભાડૂતને આપવામાં આવેલ કાયદાકીય રક્ષણ એટલી હદે વિસ્તારી શકાય નહીં કે માલિક પોતાના જીવનના બાકીના સમયગાળા સુધી, જ્યારે તેને પોતાના અંગત ઉપયોગ અને કબજા માટે સ્થળની સદ્ભાવપૂર્વક જરૂર હોય ત્યારે પણ, ભાડૂતને બેદખલ કરવામાં અસમર્થ બને. સુધારાના કારણે મોટી કઠિનાઈઓ ભાડૂતોને નહીં પરંતુ માલિકોને સહન કરવી પડે છે. કોઈ માલિકને દુકાન ખરેખર ત્યાં સુધી ભાડે આપવાની ઇચ્છા હોઈ શકે જ્યાં સુધી તેને તેની સદ્ભાવપૂર્વક જરૂર ન પડે. કલ્પના કરો કે કોઈ દુકાનદાર (માલિક)નું નાની ઉંમરે અવસાન થાય. વ્યવસાય ચાલુ રાખવા માટે કુટુંબમાં કોઈ સભ્ય ન પણ હોય અને વિધવાને ઘણો સમય સુધી દુકાનની જરૂર ન પણ હોય. તેના બાળકો મોટા થાય અને સ્થળ તેમના અંગત ઉપયોગ માટે જરૂરી બને ત્યાં સુધી તે દુકાન ભાડે આપવાની ઇચ્છા રાખી શકે. આવી પરિસ્થિતિમાં — આ પ્રકારની સ્થિતિમાં — તેને ભાડૂતને બેદખલ કરવાનો અધિકાર ન આપવો સંપૂર્ણપણે મનસ્વી ગણાય. સુધારાએ એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરી છે કે જેમાં ભાડૂત અરહેણાંક સ્થળના કબજામાં જીવનભર રહી શકે છે અને ભાડૂતના અવસાન પછી પણ તેના વારસદારો ભાડે રહેવાનું ચાલુ રાખી શકે છે. અમને મનમાં કોઈ શંકા નથી કે અધિનિયમના ઉદ્દેશો, કારણો અને યોજનામાં સુધારાથી ઊભી

થયેલી આવી પરિસ્થિતિની કલ્પના થઈ શકતી ન હતી, જે સ્પષ્ટપણે કઠોર છે અને અરહેણાંક સ્થળના માલિક માટે ઘોર અન્યાયકારક છે.”

૮૪ સુબ્રમણ્યન સ્વામીના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે (પૂર્વોક્ત) ફરાર ૪૯, ૫૮, ૬૮ અને ૭૦ માં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“૪૯. જ્યાં વિધાનમંડળ દ્વારા ઘડવામાં આવેલા કાયદાની સંવિધાનિક માન્યતાને પડકારવામાં આવે છે, ત્યાં અદાલતે એ બાબત ધ્યાનમાં રાખવી આવશ્યક છે કે કોઈપણ અધિનિયમ સંવિધાનસંગત હોવાનો હંમેશા અનુમાન રહેલો હોય છે, અને સંવિધાનિક સિદ્ધાંતોનું સ્પષ્ટ ઉલ્લંઘન દર્શાવવું આવશ્યક છે. અદાલતે વિધાનપ્રક્રિયાના મૂળભૂત સ્વભાવ અને તેના મહત્વને માન્યતા આપવી આવશ્યક છે અને વિધાનપ્રક્રિયાને યોગ્ય માન તથા આદર આપવો આવશ્યક છે. જ્યાં કોઈ કાયદાને અસંવિધાનિક અને સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરનાર તરીકે પડકારવામાં આવે છે, ત્યાં અદાલતે કાયદાને અમાન્ય ઠેરવવા સંદર્ભે અનુચ્છેદ ૧૪ની લાગુ પડતાશીલતા સંબંધિત સિદ્ધાંતોને પોતાના ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. કાયદા પર અનુચ્છેદ ૧૪ના પ્રયોગ અને કાયદાને અમાન્ય ઠેરવવા સંબંધિત તેની બે પરિમિતિઓ હવે સુસ્થાપિત રીતે સ્વીકારવામાં આવી છે, અને તે આ છે: (૧) અસ્વીકાર્ય અથવા અમાન્ય વર્ગીકરણ પર આધારિત ભેદભાવ અને (૨) સત્તાઓનું અતિરિક્ત પ્રતિનિયોજન; કાર્યપાલિકાને અનિયંત્રિત અને માર્ગદર્શનવિહોણી સત્તાઓ સોંપવી, ભલે તે પ્રતિનિયોજિત કાયદેસરની રચનાના સ્વરૂપમાં હોય અથવા

વહીવટી આદેશો પસાર કરવાની સત્તા પ્રદાન કરવાની રીતથી હોય — જો આવી સત્તા કોઈ માર્ગદર્શન, નિયંત્રણ અથવા તપાસ-સંતુલન વિના આપવામાં આવી હોય, તો તે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન ગણાય છે. અદાલતે આ બાબત પણ સચેતપણે ધ્યાનમાં રાખવી આવશ્યક છે કે માત્ર એટલા માટે કે બીજો કોઈ અભિપ્રાય શક્ય છે, અથવા સામાજિક કે આર્થિક નીતિના પ્રશ્નોમાં બીજો કોઈ ઉપાય તેટલો જ સારો કે તેથી પણ વધુ અસરકારક માનવામાં આવી શકે છે, તે કારણે માત્ર કોઈ કાયદો અસંવિધાનિક બની જતો નથી. હવે આ બાબત સુસ્થાપિત છે કે નીતિ શું હોવી જોઈએ તે અંગે અદાલતો પોતાના અભિપ્રાયને સ્થાનાપત્ત કરતી નથી.

૫૮. સંવિધાન રાજ્યને વર્ગીકરણની પ્રક્રિયા દ્વારા, કાયદેસરની રચનાના હેતુઓ માટે અને કોઈ વિશિષ્ટ વિષય સંબંધે બનાવવામાં આવેલા કાયદાની દૃષ્ટિએ, કયા સમૂહને એક વર્ગ તરીકે ગણવો જોઈએ તે નક્કી કરવાની મંજૂરી આપે છે. જ્યારે એક વર્ગને બીજા વર્ગથી અલગ પાડવામાં આવે છે ત્યારે અમુક અંશે અસમાનતા રહેલી જ હોય છે. તેમ છતાં, આપું વિભાજન તર્કસંગત હોવું જોઈએ અને કૃત્રિમ કે ટાળમટોળરૂપ ન હોવું જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, વર્ગીકરણ માત્ર એવા કેટલાક ગુણધર્મો અથવા લક્ષણો પર આધારિત હોવું પૂરતું નથી, જે સાથે સમૂહિત કરાયેલા તમામ વ્યક્તિઓમાં જોવા મળે અને બહાર રાખવામાં આવેલા અન્ય વ્યક્તિઓમાં ન જોવા મળે, પરંતુ એવા ગુણધર્મો અથવા લક્ષણોનો કાયદેસરની રચનાના હેતુ સાથે વાજબી સંબંધ પણ હોવો

જોઈએ. વર્ગીકરણનો આધાર બનેલો ભેદ તર્કસંગત હોવો જોઈએ અને તેનું કાયદેસરની રચનાના હેતુ સાથે વાજબી સંબંધ હોવો જોઈએ. જો હેતુ પોતે જ ભેદભાવપૂર્ણ હોય, તો હાંસલ કરવાના હેતુ સાથે તર્કસંગત સંબંધ ધરાવતા હોવાથી વર્ગીકરણ વાજબી છે એવી સમજવણી અપ્રસંગિક બને છે.

૬૮. શું એવું કહી શકાય કે વર્ગીકરણ બોધગમ્ય ભિન્નતા પર આધારિત છે, જ્યારે સંયુક્ત સચિવના સ્તર અને તેથી ઉપરના એક વર્ગના અમલદારો, જે કેન્દ્ર સરકાર સાથે કાર્યરત છે, તેમને કલમ ૬-એ હેઠળ સંરક્ષણ આપવામાં આવે છે, જ્યારે રાજ્યોમાં કાર્યરત એ જ સ્તરના અધિકારીઓને, ભલે આ બંને વર્ગના અધિકારીઓ પર પીસી અધિનિયમ, ૧૯૮૮ હેઠળના ગુનાનો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હોય અને આવા આક્ષેપોની તપાસ / અનુસંધાન કરવાનું હોય, તેમ છતાં એવું સંરક્ષણ મળતું નથી? અમારો જવાબ નકારાત્મક છે. તેથી, કલમ ૬-એની જોગવાઈ ભ્રષ્ટ વરિષ્ઠ અમલદારો સુધી પહોંચવામાં અડચણ ઊભી કરે છે, કારણ કે કેન્દ્ર સરકારની પૂર્વ મંજૂરી વિના, સી.બી.આઈ. આક્ષેપોની તપાસ તો દૂર રહી, પ્રાથમિક તપાસ પણ કરી શકતી નથી. કલમ ૬-એ હેઠળનું સંરક્ષણ ભ્રષ્ટોને આડશ પૂરું પાડવાની પ્રવૃત્તિ ધરાવે છે. કલમ ૬-એનો ઉદ્દેશ એ છે કે સંયુક્ત સચિવના સ્તર અને તેથી ઉપરના વરિષ્ઠ જાહેર સેવકો, જે નીતિનિર્ણય કરે છે, તેમને કોઈ હેરાનગતિ ન થવી જોઈએ; પરંતુ આથી ભ્રષ્ટાચારનો સામનો કરવા અને વરિષ્ઠ જાહેર સેવકો સામે કાર્યવાહી કરવા માટેના પીસી અધિનિયમ, ૧૯૮૮ના મૂળભૂત ઉદ્દેશથી ભટકાવ આવે છે. સી.બી.આઈ. આક્ષેપોના

ગુણદોષ અંગે પ્રથમદર્શી આધાર બહાર લાવવા માટે સામગ્રી એકત્રિત કરવા માટે પણ આગળ વધી શકતી નથી. તેથી, કલમ ૬-એનો ઉદ્દેશ પોતે જ ભેદભાવપૂર્ણ છે. સ્થિતિ એવી હોય ત્યારે, આ ભેદભાવને એ આધારે ન્યાયસંગત ઠરાવી શકાય નહીં કે ચુકિતસંગત વર્ગીકરણ છે, કારણ કે તેનું હાંસલ કરવાના ઉદ્દેશ સાથે તર્કસંગત સંબંધ છે.

૭૦. નિઃસંદેહ, દરેક ભિન્નતા ભેદભાવ નથી, પરંતુ સાથે સાથે ભિન્નતા સંબંધિત અને વાસ્તવિક તફાવતો પર આધારિત હોવી જોઈએ, અસંબંધિત અને કૃત્રિમ તફાવતો પર નહીં. માત્ર એક સાદું ભૌતિક વર્ગીકરણ, જે કોઈ ચુકિતસંગત આધાર વિના એક વર્ગને બીજા વર્ગથી અલગ પાડી દે છે, તે યોગ્ય અથવા બુદ્ધિગ્રાહ્ય ભેદક આધાર ગણાતું નથી. આવું વિભાજન અથવા અલગાવનો વ્યવસ્થિત સંબંધ અને ચુકિતસંગત આધાર હોવો આવશ્યક છે અને આવા અલગાવનો હેતુ ભેદભાવપૂર્ણ ન હોવો જોઈએ. દરેક જાહેર સેવક, જેના વિરુદ્ધ ગુનો કર્યાની વાજબી શંકા હોય અથવા જેની સામે પી.સી. અધિનિયમ, ૧૯૮૮ હેઠળના ગુનાના આક્ષેપો હોય, તેને કાયદા હેઠળ સમાન અને એકસરખી રીતે વર્તવું પડે. તપાસ / અનુસંધાનના હેતુસર તેમની સેવા-સ્થિતિ અથવા પદના આધારે તેમની વચ્ચે કરવામાં આવેલ કોઈપણ ભેદ માત્ર કૃત્રિમ જ છે અને તે અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરે છે.”

૮૫ કાયદાના શાસનમાં સમાનતાનો સંવિધાનિક સિદ્ધાંત અંતર્નિહિત છે. કાયદાના શાસનની તૃપ્તિ ત્યારે થાય છે જ્યારે કાયદાઓ સમાન રીતે, અર્થાત્

નિષ્પક્ષ રીતે, કોઈ પક્ષપાત વિના અને અતાર્કિક ભેદ વિના લાગુ કરવામાં આવે અથવા અમલમાં મુકવામાં આવે. સમાનતાની સંકલ્પના ભિન્ન વ્યવહારને મંજૂરી આપે છે, પરંતુ જે ભેદ યોગ્ય રીતે ન્યાયસંગત ઠરતા નથી તેવા ભેદોને અટકાવે છે. ન્યાયસંગતતા માટે દરેક મામલાનો નિર્ણય કેસ-દર-કેસ આધારે થવો આવશ્યક છે. સુબ્રમણિયન સ્વામીના મામલામાં (ઉપરોક્ત), સંયુક્ત સચિવના સ્તર તથા તેનાથી ઉપરના, કેન્દ્ર સરકાર સાથે કાર્યરત એક વર્ગના અમલદારોને કલમ ૬-એ હેઠળ રક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું, જ્યારે રાજ્યોમાં કાર્યરત તે જ સ્તરના અમલદારોને, ભલે તે બંને વર્ગના અમલદારો પર અધિનિયમ, ૧૯૮૮ હેઠળના ગુનાનો આરોપ હતો અને તેવા આક્ષેપોની પૂછપરછ / તપાસ થવાની હતી, તેમ છતાં સમાન રક્ષણ આપવામાં આવ્યું નહોતું. સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષનો પ્રશ્ન એવો હતો કે શું આ વર્ગીકરણ સમજણપૂર્વક સ્પષ્ટ ભિન્નતા પર આધારિત હતું કે નહીં. સર્વોચ્ચ અદાલતે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે આ વર્ગીકરણ સમજણપૂર્વક સ્પષ્ટ ભિન્નતા પર આધારિત ગણાવી શકાય તેમ નથી, કારણ કે અધિનિયમ, ૧૯૮૮ ની કલમ ૬-એ ની જોગવાઈઓ ભ્રષ્ટ વરિષ્ઠ અમલદારો સુધી પહોંચવામાં અવરોધરૂપ બનતી હતી; કારણ કે કેન્દ્ર સરકારની પૂર્વમંજૂરી વગર, સી.બી.આઈ. આક્ષેપોની તપાસ તો દૂર રહી, પ્રાથમિક પૂછપરછ પણ કરી શકતી નહોતી. સર્વોચ્ચ અદાલતે એ હકીકતની નોંધ લીધી કે કલમ ૬-એ હેઠળનું રક્ષણ ભ્રષ્ટ લોકોને ઢાલ પૂરું પાડવાની ક્ષમતા ધરાવતું હતું. સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું કે કલમ ૬-એ નો હેતુ જ ભેદભાવપૂર્ણ હતો અને એવો ભેદભાવ એ આધારે ન્યાયસંગત ઠરી શકતો ન હતો કે તે વાજબી વર્ગીકરણ

હતું, કારણ કે તેનું પ્રાપ્ત કરવાના હેતુ સાથે તર્કસંગત સંબંધ હતો. અંતે, સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું કે ભલે દરેક ભિન્નતા ભેદભાવ ન ગણાય, તેમ છતાં એવી ભિન્નતા સંબંધિત અને વાસ્તવિક તફાવતો પર આધારિત હોવી જોઈએ, અસંબંધિત અને કૃત્રિમ તફાવતો પર નહીં. હાલના મામલામાં, અમે સમજાવ્યું છે કે કેવી રીતે આ ભિન્નતા ભેદભાવમાં પરિણમે છે અને કેમ આ ભિન્નતા અસંબંધિત અને કૃત્રિમ કહી શકાય.

૮૬ બુધન ચૌધરીના કેસમાં (ઉપરોક્ત), સર્વોચ્ચ અદાલતે પરિષદ ૫ માં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“(૫) હવે આ સારી રીતે સ્થાપિત થઈ ગયું છે કે, જ્યારે અનુચ્છેદ ૧૪ વર્ગવિધાનને મનાઈ કરે છે, ત્યારે તે વિધાનના હેતુઓ માટે ચુકિતસંગત વર્ગીકરણને મનાઈ કરતું નથી. તેમ છતાં, અનુમત્ય વર્ગીકરણની કસોટી પાર કરવા માટે બે શરતો પૂર્ણ થવી આવશ્યક છે, અર્થાત્,

(૧) કે વર્ગીકરણનું આધાર એવું બુદ્ધિગમ્ય ભેદક તત્વ હોવું આવશ્યક છે, જે સાથે ગોઠવવામાં આવેલા વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓને સમૂહની બહાર રાખવામાં આવેલા અન્ય લોકોથી અથવા વસ્તુઓથી અલગ પાડે, અને

(૨) કે તે ભેદક લક્ષણનો સંબંધ સંબંધિત અધિનિયમ દ્વારા હાંસલ કરવાનાં ઉદ્દેશ સાથે ચુકિતપૂર્ણ હોવો આવશ્યક છે. વર્ગીકરણ વિવિધ આધારો પર

આધારિત હોઈ શકે છે; એટલે કે, ભૌગોલિક આધારે, અથવા ઉદ્દેશો કે વ્યવસાયો મુજબ અથવા તે સમાન આધારે. આવશ્યક એ છે કે વર્ગીકરણના આધાર અને વિચારાધીન અધિનિયમના ઉદ્દેશ વચ્ચે સંબંધસૂત્ર હોવું જોઈએ. આ અદાલતના નિર્ણયો દ્વારા આ પણ સુસ્થાપિત થયું છે કે અનુચ્છેદ ૧૪ માત્ર મૂળભૂત કાયદા દ્વારા જ નહીં પરંતુ પ્રક્રિયાત્મક કાયદા દ્વારા થતી ભેદભાવની પણ નિંદા કરે છે.”

૮૭ રામ કૃષ્ણ ડાલ્મિયા (ઉપરોક્ત) માં, પાંચ ન્યાયાધીશોની બંધારણીય પીઠે ઉપરોક્ત કેસોમાં પ્રતિપાદિત નીચેના સિદ્ધાંતો વધુમાં તારવી કાઢ્યા:

“૧૧...(એ) કે કોઈ કાયદો બંધારણીય હોઈ શકે છે, ભલે તે એકમાત્ર વ્યક્તિને સંબંધિત હોય, જો તેના પર લાગુ પડતી અને અન્ય પર લાગુ ન પડતી કેટલીક વિશેષ પરિસ્થિતિઓ અથવા કારણોના આધારે, તે એકમાત્ર વ્યક્તિને પોતે જ એક વર્ગ તરીકે ગણવામાં આવી શકે;

(બી) કે કોઈ અધિનિયમની બંધારણીય માન્યતા અંગે હંમેશા તેના પક્ષમાં અનુમાન રહેલું હોય છે અને તેની સામે આક્ષેપ કરનાર વ્યક્તિ પર આ ભાર હોય છે કે તે દર્શાવે કે બંધારણીય સિદ્ધાંતોનું સ્પષ્ટ ઉલ્લંઘન થયું છે;

(સી) કે એવું અનુમાન કરવું ફરજિયાત છે કે વિધાનમંડળ પોતાના લોકોની આવશ્યકતાઓને સમજે છે અને તેની યોગ્ય મૂલવણી કરે છે, કે તેના કાયદાઓ

અનુભવથી સ્પષ્ટ થયેલી સમસ્યાઓને ધ્યાનમાં રાખીને બનાવવામાં આવે છે અને કે તેમાં કરવામાં આવેલા ભેદો પૂરતા આધાર પર આધારિત છે;

(ડી) કે વિધાનમંડળ હાનિના વિવિધ સ્તરોને માન્યતા આપવા માટે સ્વતંત્ર છે અને તે પોતાની મર્યાદાઓને એવા કેસો સુધી મર્યાદિત રાખી શકે છે, જ્યાં તેની આવશ્યકતા સર્વોપરી રીતે સ્પષ્ટ માનવામાં આવે;

(ઈ) કે બંધારણીય માન્યતાના અનુમાનને અખંડિત રાખવા માટે અદાલત સામાન્ય જ્ઞાનના વિષયો, સામાન્ય પ્રચલિત અહેવાલોના વિષયો તથા સમયકાળના ઇતિહાસને ધ્યાનમાં લઈ શકે છે અને વિધાન થયાના સમયે અસ્તિત્વમાં હોવાનું કલ્પી શકાય તેવી દરેક હકીકતની સ્થિતિ માન્ય ગણી શકે છે; અને

(એફ) કે જ્યારે વિધાનમંડળના પક્ષે સદભાવના અને પ્રસ્તુત પરિસ્થિતિઓ અંગેનું જ્ઞાન હોવાનું અનુમાન કરવાનું હોય છે, ત્યારે જો કાયદાના મુખપૃષ્ઠ પર અથવા અદાલતના ધ્યાન પર લાવવામાં આવેલી આસપાસની પરિસ્થિતિઓમાં એવું કશું ન હોય જેના આધારે વર્ગીકરણ વાજબી રીતે આધારિત હોવાનું માનવામાં આવી શકે, તો બંધારણીય માન્યતાનું અનુમાન એટલી હદ સુધી લઈ જવામાં આવી શકતું નથી કે હંમેશા એવું જ માનવામાં આવે કે કેટલાક વ્યક્તિઓ અથવા નિગમોને પ્રતિકૂળ અથવા ભેદભાવપૂર્ણ વિધાનના આધિન કરવા માટે અવ્યક્ત અને અજ્ઞાત કારણો હોવા જ જોઈએ.”

૮૮ રામ કૃષ્ણ ડાલ્મિયા (ઉપરોક્ત) માં, આ બાબત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો કે:

૧૧...કોઈ વિશિષ્ટ કાયદો ભેદભાવપૂર્ણ અને કાયદાઓના સમાન સંરક્ષણના ભંગરૂપ હોવાનું આક્ષેપ કરીને પડકારવામાં આવેલ હોય અને તેની બંધારણીય માન્યતા અંગે નિર્ણય આપવાનો પ્રસંગ અદાલત સમક્ષ આવે ત્યારે, ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતો અદાલતે સતત ધ્યાનમાં રાખવાના રહેશે.

ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતોનું નિષ્કર્ષ કાઢ્યા પછી, બંધારણીય ખંડપીઠે માં

રામ કૃષ્ણ ડાલ્મિયા (ઉપરોક્ત), એ વધુમાં અવલોકન કર્યું હતું કે જે કાનૂન તેની માન્યતાના પ્રશ્ન અંગે વિચારણા માટે સમક્ષ આવી શકે છે હેઠળ

બંધારણનો અનુચ્છેદ ૧૪ને નીચે દર્શાવેલ પાંચ વર્ગોમાંથી એક અથવા બીજા વર્ગમાં સ્થાન આપી શકાય:

“૧૨....(૧) કોઈ અધિનિયમ પોતે જ તે વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓ દર્શાવી શકે છે જેઓ પર તેની જોગવાઈઓ લાગુ પાડવાની મનશા હોય છે, અને આવી વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓના વર્ગીકરણનો આધાર અધિનિયમના મુખપૃષ્ઠ પરથી જ પ્રગટ થઈ શકે છે અથવા અદાલતને જાણીતી હોય તેવી અથવા અદાલતના ધ્યાન પર લાવવામાં આવેલી પરિસ્થિતિઓમાંથી અનુમાનિત થઈ શકે છે. આવા અધિનિયમની માન્યતા કે અમાન્યતા નક્કી કરતી વખતે અદાલતે

તપાસ કરવી રહે છે કે આપું વર્ગીકરણ એવું છે કે નહિ, અથવા યુક્તિસંગત રીતે એવું માનવામાં આવી શકે કે નહિ, કે તે કોઈ ભિન્નતાત્મક આધાર પર નિર્ભર છે, જે સાથે જૂથબદ્ધ કરાયેલ વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓને તે જૂથની બહાર રાખવામાં આવેલ વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓથી અલગ પાડે છે, અને શું આવી ભિન્નતાનો અધિનિયમ દ્વારા સિદ્ધ કરવા ઇચ્છિત હેતુ સાથે યુક્તિસંગત સંબંધ છે કે નહિ; ભલે અધિનિયમની જોગવાઈઓ ફક્ત કોઈ નિશ્ચિત વ્યક્તિ અથવા વસ્તુ પર જ લાગુ પાડવાની મનશા હોય અથવા ફક્ત વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓના કોઈ નિશ્ચિત વર્ગ પર જ લાગુ પાડવાની મનશા હોય. જ્યાં અદાલત એવું નિષ્કર્ષે છે કે વર્ગીકરણ આ કસોટીઓને સંતોષે છે, ત્યાં અદાલત કાનૂનની માન્યતા યથાવત્ રાખશે.

(૨) કોઈ કાયદો તેની જોગવાઈઓને એક વ્યક્તિગત વ્યક્તિ અથવા વસ્તુ વિરુદ્ધ, અથવા અનેક વ્યક્તિગત વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓ વિરુદ્ધ દિશાનિર્દેશિત કરી શકે છે, પરંતુ વર્ગીકરણનો કોઈ વાજબી આધાર તેના મુખપૃષ્ઠ પરથી પ્રગટ ન થતો હોય, અથવા આસપાસની પરિસ્થિતિઓ અથવા સર્વસામાન્ય જ્ઞાનના વિષયોમાંથી અનુમાનિત ન થઈ શકતો હોય. આવી સ્થિતિમાં અદાલત કાયદાને નિર્વસ્ત્ર ભેદભાવના એક દાખલા તરીકે રદ કરશે.

(૩) કોઈ અધિનિયમ તેની જોગવાઈઓ લાગુ પાડવાના હેતુસર વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓનું કોઈ વર્ગીકરણ ન પણ કરે, પરંતુ તેની જોગવાઈઓ જેમને લાગુ થવાની છે એવી વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓને પસંદ કરવા અને વર્ગીકૃત

કરવા બાબત સરકારના વિવેકાધિકાર પર છોડી શકે. આવા અધિનિયમની માન્યતા કે અમાન્યતા અંગેનો પ્રશ્ન નક્કી કરતી વખતે અદાલત માત્ર એટલા કારણે કાયદાને તાત્કાલિક રદ કરશે નહીં કે તેના મુખપૃષ્ઠ પરથી કોઈ વર્ગીકરણ દેખાતું નથી અથવા સરકારને પસંદગી અથવા વર્ગીકરણ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી છે; પરંતુ તે આગળ વધીને તેની તપાસ કરશે અને નિશ્ચિત કરશે કે શું અધિનિયમે પસંદગી અથવા વર્ગીકરણના વિષયમાં સરકાર દ્વારા વિવેકાધિકારના પ્રયોગને માર્ગદર્શન આપવા માટે કોઈ સિદ્ધાંત અથવા નીતિ નિર્ધારિત કરી છે કે નહીં. આવી તપાસણી પછી, જો અધિનિયમ પસંદગી અથવા વર્ગીકરણના વિષયમાં સરકાર દ્વારા વિવેકાધિકારના પ્રયોગને માર્ગદર્શન આપવા માટે કોઈ સિદ્ધાંત અથવા નીતિ નિર્ધારિત કરતું ન હોય, તો અદાલત આ આધારે અધિનિયમને રદ કરશે કે અધિનિયમ સરકારે મનસ્વી અને અનિયંત્રિત સત્તા સોંપવાની જોગવાઈ કરે છે, જેથી તે સમાન પરિસ્થિતિમાં આવેલી વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓ વચ્ચે ભેદભાવ કરી શકે, અને તેથી ભેદભાવ અધિનિયમમાં જ અંતર્નિહિત છે. આવા કેસમાં અદાલત એવો કાયદો તથા એવા કાયદા હેઠળ લેવામાં આવેલી કાર્યપાલક કાર્યવાહી બંનેને રદ કરશે.

(જ) કોઈ વિધાન તેની જોગવાઈઓ લાગુ પાડવાના હેતુસર વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓનું વર્ગીકરણ ન પણ કરે અને જેને તેની જોગવાઈઓ લાગુ પડવાની હોય તેવી વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓની પસંદગી અને વર્ગીકરણ કરવાની બાબત સરકારના વિવેકાધિકાર પર છોડી શકે, પરંતુ તે સાથે સાથે આવી પસંદગી

અથવા વર્ગીકરણના વિષયમાં સરકાર દ્વારા તેવા વિવેકાધિકારના પ્રયોગને માર્ગદર્શન મળે તે માટે નીતિ અથવા સિદ્ધાંત પણ નિર્ધારિત કરી શકે.

(૫) કોઈ અધિનિયમ તે વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓ, જેઓ પર તેની જોગવાઈઓ લાગુ કરવાનો ઉદ્દેશ હોય, તેમનું વર્ગીકરણ કર્યા વિના તે બાબત સરકારની વિવેકસત્તા પર છોડી શકતું નથી કે સરકાર પોતે જ તે અધિનિયમમાં નિર્ધારિત નીતિ અથવા સિદ્ધાંત અનુસાર, જે એવી પસંદગી અથવા વર્ગીકરણના વિષયમાં સરકાર દ્વારા વિવેકસત્તાના પ્રયોગને માર્ગદર્શન આપવા માટે નિર્ધારિત કરાયેલ હોય, તે વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓની પસંદગી અથવા વર્ગીકરણ કરી અને ત્યારબાદ તે જોગવાઈઓ લાગુ કરે. જો સરકાર આવી પસંદગી અથવા વર્ગીકરણ કરતી વખતે આવી નીતિ અથવા સિદ્ધાંતના આધાર પર આગળ વધતી ન હોય અથવા તેનો અનુસરણ ન કરતી હોય, તો એવા કિસ્સામાં અધિનિયમને નહીં પરંતુ કારોબારી કાર્યવાહી ને અસંવિધાનિક તરીકે નિંદનીય ગણાવી જોઈએ.”

૮૯ વિશેષ અદાલતો વિધેયક, ૧૯૭૮ ની બંધારણીય માન્યતા અંગેનો પ્રશ્ન વિશેષ અદાલતો વિધેયક, ૧૯૭૮, ઇન રે માં વિચારણા માટે આવ્યો હતો, કારણ કે ભારતના રાષ્ટ્રપતિએ બંધારણની કલમ ૧૪૩(૧) હેઠળ સર્વોચ્ચ અદાલતને એ પ્રશ્નના વિચાર માટે સંદર્ભ મોકલ્યો હતો કે “વિશેષ અદાલતો વિધેયક” અથવા તેની કોઈ જોગવાઈ, જો કાનૂન તરીકે અમલમાં આવે, તો શું તે બંધારણીય રીતે અમાન્ય ઠરશે કે નહીં. સાત ન્યાયાધીશોની બંધારણીય પીઠે બંધારણની કલમ ૧૪ ના વ્યાપનો વિચાર કર્યો હતો. બંધારણીય પીઠે બુધન

ચૌધરી (ઉપરોક્ત), રામ કૃષ્ણ દાલમિયા (ઉપરોક્ત) અને શ્રી અંબિકા મિલ્સ લિ. (ઉપરોક્ત) માં આપવામાં આવેલા તેના પૂર્વવર્તી નિર્ણયોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. બહુમતીના ચુકાદામાં, તે સમયેના મુખ્ય ન્યાયાધીશ વાય. વી. ચંદ્રચૂડએ, અન્યો વચ્ચે, કલમ ૧૪ સંબંધિત નીચેના સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદિત કર્યા હતા:

“(૧) * * *

(૨) રાજ્યએ, તેની શાસકીય સત્તાના પ્રયોગમાં, પોતાની નીતિઓને અમલમાં મૂકવા માટે નિર્ધારિત હેતુઓ સિદ્ધ કરવા તેના પ્રદેશની અંદર આવેલા વ્યક્તિઓના ભિન્ન ભિન્ન જૂથો અથવા વર્ગો પર ભિન્ન રીતે કાર્ય કરતી કાનૂની જોગવાઈઓ બનાવવી આવશ્યક બને છે, અને તે હેતુ માટે આવી કાનૂની જોગવાઈઓને આધીન બનાવવાના વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓ વચ્ચે ભેદ પાડવા અને તેમનું વર્ગીકરણ કરવા માટે તેને વ્યાપક સત્તાઓ હોવી આવશ્યક છે.

(૩) રાજ્યને તેના કાયદાઓનું સમાન સંરક્ષણ પ્રદાન કરવા માટેનો સંવિધાનિક આદેશ એવો ધ્યેય નિર્ધારિત કરે છે, જે કોઈ ચોક્કસ સૂત્રની રચના અને તેના અમલ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય એવો નથી. તેથી, વર્ગીકરણ વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓના ચતુર્થ અથવા વૈજ્ઞાનિક બહિષ્કાર અથવા સમાવેશ દ્વારા જ રચાયેલું હોવું આવશ્યક નથી. અદાલતોએ ભ્રમજનક ચોક્કસાઈ પર આગ્રહ રાખવો જોઈએ નહીં અથવા કોઈ નિર્ધારિત મામલામાં વર્ગીકરણની વૈધતા નક્કી કરવા માટે

સિદ્ધાંતગત કસોટીઓ લાગુ કરવી જોઈએ નહીં. જો વર્ગીકરણ સ્પષ્ટપણે મનસ્વી ન હોય, તો તે વાજબી ગણાય છે.

(૪) અનુચ્છેદ ૧૪ ની બાંહેધરીના આધારમાં રહેલો સિદ્ધાંત એવો નથી કે કાયદાના સમાન નિયમો ભારતીય પ્રદેશની અંદરના તમામ વ્યક્તિઓ પર લાગુ થવા જોઈએ અથવા પરિસ્થિતિના ભેદોને અવગણીને તેમને સમાન ઉપચારો ઉપલબ્ધ કરાવવા જોઈએ. તેનો અર્થ માત્ર એટલો જ છે કે સમાન પરિસ્થિતિમાં રહેલ તમામ વ્યક્તિઓ સાથે, પ્રદાન કરવામાં આવેલા અધિકારો તેમજ લાદવામાં આવેલી જવાબદારીઓ બંને બાબતોમાં, સમાન રીતે વર્તન થવું જોઈએ. સમાન કાયદાઓનો અમલ સમાન પરિસ્થિતિમાં રહેલ તમામ પર કરવો આવશ્યક છે, અને જો વિધાનના વિષય-વસ્તુના સંબંધમાં તેમની સ્થિતિ તત્વતઃ સમાન હોય, તો એક વ્યક્તિ અને બીજી વ્યક્તિ વચ્ચે કોઈ ભેદભાવ હોવો જોઈએ નહીં.

(૫) વર્ગીકરણની પ્રક્રિયા દ્વારા, રાજ્યને એ નક્કી કરવાની સત્તા છે કે કાયદેસર વ્યવસ્થાપનના હેતુઓ માટે અને કોઈ નિશ્ચિત વિષય પર ઘડાયેલા કાયદા સાથે સંબંધમાં કોને એક વર્ગ તરીકે ગણવા જોઈએ. આ સત્તા નિઃસંદેહ કેટલાંક અંશે કેટલીક અસમાનતા પેદા કરવાની સંભાવના ધરાવે છે; પરંતુ જો કોઈ કાયદો સ્પષ્ટપણે નિર્ધારિત અનેક વર્ગોની સ્વતંત્રતાઓ સાથે વ્યવહાર કરે છે, તો તે અન્ય વ્યક્તિઓ પર લાગુ પડતો નથી એ આધાર પર સમાન સંરક્ષણના ઇનકારનો આક્ષેપ તેના વિરુદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી. આ રીતે વર્ગીકરણનો અર્થ એવા વર્ગોમાં પૃથક્કરણ થાય છે કે જેઓનો એક વ્યવસ્થિત સંબંધ હોય છે, જે

સામાન્ય રીતે સમાન ગુણધર્મો અને લક્ષણોમાં જોવા મળે છે. તે યુક્તિસંગત આધારનું પૂર્વધારણ કરે છે અને તેનો અર્થ મનસ્વી રીતે કેટલીક વ્યક્તિઓ અને વર્ગોને ભેગા કરી દેવાનો નથી.

(૬) કાયદો સમાજની જરૂરિયાતો અને તાત્કાલિકતાઓ અનુસાર તથા અનુભવથી સૂચિત થાય તેમ વર્ગોનું નિર્માણ કરી શકે છે અને તેમને અલગ પાડી શકે છે. તે દુષણની માત્રાને પણ માન્યતા આપી શકે છે, પરંતુ વર્ગીકરણ ક્યારેય મનસ્વી, કૃત્રિમ અથવા ટાળટૂળીયું હોવું જોઈએ નહીં.

(૭) વર્ગીકરણ મનસ્વી ન હોવું જોઈએ, પરંતુ તર્કસંગત હોવું જોઈએ; એટલે કે, તે માત્ર એવા કેટલાક ગુણધર્મો અથવા લક્ષણો પર આધારિત ન હોવું જોઈએ, જે સાથે સમૂહબદ્ધ કરવામાં આવેલા તમામ વ્યક્તિઓમાં જોવા મળે છે અને બહાર રાખવામાં આવેલા અન્ય લોકોમાં જોવા મળતા નથી, પરંતુ તે ગુણધર્મો અથવા લક્ષણોનો વિધાનના ઉદ્દેશ સાથે વાજબી સંબંધ પણ હોવો આવશ્યક છે. આ કસોટી પાર કરવા માટે બે શરતો પૂર્ણ થવી આવશ્યક છે, એટલે કે, (૧) વર્ગીકરણનો આધાર બોધગમ્ય ભિન્નતા પર હોવો જોઈએ, જે સાથે સમૂહબદ્ધ કરવામાં આવેલાઓને અન્યોથી ભિન્ન પાડે, અને (૨) તે ભિન્નતાનો અધિનિયમ દ્વારા સિદ્ધ કરવાનાં ઇચ્છિત ઉદ્દેશ સાથે તર્કસંગત સંબંધ હોવો જોઈએ.

(૮) વર્ગીકરણનો આધાર બનેલો ભેદક તત્વ અને અધિનિયમનો ઉદ્દેશ અલગ બાબતો છે, અને આવશ્યક એ છે કે એમની વચ્ચે યુક્તિસંગત સંબંધ હોવો

જોઈએ. સંક્ષેપમાં, સમાન પરિસ્થિતિમાં આવેલા અન્ય અનેક વ્યક્તિઓમાંથી મનસ્વી રીતે પસંદ કરાયેલા વ્યક્તિઓને પ્રદાન કરવાના હકો અથવા એમના ઉપર મૂકવાનાં પ્રસ્તાવિત દાવિત્વોના સંબંધમાં, અનુચ્છેદ ૧૪ વર્ગઆધારિત ભેદભાવને પ્રતિબંધિત કરે છે; પરંતુ વિધાનના હેતુસર કરાયેલ વર્ગીકરણને તે પ્રતિબંધિત કરતું નથી, શરતે કે ઉપર દર્શાવેલ અર્થમાં એવું વર્ગીકરણ મનસ્વી ન હોય.

(૯) જો વિધાન નીતિ સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત હોય અને તે નીતિના અમલીકરણની અસરકારક પદ્ધતિ તરીકે કોઈ કાયદા દ્વારા પ્રશાસકો અથવા અધિકારીઓના કોઈ સંગઠનને, વ્યક્તિઓના અમુક વર્ગો અથવા જૂથો ઉપર કાયદાનો પસંદગીયુક્ત અમલ કરવા માટે, વિવેકાધિકાર સોંપવામાં આવ્યો હોય, તો એવો કાયદો પોતે જ ભેદભાવપૂર્ણ વિધાન તરીકે નિંદનીય ગણાઈ શકતો નથી. આવા કેસોમાં, કારોબારી સંગઠનને અપાયેલ સત્તા પર, કાયદામાં દર્શાવેલ ઉદ્દેશને અનુરૂપ, વિધાનના વિષયવસ્તુનું વર્ગીકરણ કરવાની ફરજ અવશ્ય સમાયેલ ગણાશે. જો પ્રશાસનિક સંગઠન વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓનું વર્ગીકરણ એવા આધારે કરે કે જેનો વિધાનમંડળના ઉદ્દેશ સાથે કોઈ ચુકિતપૂર્ણ સંબંધ ન હોય, તો તેની કાર્યવાહી સમાન સંરક્ષણની જોગવાઈનું ઉલ્લંઘન કરતી હોવાથી રદ કરી શકાય. બીજી તરફ, જો કાયદો પોતે કોઈ નિશ્ચિત નીતિ અથવા ઉદ્દેશ પ્રગટ કરતો ન હોય અને તે અન્યને પોતાની મરજી મુજબ પસંદગી કરવાની સત્તા આપે, તો એવો

કાયદો, તે કઈ રીતે લાગુ પાડવામાં આવે છે તેનાથી નિરપેક્ષ રીતે, તેના મુખપૃષ્ઠ પરથી જ ભેદભાવપૂર્ણ ગણાશે.

(૧૦) વહીવટી સત્તાધિકારીને વિવેકાધીન સત્તાઓ પ્રદાન કરતો કોઈ કાયદો બંધારણીય રીતે માન્ય છે કે નહીં તે બાબતનો નિર્ણય, આવી સત્તાધિકારીને સોંપવામાં આવેલ વિવેકાધિકારનો ઉપયોગ કરતી વખતે તે મનમાની રીતે વર્તશે એવી ધારણા પર આધારિત કરીને કરવો જોઈએ નહીં. કાયદા દ્વારા અપાયેલી સત્તાનો દુરુપયોગ થતો હોય છે; પરંતુ માત્ર આવી આશંકાના આધારે કાયદાની માન્યતા પડકારી શકાય નહીં. વિવેકાધીન સત્તા અનિવાર્ય રીતે ભેદભાવપૂર્ણ સત્તા હોતી નથી.

(૧૧) વર્ગીકરણમાં અનિવાર્ય રીતે વર્ગીકૃત વ્યક્તિઓ અને તે વર્ગના સભ્ય ન હોય તેવી વ્યક્તિઓ વચ્ચે ભેદ અથવા ભિન્નતા કરવી આવરી લેવાય છે. વર્ગીકરણનું મૂળ તત્ત્વ એ છે કે તે વર્ગ પર એવી ફરજો અને ભારણો મૂકવામાં આવે છે, જે સામાન્ય જનતા પર રહેલા ભારણોથી ભિન્ન હોય છે. વાસ્તવમાં, વર્ગીકરણનો મૂળ વિચારજ અસમાનતાનો છે; તેથી માત્ર અસમાનતા હોવાની હકીકતથી જ બંધારણીયતાનો પ્રશ્ન કોઈ રીતે નિર્ધારિત થતો નથી.

(૧૨) નિશ્ચિત પ્રકારના કેટલાક ગુનાઓના વિચારણા માટે વિશેષ પ્રક્રિયા નક્કી કરતું કોઈ અધિનિયમ ભેદભાવપૂર્ણ છે કે નથી અને અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉદ્દેશન કરે છે કે નથી, તે પ્રશ્ન દરેક કેસમાં તે ઉપસ્થિત થાય ત્યારે જ નિર્ધારિત

કરવો પડે, કારણ કે તમામ કેસોને સમાન રીતે લાગુ પડે એવો કોઈ સામાન્ય નિયમ સુરક્ષિત રીતે નિર્ધારિત કરી શકાય તેમ નથી. વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિઓમાં તે કાયદાની કાર્યપદ્ધતિનું વ્યવહારુ મૂલવણી કરવું આવશ્યક છે.

(૧૩) કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત પ્રક્રિયાનો નિયમ જેટલો જ કલમ ૧૪ ના વ્યાપક્ષેત્રમાં આવે છે જેટલો મૂળભૂત કાયદાનો કોઈપણ નિયમ આવે છે, અને તે જરૂરી છે કે સમાન પરિસ્થિતિમાં આવેલા તમામ વિવાદી પક્ષકારો સમાન રક્ષણ સાથે અને ભેદભાવ વિના રાહત મેળવવા તથા બચાવ માટેના સમાન પ્રક્રિયાત્મક અધિકારોનો લાભ લઈ શકે.”

૯૦ હવે આ સુસ્થાપિત છે કે વર્ગીકરણ કોઈ બોધગમ્ય ભિન્નતાના આધાર પર સ્થાપિત હોવું જોઈએ, જે સાથે જૂથબદ્ધ કરવામાં આવેલા વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓને જૂથની બહાર રાખવામાં આવેલા અન્ય લોકોથી અથવા વસ્તુઓથી અલગ પાડે છે, અને એવી ભિન્નતાનો સંબંધ કાયદા દ્વારા હાંસલ કરવા ઈચ્છવામાં આવેલા હેતુ સાથે યુક્તિસંગત હોવો આવશ્યક છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, જરૂરી એ છે કે વર્ગીકરણના આધાર અને અધિનિયમના હેતુ વચ્ચે સંબંધ હોવો જ જોઈએ. રાજ્ય તેમજ ફેડરેશન તરફથી ફેડરલ સોસાયટીઓ અથવા પ્રાથમિક સોસાયટીઓ અથવા નાણાકીય અથવા વહીવટી સુવિધા અંગે રજૂ કરવામાં આવેલી દલીલનો, જે હેતુ હાંસલ કરવાનો છે, તેની સાથે કોઈ સંબંધ નથી. હકીકતમાં, રાજ્યની દલીલ હેતુ અને ભિન્નતા વચ્ચે વિરોધાભાસ ઊભો કરે છે. તે માન્ય નથી. હેતુ ફેડરલ સોસાયટીઓ અથવા પ્રાથમિક

સોસાયટીઓ વચ્ચેનો તેમનો ભેદ હોઈ શકતો નથી. હેતુ અને ભિન્નતા બે જુદી જુદી બાબતો છે અને તેમનું તુલનાત્મક મૂલવણ થવું જોઈએ. રાજ્યના આ અભિગમથી અમે જરાય પ્રભાવિત નથી કે ખાંડના કારખાનાં ફેડરલ ન હોવાને કારણે, તેમને હવે અધિનિયમની કલમ ઝજસીના વ્યાપમાંથી બહાર રાખવામાં આવ્યા છે.

૯૧ પ્રતિવાદિત સુધારાનો હેતુ સ્પષ્ટપણે નાણાંની બચત કરવાનો અને વહીવટી મુશ્કેલીઓ ઉપર કાબૂ મેળવવાનો છે. રાજ્યએ પોતે જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આવું જણાવ્યું છે. રાજ્ય કહે છે કે તે ખાંડ સહકારી મંડળીની ચૂંટણી પાછળ ખર્ચ કરવા માંગતું નથી અને ચૂંટણીમાં વહીવટી સ્ટાફ વ્યસ્ત પણ રાખવા માંગતું નથી. આ માટે રાજ્ય તરફથી ફેડરલ અને પ્રાથમિક પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. જો શ્રી ત્રિવેદીએ જે જણાવ્યું છે તે અમે સ્વીકારીએ, તો તેનો અર્થ એવો થાય છે કે હેતુ ફેડરલ મંડળીને દૂર કરવાનો હતો. રાજ્યએ અપનાવેલો અભિગમ પરસ્પરવિનાશક છે એવું અમને જણાય છે. જો રાજ્યનો અભિગમ એવો હોય કે તે ખાંડ કારખાનાઓને દૂર કરવા માંગતું હતું કારણ કે તેઓ પ્રાથમિક છે, જ્યારે અન્ય ફેડરલ છે, તો તેવી સ્થિતિમાં હેતુ અને વર્ગીકરણ એક જ બની જાય છે. રાજ્ય એવું કહી શકતું નથી કે તેને ખાંડ કારખાનાઓ જોઈએ નથી અને તેથી તેઓને બાકાત રાખવામાં આવ્યા છે. આ કોઈ નિર્ધારક સિદ્ધાંત બની શકે નહીં. તમામ વિદ્વાન વકીલો તેમની આ રજૂઆતમાં યોગ્ય છે કે તો આ માત્ર ખર્ચ અને વહીવટી તાત્કાલિક જરૂરિયાતનો મુદ્દો છે, જેમાં આવી સ્થિતિમાં હેતુને જાહેર

હિતના કોઈપણ તત્વ વિના સર્વથા અયોગ્ય ગણવો જોઈએ, અથવા તો વર્ગીકરણ પ્રાથમિક અને ફેડરલ વચ્ચેનું છે. જો સરકાર નાણાં અને વહીવટી સમય બચાવવા માંગતી હોય, તો તેણે કલમ ૭૪સી ને જ રદ કરવાનો વિચાર કરવો જોઈએ. પછી માત્ર ખાંડ કારખાનાઓના સંબંધમાં જ સમય અને ખર્ચ કેમ બચાવવો? બાકીનાં જે હજુ પણ કલમ ૭૪સી ની વ્યાપ્તિમાં ચાલુ રહે છે તેની સરખામણીએ આ ૧૩ ખાંડ મંડળીઓમાં કેટલો ખર્ચ અને કેટલો સમય જાય છે? ઉપરોક્તથી સરકારનો અભિગમ સંપૂર્ણપણે કૃત્રિમ હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે.

૯૨ વિઠલ રાવના કેસમાં (ઉપરોક્ત), અદાલતે નોંધ્યું:

“૨૬...વિધાનના હેતુસર રાજ્ય વાજબી વર્ગીકરણ કરી શકે છે અને તે વર્ગીકરણ વાજબી ગણાવવા માટે બે કસોટીઓ પૂર્ણ કરવી આવશ્યક છે:

(૧) વર્ગીકરણ સમજાય તેવી ભિન્નતા પર આધારિત હોવું જોઈએ અને

(૨) તે ભેદકતા સંબંધિત કાયદેસરની જોગવાઈ દ્વારા હાંસલ કરવાનું ઉદ્દેશ્ય જે મેળવવાનું ધારવામાં આવ્યું છે, તેના સાથે તર્કસંગત સંબંધ ધરાવતી હોવી જોઈએ.”

અદાલતે ઉપરોક્ત મુજબ ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે હેતુ પોતે જ કાયદેસર હોવો જોઈએ અને તે ભેદભાવપૂર્ણ હોઈ શકતો નથી. જો હેતુ અલ્પસંખ્યક વર્ગના એક વિભાગ વિરુદ્ધ ભેદભાવ કરવાનો હોય, તો માત્ર એટલા આધાર પર કે તેમાં

યુક્તિસંગત વર્ગીકરણ છે કારણ કે તેનું સાધ્ય કરવાના ઇચ્છિત હેતુ સાથે તર્કસંગત સંબંધ છે, એવો ભેદભાવ ન્યાયસંગત ઠરી શકતો નથી.

૯૩ કલમ ૭૪સીમાં ખાંડ કારખાનાઓનો સમાવેશ કરવાની આવશ્યકતા ઉપચારાત્મક હતી. કલમ ૭૪સી હિતકારી ઉપચારાત્મક ઉપાય હતો. આ અદાલતે અમરેલી ડિસ્ટ્રિક્ટ કોઓપરેટિવ સેલ એન્ડ પરચેઝ યુનિયન (ઉપરોક્ત) કેસમાં, જાહેર પદોને સમાન પ્રકારના કાર્યો ધરાવતી સંસ્થાઓની ચૂંટણીમાં દુરુપયોગના વિશાળ તત્ત્વની નોંધ લીધી હતી અને એવું ઠરાવ્યું હતું કે તેમની ચૂંટણીઓ એક સ્વતંત્ર સત્તામંડળના નિયંત્રણ અને દેખરેખ હેઠળ હોવી જ જોઈએ. સંબંધિત સમયે કલમ ૭૪સીનો વ્યાપ હિતકારી હતો, અર્થાત્ મતદારોના હિત માટે મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણીઓ સુનિશ્ચિત કરવાનો હતો. તે સંદર્ભમાં, પૈસા અને સમય બચાવવાના કહેવાતા હેતુને યુક્તિસંગત અથવા જાહેર હિતમાં છે એમ કહી શકાય નહીં.

૯૪ રિટ અરજદારો તરફથી હાજર થયેલા તમામ વિદ્વાન વકીલો સાથે અમે સંપૂર્ણ રીતે સહમત છીએ કે જો રાજ્યને નાણાં અને વહીવટી સમય બચાવવો હોય, તો તેને કલમ ૭૪સી ને જ રદ કરી દેવી જોઈએ. માત્ર ખાંડ મંડળીઓ બાબતે જ સમય અને ખર્ચ શા માટે બચાવવો? માત્ર એકને દૂર કરવાથી હેતુ કેવી રીતે સિદ્ધ થવાનો? બાકીની મંડળીઓની સરખામણીએ ખાંડ કારખાનાઓ કેટલો ખર્ચ અને સમય ઉપભોગ કરશે? ફેડરલ અને પ્રાથમિક વચ્ચેનો ભેદ આઝાદ, નિષ્પક્ષ અને ન્યાયસંગત ચૂંટણીના મહત્ત્વ અથવા ખર્ચ સાથે કોઈ સંબંધ ધરાવતો નથી. આ

બાબત વિવાદાસ્પદ નથી કે તેઓ પ્રાથમિક મંડળીઓ છે અને તેમનો વ્યવહાર કરોડો રૂપિયાનો વિશાળ છે. તેથી, આ વર્ગીકરણ પોતે જ અમાન્ય છે.

૯૫ જે હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને ફેડરલ અને પ્રાથમિક મંડળીઓને એકત્ર કરીને કલમ ૭૪સી હેઠળ એક જ વર્ગ તરીકે મૂકવામાં આવી હતી, તે હેતુની સિદ્ધિ સાથેના સંબંધમાં તેઓ કેવી રીતે ભિન્ન છે તે દર્શાવવાનો ભાર રાજ્ય પર ખસે છે. અમારો મત છે કે રાજ્ય એવો ભાર ઉતારવામાં નિષ્ફળ ગયું છે. આજની તારીખે, અધ્યાય ૧૧ અને નિયમો હેઠળ મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણી યોજાય તે દષ્ટિએ, નિર્દિષ્ટ તમામ મંડળીઓ તેમના સભ્યોના હેતુસર એક જ વર્ગ બને છે. તમામ વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલો તેમની આ રજૂઆતમાં યોગ્ય છે કે મંડળીનો કોઈપણ સભ્ય / મતદારને એ માંગવાનો અધિકાર છે કે ચૂંટણી નિષ્પક્ષ અને પારદર્શક રીતે તથા ઉપબંધ અનુસાર યોજાય. હવે તેને બહાર રાખીને મંડળી પર જ છોડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવી રહ્યો છે. મંડળી ચૂંટણી મુક્ત અને નિષ્પક્ષ રીતે કે પારદર્શક રીતે યોજી શકે કે નહીં તે બાબત સંબંધિત નથી, કારણ કે જાહેર હિતમાં આ હિતકારી જોગવાઈ લાવવામાં આવી હતી. વિપરીત રીતે, કલમ ૭૪સીને વધુ સર્વસમાવેશક બનાવવી જોઈએ હતી. આ મતદારો માટે ઉપચારાત્મક પગલું છે. હવે રાજ્ય મતદારોને કહે છે કે મંડળી જે નક્કી કરશે તે જ તેમને સ્વીકારવું પડશે. કેમ? કારણ કે તમારી મંડળી ફેડરલ મંડળી નથી. સંબંધિત સમયે પણ ખાંડ મંડળીઓ ફેડરલ નહોતી. તો પછી બહિષ્કારના હેતુસર તે કેવી રીતે સંબંધિત બની શકે? અન્ય શબ્દોમાં, જો ખાંડ મંડળીઓ

ફેડરલ ન હોવા છતાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવી હતી, તો પછી બહિષ્કારના
હેતુસર તે વાત કેવી રીતે સંબંધિત બને?

▯ શું વિવાદિત સુધારો સ્પષ્ટપણે મનસ્વી છે:
૯૬ સોંપાયેલ કાયદેસર જોગવાઈને મનસ્વી ગણાવીને રદ કરવા માટે એ
સ્થાપિત કરવું પડે કે તે સ્પષ્ટપણે મનસ્વી છે. તેને મનસ્વી તરીકે વર્ણવવા માટે
એ બતાવવું આવશ્યક છે કે તે ચુકિતસંગત નહોતું અને સ્પષ્ટપણે મનસ્વી હતું.
“મનસ્વી રીતે” શબ્દપ્રયોગનો અર્થ અચુકિતસંગત રીતે, મનમાની રીતે અથવા
મનગમતી રીતે નક્કી કરેલું અથવા કરાયેલું, પૂરતા નિર્ધારક સિદ્ધાંત વિના,
વસ્તુઓના સ્વભાવમાં આધારિત નહીં હોય એવું, અતાર્કિક, કારણ અથવા
નિર્ણયશક્તિ અનુસાર ન કરેલું અથવા ન વર્તેલું, અને માત્ર ઈચ્છા પર આધારિત
એવો થાય છે. કારણો અથવા તથ્યોને બદલે પૂર્વગ્રહ અથવા પક્ષપાત પર
આધારિત કોઈપણ કૃત્ય મનસ્વી છે. જ્યારે નિર્ણય લેવામાંની પ્રક્રિયા અને
નિર્ણયો બંને અસંબંધિત તથ્યો પર આધારિત હોય અને સંબંધિત
વિચારણાઓને અવગણવામાં આવે, ત્યારે આવી કાર્યવાહી “મનસ્વીતા” દર્શાવે
છે. મનસ્વીતા એ ઈચ્છાશક્તિના ઉપયોગમાં મનમાની અથવા અનિયંત્રિત
હોવાની ગુણવત્તા તરીકે વ્યાખ્યાયિત થઈ શકે. “મનસ્વીતા”ની કસોટી પૂરી
કરવા માટે વિધાનાત્મક અધિનિયમ સ્પષ્ટપણે ઓળખી શકાય એવા સિદ્ધાંતો
પર આધારિત હોવો જોઈએ અને વિવાદિત કાર્યવાહી ચુકિતસંગત હોવી જોઈએ.
આ તબક્કે, રાજ્યએ જેને ઉજાગર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે મુજબ વિવાદિત

સુધારામાં સંકળાયેલા જાહેર હિતના તત્વની અમે ફરી એકવાર જાતને યાદ અપાવવી જોઈએ, અર્થાત્ સરકારનો સમય અને મંડળીના થોડાક લાખ રૂપિયા બચાવવા, જ્યારે બીજી તરફ મંડળીઓના હજારો સભ્યોની મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણીનું જાહેર હિત છે. વિવાદિત સુધારાને સ્પષ્ટપણે મનસ્વી કહી શકાય કે નહીં તે સમજવાનો પ્રયત્ન કરતાં, પ્રથમ પ્રશ્ન જેનો અમને વિચાર કરવો જ જોઈએ તે એ છે કે શું ખાંડ મંડળીને અધિનિયમની કલમ જજ્જીમાંથી કોઈ સશક્ત કાનૂની સિદ્ધાંતના આધારે બહાર રાખવામાં આવી છે? જો એવો કહેવાતો સશક્ત કાનૂની સિદ્ધાંત પૈસા અને સમય હોય, તો કલમ જજ્જીના સંદર્ભમાં તે નિશ્ચિતપણે યુક્તિસંગત નથી. એવું કોઈ સશક્ત કાનૂની સિદ્ધાંત નથી જે યુક્તિસંગત હોય અથવા બંધારણીય હોય અથવા બંધારણીય ધ્યેયને સિદ્ધ કરતું હોય. શર્મા ટ્રાન્સપોર્ટ (ઉપરોક્ત) માં સર્વોચ્ચ અદાલતે જેમ ઠરાવ્યું છે તેમ, અદાલતે સ્પષ્ટ મનસ્વીતાનું મૂલ્યાંકન સામાન્ય માણસના દૃષ્ટિકોણથી કરવું જોઈએ. સર્વોચ્ચ અદાલતના મતે, “સામાન્ય માણસ” વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ માટે શ્રેષ્ઠ સહાયક છે. સામાન્ય માણસ માટે એવું કહેવું કે સહકારી મંડળીઓ, જેમને ચૂંટણી માટે સ્વતંત્ર યાંત્રિક વ્યવસ્થા આપવામાં આવવી એટલી મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવી હતી, હવે રકમ પરત ચુકવાઈ ગઈ હોવાથી રાજ્ય આ બાબત સુનિશ્ચિત કરવા માટે ખર્ચ કરી શકે નહીં કે ચૂંટણી પ્રતિનિધિઓના આશ્રય હેઠળ યોજાય, એ એવી વાત છે જે તર્કને સ્વીકાર્ય લાગતી નથી. જ્યારે રાજ્ય કહે છે કે તેને ખાંડ મંડળીઓ જોઈએતી નથી, ત્યારે તે માત્ર ઈચ્છાની અભિવ્યક્તિ છે, અને તેથી તે સ્પષ્ટપણે મનસ્વી છે. આ તબક્કે,

અમે ફરી એકવાર શ્રી સોપારકરની તે દલીલ તરફ વળીએ છીએ કે હાલના કેસમાં રિટ અરજદારોના હસ્તે અનુચ્છેદ ૧૪નો આશ્રય લેવો ગેરસમજ આધારિત છે અને આ અદાલતનો અમરેલી જિલ્લા સહકારી વેચાણ અને ખરીદી યુનિયન (ઉપરોક્ત) કેસનો અગાઉનો ચુકાદો બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(સી) અને સમાનરૂપતાના સિદ્ધાંતના આધારે હતો. અમને એવું કહેવામાં કોઈ સંકોચ નથી કે આવી દલીલ સંપૂર્ણપણે ગેરસમજ આધારિત છે. અમારા મત મુજબ, લાગુ પડતી એકમાત્ર જોગવાઈ અનુચ્છેદ ૧૪ છે. મંડળી એવું કહેવાનો અધિકાર ધરાવી શકે કે ચોક્કસ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવાની તેની સ્વતંત્રતા પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે. અન્ય શબ્દોમાં, મંડળી એવું કહેવાનો અધિકાર ધરાવે છે કે કલમ ૭૪સી જેવી જોગવાઈઓ તેના વ્યવસાય કરવાની હકને સંકોચે છે. પરંતુ અન્ય મંડળીઓના સભ્યો સાથે એક વર્ગ તરીકે વર્તન મેળવવાનો સભ્યનો અધિકાર અનુચ્છેદ ૧૪ દ્વારા સુરક્ષિત છે. વ્યવસાય કરવાનો અધિકાર બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(સી) અથવા ૧૯(૧)(જી) હેઠળ આવશે. આજની તારીખે, ખાંડ મંડળીઓના સભ્યો કહે છે કે ૨૦ મંડળીઓ કલમ ૭૪સી હેઠળ આવરી લેવાઈ હતી. મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણી મૂળરૂપે સભ્યોના મતાધિકારનું રક્ષણ કરતી હતી. મતાધિકારને અસરકારક અને અર્થસભર બનાવવા માટે મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણીનો સિદ્ધાંત મહત્વનો છે. મતાધિકારનો ઉપયોગ સભ્યો કરે છે. ખાંડ મંડળીઓના મતદારોના એક વર્ગ તરીકે, તેઓને અન્ય સમાન મંડળીઓના મતદારોના વર્ગ સાથે સમાન શ્રેણીમાં ગણાવી શકાય. મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણીની બાંધધરી અધિનિયમના અધ્યાય ૧૧-એ હેઠળ

આપવામાં આવી છે. અહીંનો મુખ્ય ફરક એ છે કે આવી બાંધધરી ખાંડ મંડળીઓના સભ્યોને પણ આપવામાં આવી હતી. તેઓ સમાવેશ માંગતા નથી. તેઓ બહિષ્કારને પડકારે છે અને અમારી દૃષ્ટિએ આ બહિષ્કાર સ્પષ્ટપણે મનસ્વી છે.

૯૭ ઈ. પી. રોયપ્પા વિ. સ્ટેટ ઓફ તમિલ નાડુ (૧૯૭૪) ૪ એસસીસી ૩ માં, રાજ્યની કાર્યવાહીનું વૈધતા મનમાનીપણાની કસોટીને આધિન કરવામાં આવ્યું હતું:

સમાનતા એ અનેક પાસાઓ અને પરિમાણો ધરાવતી ગતિશીલ સંકલ્પના છે અને તેને પરંપરાગત તથા સિદ્ધાંતવાદી મર્યાદાઓની અંદર “સંકુચિત, બંધિત અને મર્યાદિત” કરી શકાય તેમ નથી. સકારાત્મકતાવાદી દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે તો સમાનતા મનમાનીના વિરુદ્ધ છે. હકીકતમાં સમાનતા અને મનમાની પરસ્પર ઘોર શત્રુઓ છે; તેમાંની એક ગણરાજ્યમાં કાનૂનના શાસન સાથે સંકળાયેલી છે, જ્યારે બીજી સર્વસત્તાધીશ રાજાના મનસ્વી ઇચ્છા અને ચંચળ વૃત્તિ સાથે સંકળાયેલી છે. જ્યાં કોઈ કૃત્ય મનમાનીપૂર્ણ હોય છે ત્યાં તેમાં રાજકીય તર્કશાસ્ત્ર તેમજ સંવિધાનિક કાનૂન મુજબ અસમાનતા નિહિત રહેલી હોય છે અને તેથી તે કલમ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરનારું બને છે...

૯૮ ચાર દાયકાઓ પછી, શાયરા બાનો વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૨૦૧૭) ૯ એસસીસી ૧ માં આ કસોટીને વધુ પરિશુદ્ધ કરવામાં આવી છે:

મનસ્વી રીતે' અભિવ્યક્તિનો અર્થ એવો થાય છે: અયોગ્ય રીતે, મનમાની રીતે અથવા મરજી મુજબ નિર્ધારિત કરવામાં આવેલું અથવા કરવામાં આવેલું, પૂરતા નિર્ધારક સિદ્ધાંત વિના, વસ્તુઓના સ્વભાવમાં આધારિત નહીં હોય એવું, અતાર્કિક, કારણ અથવા વિવેકાનુસાર કરવામાં આવેલું અથવા કાર્ય કરતું નહીં હોય એવું, માત્ર ઈચ્છા પર આધારિત.

૯૯ નવતેજ સિંહ જોહર (ઉપરોક્ત) માં, ન્યાયાધીશ નરીમને તેમના ચુકાદામાં, ફરરા ૩૫૩ અને ૪૦૯ માં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

૩૫૩. કલમ ૧૪ અંગે જ્યાં સુધી પ્રશ્ન છે, ત્યાં સુધી આ અદાલતે શાયરા બાનો વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, (૨૦૧૭) ૯ એસ.સી.સી. ૧ માં, પરિચ્છેદ ૧૦૧ માં, જણાવ્યું છે કે કાયદેસરની જોગવાઈને સ્પષ્ટ મનમાનીના આધાર પર રદ કરી શકાય, જ્યારે જોગવાઈ ચંચળ, અતાર્કિક અને/અથવા પૂરતા નિર્ધારક સિદ્ધાંત વિનાની હોય, તેમજ જો તે અતિશય અથવા અસંગત પ્રમાણની હોય. અમને જણાય છે કે કલમ ૩૭૭, પરસ્પર સંમતિથી થતા સમલૈંગિક યૌન સંબંધને દંડનીય બનાવતી હોવાથી, સ્પષ્ટ રીતે મનસ્વી છે. આધુનિક માનસિક ચિકિત્સા વિષયક અભ્યાસો અને તેવા કાયદાનું ધ્યાનમાં લેતાં, જે સ્વીકારે છે કે સમલૈંગિક વ્યક્તિઓ અને ટ્રાન્સજેન્ડર વ્યક્તિઓ માનસિક વિકારથી પીડિત વ્યક્તિઓ નથી અને તેથી તેમને દંડિત કરી શકાય નહીં, આ કલમને ચંચળ અને અતાર્કિક જોગવાઈ ગણવી જ પડે. વધુમાં, આવી વ્યક્તિઓને આજીવન કેદ સુધીની સજાની જોગવાઈ હેઠળ લાવી દેવું સ્પષ્ટપણે અતિશય અને અસંગત પ્રમાણનું

છે, જેના પરિણામે, આવી વ્યક્તિઓ પર તેનો અમલ થાય ત્યારે, સંવિધાનની કલમો ૧૪ અને ૨૧ નો સ્પષ્ટ ભંગ થાય. જોગવાઈ દ્વારા હાંસલ કરવાનું ઇચ્છિત ઉદ્દેશ્ય, અર્થાત્ ભારતના નાગરિકો પર વિક્ટોરિયન નૈતિક ધોરણો લાદવાનો પ્રયાસ, ત્યારથી થયેલી સંવિધાનિક ઘટનાઓની પ્રગતિ સાથે અસંગત ઠરે છે, અને તેથી જ્યારે તે સજા માટે સમલિંગી દંપતિઓ અને ટ્રાન્સજેન્ડર વ્યક્તિઓને અલગથી નિશાન બનાવે છે ત્યારે તે ઉદ્દેશ્ય પોતે જ ભેદભાવપૂર્ણ બની જાય છે.

૪૦૯. કાયદો જેના આધારે રચાયેલો હોય તે વર્ગીકરણની ચુકિતપૂર્ણતાને સમાનતાની સામગ્રી સાથે સમીકૃત કરવાથી કાનૂની ઔપચારિકતાવાદને પ્રોત્સાહન મળે છે. વર્ગીકરણ કસોટીની સમસ્યા એ છે કે ચુકિતપૂર્ણ વર્ગીકરણ શું ગણાય તે માત્ર એક સૂત્ર સુધી સીમિત થઈ જાય છે: બોધગમ્ય ભિન્નતા શોધવાની કોશિશ અને હાંસલ કરવાના ઉદ્દેશ સાથે તેનો તર્કસંગત સંબંધ. આમ કરતાં, વર્ગીકરણની કસોટી તત્ત્વ કરતાં આકારને ઊંચું સ્થાન આપવાનો ભય ઉભો કરે છે. કાનૂની ઔપચારિકતાવાદમાં રહેલો જોખમ એ છે કે તે બંધારણીય અધિકારોના નિર્ધારણની પ્રક્રિયાને માર્ગદર્શન આપતા મૂલ્યોને સંપૂર્ણ સ્પષ્ટતાથી ઉઘાડા પાડી શકતો નથી. કાનૂની ઔપચારિકતાવાદ બંધારણની પ્રાણદાયી શક્તિઓને માત્ર એક મંત્રોચ્ચાર નીચે દાટી દે છે. તે જે અવગણે છે તે એ છે કે કલમ ૧૪ માં મૂલ્યોનું એક શક્તિશાળી નિવેદન સમાયેલું છે – કાયદા સમક્ષ સમાનતા અને કાયદાઓના સમાન રક્ષણના તત્ત્વનું. તેને માત્ર વર્ગીકરણની ઔપચારિક કસરત સુધી સીમિત કરી દેવાથી રાજ્યની કાર્યવાહીમાં

મનસ્વીપણાં સામેના રક્ષણ તરીકે સમાનતાના સત્ય મૂલ્યને ચૂકી જવાય તેવી શક્યતા રહે છે. આપણી બંધારણીય ન્યાયશાસ્ત્રે સ્વતંત્રતા અને સમાનતાની તાત્વિક સામગ્રીને માન્યતા આપવાની દિશામાં વિકાસ કર્યો તેમ, કલમ ૧૪ નું કેન્દ્રીય તત્ત્વ વર્ગીકરણની છાયાઓમાંથી બહાર આવ્યું છે. કલમ ૧૪ ની તાત્વિક સામગ્રી છે, જેના પર સ્વતંત્રતા અને ગૌરવ સાથે મળીને બંધારણની ઇમારત નિર્મિત છે. સરળ શબ્દોમાં કહીએ તો, તે સ્વરૂપમાં તે માનવ પ્રયત્નના દરેક પાસામાં અને માનવ અસ્તિત્વના દરેક પરિમાણમાં વ્યક્તિને ન્યાયસંગત વર્તન સુનિશ્ચિત કરવાની શોધને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

૧૦૦ સર્વોચ્ચ અદાલતે સમજાવેલા ઉપરોક્ત કાનૂની સિદ્ધાંતને અનુસરીને, અમારી સમક્ષ રહેલા આ કેસમાં પડકારાયેલો સુધારો સ્પષ્ટપણે મનસ્વી છે એવો નિષ્કર્ષે પહોંચવામાં અમને કોઈ સંકોચ નથી. સર્વોચ્ચ અદાલતે અવલોકન કર્યું છે તેમ, વર્ગીકરણની કસોટીને માત્ર એક સૂત્ર સુધી સીમિત કરી દેવી જોઈએ નહીં. તેને વર્ગીકરણની ઔપચારિક કસરત સુધી સીમિત કરી દેવામાં આવે તો રાજ્યની કાર્યવાહી માં મનસ્વીપણાથી રક્ષણરૂપ સમાનતાના મૂલ્યને આંચકો પહોંચી શકે છે. બંધારણની સમગ્ર રચના સ્વતંત્રતા અને ગૌરવના આધાર પર નિર્મિત છે, જેના પર બંધારણનો અનુચ્છેદ ૧૪ અવલંબિત છે.

૧૦૧ ‘મનસ્વિતાના’ કસોટી અંગેની ન્યાયિક નવીનતા પછી આ નવા સિદ્ધાંતને વિષયવસ્તુ આપવા માટેના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. મેનકા ગાંધી (ઉપરોક્ત) માં, ભગવતી જે. એ કલમ ૧૪ માં યુક્તિસંગતતાનો સિદ્ધાંત અત્યંત

સ્પષ્ટ રીતે અંતર્નિહિત માન્યો હતો. લોર્ડશીપે જણાવ્યું હતું: “યુક્તિસંગતતાનો સિદ્ધાંત, જે કાનૂની તેમજ દાર્શનિક બંને દષ્ટિએ સમાનતા અથવા અમનસ્વીયતાનો એક આવશ્યક તત્ત્વ છે, તે સર્વવ્યાપક પ્રભુત્વની માફક કલમ ૧૪ માં વ્યાપ્ત છે.”

ફરીથી, આર. ડી. શેટ્ટી વિ. ઇન્ટરનેશનલ એરપોર્ટ ઓથોરિટી (૧૯૭૯) ૩

એસ.સી.સી. ૪૮૯ મામલામાં, તેમણે આ મુજબ ઠરાવ્યું:

વાજબીપણું અને તર્કસંગતતાનો સિદ્ધાંત, જે કાયદાકીય તેમજ તત્ત્વચિંતનાત્મક રીતે સમાનતા અથવા મનમાનીના અભાવનું આવશ્યક તત્ત્વ છે, તે અનુચ્છેદ ૧૪ દ્વારા સંરક્ષિત છે અને તે રાજ્યની દરેક કાર્યવાહીનું લક્ષણ હોવું જ જોઈએ, ભલે તે કાયદાની સત્તા હેઠળ કરવામાં આવતી હોય અથવા કાયદો બનાવ્યા વિના કાર્યપાલક સત્તાના પ્રયોગરૂપે કરવામાં આવતી હોય.

પાસાયત, ન્યાયાધીશ, શર્મા ટ્રાન્સપોર્ટ વિ. એ.પી. સરકાર (૨૦૦૨) ૨

એસ.સી.સી. ૧૮૮ માં નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે:

‘મનસ્વી રીતે’ અભિવ્યક્તિનો અર્થ એવો થાય છે: અયોગ્ય રીતે, મનમાનીથી અથવા ઇચ્છાનુસાર નક્કી કરાયેલ અથવા કરવામાં આવેલ, પૂરતા નિર્ધારક સિદ્ધાંત વિના, વસ્તુઓના સ્વભાવમાં આધારિત નહીં હોય તેવું, અતાર્કિક,

કારણ અથવા વિવેકાનુસાર કરવામાં આવેલ અથવા કાર્યરત ન હોય તેવું, અને માત્ર ઈચ્છા પર આધારિત હોય તેવું.

તુલનાત્મક અતાર્કિકતા

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળ ‘સમાનતા’ના કોઈપણ પ્રકારના વિશ્લેષણમાં ‘મનમાની’નો સિદ્ધાંત મૂળભૂત ચિંતા છે. તેથી, આ સિદ્ધાંત (૧) ‘વાજબી વર્ગીકરણ’ની કસોટી તેમજ (૨) અવાજબીપણાની સામાન્ય કસોટી, બન્નેના કેન્દ્રસ્થાને આવેલો છે. જ્યાં પહેલું તુલનાત્મક અવાજબીપણું રચે છે, ત્યાં બીજું એવી પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં લે છે જેમાં તુલનાત્મક મૂલ્યાંકન માટે કોઈ માપદંડ ઉપલબ્ધ નથી.

ઉપરોક્ત અભિપ્રાયને પી. કે. ત્રિપાઠી દ્વારા તેમના પુસ્તકમાં સમર્થન આપવામાં આવ્યું છે

“એ. કે. ગોપાલનને અતિપ્રભાવી ઠેરવવાની વિફળતા” જે દલીલ કરે છે કે અનુચ્છેદ ૧૪ દ્વારા પ્રતિબંધિત મનસ્વિતા રાજ્યક્રિયાના ‘વિતરણીય પાસા’ને સંબંધિત છે. તેમણે આ મુજબ જણાવ્યું છે:

કલમ ૧૪ દ્વારા નિષિદ્ધ મનમાની તે મનમાની અથવા અયોગ્યતા છે, જે એક વ્યક્તિ અને બીજી વ્યક્તિ વચ્ચે ભેદભાવ કરવામાં પ્રગટ થાય છે; જો ભેદભાવ ન હોય, તો કલમ ૧૪ ના અર્થમાં મનમાની પણ નથી.

આ મુદ્દા પરનું પ્રમુખ અધિકૃત નિર્ધારણ અજય હાસિયા કેસમાં છે, જેમાં (૧૯૮૧) ૧ એસ.સી.સી. ૭૨૨ માં આ રીતે અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે:

“જો વર્ગીકરણ વાજબી ન હોય અને ઉપર ઉલ્લેખિત બે શરતોને પૂર્ણ કરતું ન હોય [(૧) કે વર્ગીકરણ સમજાય તેવી ભિન્નતા પર આધારિત હોય, જે સાથે સમૂહિત કરાયેલ વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓને સમૂહની બહાર રાખવામાં આવેલ અન્યથી અલગ પાડે; અને (૨) કે આવી ભિન્નતાનો આક્ષેપિત વિધાનિક અથવા કારોબારી કાર્યવાહી દ્વારા સિદ્ધ કરવાના હેતુ સાથે તર્કસંગત સંબંધ હોય], તો આક્ષેપિત વિધાનિક અથવા કારોબારી કાર્યવાહી સ્પષ્ટપણે મનસ્વી ગણાશે અને અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળની સમાનતાની બાંધધરીનો ભંગ થશે.

તથાપિ, એવું નિર્દેશ કરવામાં આવ્યું છે કે “મનસ્વિતાના સિદ્ધાંતનું વિશિષ્ટ યોગદાન એ છે કે તે તુલનાત્મક ન હોય તેવી અયોગ્યતાને અનુચ્છેદ ૧૪ના વ્યાપક્ષેત્રમાં લાવે છે.”

૧૦૨ શાયરા બાનો (ઉપરોક્ત) માં, સર્વોચ્ચ અદાલતે અનુચ્છેદ ૮૫-૮૭ અને ૧૦૦-૦૧ માં નીચે મુજબ નિર્ધારિત કર્યું:

“૮૫. નેચરલ રિસોર્સિસ એલોકેશન મામલામાંના આ નિર્ણય [નેચરલ રિસોર્સિસ એલોકેશન, ઈન રે, સ્પેશિયલ રેફરન્સ નં. ૧ ઓફ ૨૦૧૨, (૨૦૧૨) ૧૦ એસ.સી.સી. ૧] ના વાંચન પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ અદાલતે મેકડોવેલ

[સ્ટેટ ઓફ એ.પી. વિ. મેકડોવેલ એન્ડ કો., (૧૯૯૬) ૩ એસ.સી.સી. ૭૦૯] ને એ પ્રસ્તાવ માટે અધિકૃત નિર્ણય તરીકે વાંચ્યો નહોતો કે વિધિનિર્માણને ક્યારેય મનસ્વી હોવાનું કહીને રદ કરી શકાય નહીં. ખરેખર, અદાલતે, અગાઉના તમામ નિર્ણયોના, અને ખાસ કરીને અજય હાસિયા [અજય હાસિયા વિ. ખાલિદ મુજુબ સેહરાવડી, (૧૯૮૧) ૧ એસ.સી.સી. ૭૨૨ : ૧૯૮૧ એસ.સી.સી. (એલ એન્ડ એસ) ૨૫૮] ના, જેમાં એવું જણાવાયું હતું કે અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળ વિધિનિર્માણને તે મનસ્વી છે તે આધારે રદ કરી શકાય, ઉલ્લેખ કર્યા બાદ, એવો નિષ્કર્ષ આપ્યો કે વિધિનિર્માણ પર લાગુ પડતી મનસ્વિતાની કલ્પનાનો ઢીલા ઢાળે ઉપયોગ કરી શકાય નહીં. તેના બદલે, તેણે કસોટીને વિશાળ આધાર આપતાં એવું જણાવ્યું કે જો બંધારણીય ક્ષતિ જોવા મળે, તો અનુચ્છેદ ૧૪ આવી ક્ષતિને અવરોધશે. અને અનુચ્છેદ ૧૪ માં બંધારણીય ક્ષતિ ત્યારે જણાય છે જ્યારે વિધિનિર્માણ સ્પષ્ટપણે મનસ્વી હોય, અર્થાત્ જ્યારે તે ન્યાયસંગત ન હોય, વાજબી ન હોય, ભેદભાવપૂર્ણ હોય, પારદર્શક ન હોય, ચંચળ સ્વભાવનું હોય, પક્ષપાતપૂર્ણ હોય, પક્ષપોષણ અથવા કુટુંબપોષણથી પ્રેરિત હોય અને સ્વસ્થ સ્પર્ધાના પ્રોત્સાહન તથા સમતાપૂર્ણ વર્તનના અનુસરણમાં ન હોય. સકારાત્મક રીતે કહીએ તો, તે એવી માન્ય કસોટીઓ સાથે સુસંગત હોવું જોઈએ જે તર્કસંગત હોય, કારણબદ્ધ વિચારથી પરિપૂર્ણ હોય અને જાહેર હિત દ્વારા માર્ગદર્શિત હોય, વગેરે.

૯૬. સુબ્રમણિયન સ્વામી વિ. સી.બી.આઈ. [સુબ્રમણિયન સ્વામી વિ. સી.બી.આઈ., (૨૦૧૪) ૮ એસ.સી.સી. ૬૮૨ : (૨૦૧૪) ૬ એસ.સી.સી. (ફિ) ૪૨ : (૨૦૧૪) ૩ એસ.સી.સી. (એલ એન્ડ એસ) ૩૬] માં સર્વોચ્ચ અદાલતના અન્ય એક બંધારણીય પીઠના નિર્ણયમાં દિલ્લી સ્પેશિયલ પોલીસ એસ્ટેબ્લિશમેન્ટ અધિનિયમ, ૧૯૪૬ ની કલમ ૬-એ સામેના પડકારનો વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. અંતે આ કલમ ભેદભાવપૂર્ણ હોવાનું અને તેથી અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરતી હોવાનું માનવામાં આવી, અને તે મુજબ તેને રદ કરવામાં આવી હતી. સુબ્રમણિયન સ્વામી વિ. સી.બી.આઈ. [સુબ્રમણિયન સ્વામી વિ. સી.બી.આઈ., (૨૦૦૫) ૨ એસ.સી.સી. ૩૧૭ : ૨૦૦૫ એસ.સી.સી. (એલ એન્ડ એસ) ૨૪૧] માં થયેલા સંદર્ભ આદેશ દ્વારા વિશેષ રૂપે બંધારણીય પીઠને સંદર્ભ કરવામાં આવ્યો હતો અને અજય હાસિયા [અજય હાસિયા વિ. ખાલિદ મુજુબ સેહરાવદી, (૧૯૮૧) ૧ એસ.સી.સી. ૭૨૨ : ૧૯૮૧ એસ.સી.સી. (એલ એન્ડ એસ) ૨૫૮], માર્ડિયા કેમિકલ્સ [માર્ડિયા કેમિકલ્સ લિમિટેડ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૨૦૦૪) ૪ એસ.સી.સી. ૩૧૧], માલ્પે વિશ્વનાથ આચાર્ય [માલ્પે વિશ્વનાથ આચાર્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર, (૧૯૯૮) ૨ એસ.સી.સી. ૧] અને મેકડોવેલ [સ્ટેટ ઓફ એ.પી. વિ. મેકડોવેલ એન્ડ કો., (૧૯૯૬) ૩ એસ.સી.સી. ૭૦૯] સહિતના અનેક ચુકાદાઓનો ઉલ્લેખ કર્યા બાદ, અન્ય બાબતો ઉપરાંત, સંદર્ભનો પ્રશ્ન એવો હતો કે અનુચ્છેદ ૧૪ના પરિમાણો તરીકે મનમાનીપણું અને અયોગ્યતા, કાયદાકીય જોગવાઈને અમાન્ય ઠેરવવાના આધારરૂપ ઉપલબ્ધ છે કે નથી.

૯૭. વકીલની રજૂઆતો તથા અનુચ્છેદ ૧૪ના ભેદભાવના પાસા અંગેના અનેક ચુકાદાઓનો ઉલ્લેખ કર્યા બાદ, આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું : (સુબ્રમણિયન સ્વામી કેસ [સુબ્રમણિયન સ્વામી વિ. સી.બી.આઈ., (૨૦૧૪) ૮ એસ.સી.સી. ૬૮૨ : (૨૦૧૪) ૬ એસ.સી.સી. (ફિ) ૪૨ : (૨૦૧૪) ૩ એસ.સી.સી. (એલ એન્ડ એસ) ૩૬] , એસ.સી.સી. પૃષ્ઠ ૭૨૧-૨૨, પરિચ્છેદ ૪૮-૪૯) — મનસ્વી

૪૮. ઈ.પી. રોયપ્પા [ઈ.પી. રોયપ્પા વિ. તામિલનાડુ રાજ્ય, (૧૯૭૪) ૪ એસ.સી.સી. ૩ : ૧૯૭૪ એસ.સી.સી. (એલ એન્ડ એસ) ૧૬૫] માં, આ સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું છે કે કલમ ૧૪ અને ૧૬ બન્નેને આધાર આપતો મૂળ સિદ્ધાંત સમાનતા અને ભેદભાવ વિરુદ્ધ પ્રતિબંધ છે. આ સર્વોચ્ચ અદાલતે પરિચ્છેદ ૮૫ માં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું: (એસ.સી.સી. પૃ. ૩૮)

૮૫. ... સકારાત્મક કાનૂની દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે તો, સમાનતા મનસ્વીપણાની વિરુદ્ધ છે. હકીકતમાં સમાનતા અને મનસ્વીપણા પરસ્પરના ધોર શત્રુઓ છે; તેમાંનું એક ગણરાજ્યમાં કાયદાના શાસન સાથે સંબંધિત છે, જ્યારે બીજું સર્વસત્તાધિકારી રાજાના મનમોજીપણું અને મનસ્વી વલણ સાથે સંબંધિત છે. જ્યાં કોઈ કૃત્ય મનસ્વી હોય છે, ત્યાં રાજકીય તર્ક તથા બંધારણીય કાયદા બંને અનુસાર તે અસમાન છે, એવો અર્થ તેમાં અંતર્નિહિત છે અને તેથી તે અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરે છે; અને જો તે જાહેર રોજગાર સંબંધિત કોઈ બાબતને અસર કરતું હોય, તો તે અનુચ્છેદ ૧૬નું પણ ઉલ્લંઘન કરે છે. અનુચ્છેદ

૧૪ અને ૧૬ રાજ્યની કાર્યવાહી દરમિયાન રહેલા મનસ્વીપણાને આઘાત પહોંચાડે છે અને વ્યવહારમાં ન્યાયસંગતતા તથા સમાનતાની ખાતરી આપે છે.

અદાલતનો અભિગમ

૪૯. જ્યાં વિધાનમંડળ દ્વારા બનાવવામાં આવેલા કાયદાની બંધારણીય માન્યતા સામે પડકાર ઉઠાવવામાં આવે છે, ત્યાં અદાલતે આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જ જોઈએ કે કોઈ અધિનિયમની બંધારણીયતા અંગે હંમેશા એક અનુમાન અસ્તિત્વમાં રહે છે, અને બંધારણીય સિદ્ધાંતોનો સ્પષ્ટ ભંગ દર્શાવવામાં આવવો આવશ્યક છે. વિધાન પ્રક્રિયાના મૂળભૂત સ્વરૂપ અને મહત્વને અદાલત દ્વારા માન્યતા અપાવવી જરૂરી છે અને વિધાન પ્રક્રિયા પ્રત્યે યોગ્ય માન તથા આદર દર્શાવવો જોઈએ. જ્યાં કોઈ કાનૂનને અસંવિધાનિક અને બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરનાર તરીકે પડકારવામાં આવે છે, ત્યાં અદાલતે કાનૂનને અમાન્ય ઠેરવવા અંગે અનુચ્છેદ ૧૪ની લાગુ પડતાશ સંબંધિત સિદ્ધાંતોને પોતાને યાદ અપાવવા જોઈએ. કાયદા પર અનુચ્છેદ ૧૪ના પ્રયોગ અને કાયદાને અમાન્ય ઠેરવવા સંબંધિત તેના બે પરિમાણો હવે સુસ્થાપિત રીતે માન્ય થયેલ છે અને તે આ છે: (૧) અસ્વીકાર્ય અથવા અમાન્ય વર્ગીકરણના આધારે ભેદભાવ, અને (૨) સત્તાઓનું અતિશય પ્રતિનિધિકરણ; પ્રતિનિધિત કાનૂનના સ્વરૂપે હોય કે વહીવટી આદેશો પસાર કરવાની સત્તા અર્પણ કરવાની રીતથી હોય, કાર્યપાલિકા પર અંકુશવિહોળી અને માર્ગદર્શનવિહોળી સત્તાઓનો પ્રદાન—જો આવી સત્તા કોઈ માર્ગદર્શન, નિયંત્રણ અથવા નિયામક કસોટી વિના અપાય, તો

તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરે છે. અદાલતે આ બાબતમાં પણ સતર્ક રહેવાની જરૂર છે કે માત્ર એટલા કારણો કે બીજો કોઈ દષ્ટિકોણ શક્ય છે અથવા બીજી કોઈ પદ્ધતિ સમાન રીતે સારી કે વધુ અસરકારક ગણાવી શકાય, ખાસ કરીને સામાજિક કે આર્થિક નીતિના પ્રશ્નોમાં, એટલા માટે કોઈ કાનૂન અસંવિધાનિક બની જતું નથી. આ સુસ્થાપિત છે કે અદાલતો નીતિ શું હોવી જોઈએ તે બાબતમાં પોતાના મતને તેના સ્થાને પ્રતિસ્થાપિત કરતી નથી.

* * *

૧૦૦. પરિસ્થિતિનું સંપૂર્ણ દૃશ્ય સ્પષ્ટ કરવા માટે, એ નોંધવું મહત્વપૂર્ણ છે કે અધિનસ્ત વિધાનને તે મનસ્વી હોય અને તેથી સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરતી હોય, તે આધારે રદ કરી શકાય છે. સેલ્યુલર ઓપરેટર્સ એસન. ઓફ ઇન્ડિયા વિ. ટ્રાઈ [સેલ્યુલર ઓપરેટર્સ એસન. ઓફ ઇન્ડિયા વિ. ટ્રાઈ, (૨૦૧૬) ૭ એસ.સી.સી. ૭૦૩]માં, આ અદાલતે અગાઉના નઝીરોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો અને આ રીતે ઠરાવ્યું હતું: (એસ.સી.સી. પૃ. ૭૩૬-૩૭, પરિચ્છેદ ૪૨-૪૪) મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન

૪૨. અમે અગાઉ જ જોયું છે કે અનુગામી વિધાનની બંધારણીય માન્યતાને પડકારવા માટેની કસોટીઓમાંની એક કસોટી એ છે કે અનુગામી વિધાન સ્પષ્ટપણે મનસ્વી ન હોવું જોઈએ. તેમજ, આ સ્થિર કાનૂન છે કે અનુગામી વિધાનને તે તમામ આધાર પર પડકારી શકાય છે, જે પૂર્ણ વિધાન વિરુદ્ધ

પડકાર માટે ઉપલબ્ધ હોય. [જુઓ ઇન્ડિયન એક્સપ્રેસ ન્યૂઝપેપર્સ (બોમ્બે) (પી) લિ. વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા [ઇન્ડિયન એક્સપ્રેસ ન્યૂઝપેપર્સ (બોમ્બે) (પી) લિ. વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૧૯૮૫) ૧ એસસીસી ૬૪૧ : ૧૯૮૫ એસસીસી (ટેક્સ) ૧૨૧] , એસસીસીમાં પૃષ્ઠ ૬૮૯ પર, અનુચ્છેદ ૭૫.]

૪૩. સ્પષ્ટ મનમાનીની કસોટી આ અદાલતના બે ચુકાદાઓમાં સુસ્પષ્ટ રીતે સમજાવવામાં આવી છે. ખોડે ડિસ્ટિલરીઝ લિ. વિ. કર્ણાટક રાજ્ય [ખોડે ડિસ્ટિલરીઝ લિ. વિ. કર્ણાટક રાજ્ય, (૧૯૯૬) ૧૦ એસ.સી.સી. ૩૦૪], માં આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું: (એસ.સી.સી. પૃ. ૩૧૪, પરિચ્છેદ ૧૩)

૧૩. ત્યારબાદ અમારી સમક્ષ એવી રજૂઆત કરવામાં આવે છે કે સુધારાયેલા નિયમો મનસ્વી, અયોગ્ય છે અને અતિશય કઠિનાઈ ઊભી કરે છે અને, તેથી, બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરે છે. અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(જી)નું રક્ષણ અપીલકર્તાઓને ઉપલબ્ધ ન હોઈ શકે, તેમ છતાં, નિયમોએ નિઃસંદેહ અનુચ્છેદ ૧૪ની કસોટી પૂર્ણ કરવી આવશ્યક છે, જે મનસ્વી કાર્યવાહી વિરુદ્ધની બાંહેધરી છે. તેમ છતાં, એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે અહીં અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળ જે પડકારવામાં આવે છે તે કારોબારી કાર્યવાહી નહીં પરંતુ પ્રત્યાયોજિત વિધાન છે. કારોબારી કાર્યવાહી પર લાગુ પડતી મનસ્વી કાર્યવાહીની કસોટીઓ આવશ્યક રીતે પ્રત્યાયોજિત વિધાન પર લાગુ પડતી નથી. પ્રત્યાયોજિત વિધાનને રદ કરી શકાય તે માટે, તેવું વિધાન સ્પષ્ટપણે મનસ્વી હોવું જોઈએ; એવો કાયદો કે જે

કાયદા બનાવવાની સત્તા પ્રત્યાયોજિત કરાયેલ પ્રાધિકરણ પાસેથી વાજબી રીતે ઉત્પન્ન થવાની અપેક્ષા રાખી શકાય નહીં. ઇન્ડિયન એક્સપ્રેસ ન્યૂઝપેપર્સ (બૉમ્બે) (પી) લિ. વિ. યુનિયન ઑફ ઇન્ડિયા [ઇન્ડિયન એક્સપ્રેસ ન્યૂઝપેપર્સ (બૉમ્બે) (પી) લિ. વિ. યુનિયન ઑફ ઇન્ડિયા, (૧૯૮૫) ૧ એસસીસી ૬૪૧ : ૧૯૮૫ એસસીસી (ટેક્સ) ૧૨૧], માં આ અદાલતે જણાવ્યું હતું કે અધિનસ્ત વિધાનને તે જ દરજ્જાની રક્ષણછત્રતા પ્રાપ્ત નથી જે સક્ષમ વિધાનમંડળ દ્વારા પસાર કરાયેલા અધિનિયમને પ્રાપ્ત હોય છે. અધિનસ્ત વિધાનને અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળ તે અયોગ્ય છે એવા આધાર પર પડકારી શકાય; “અયોગ્ય”નો અર્થ માત્ર વાજબી ન હોવાનો નહીં, પરંતુ એ અર્થમાં કે તે સ્પષ્ટપણે મનસ્વી છે. ઇંગ્લેન્ડ તથા ભારતના કાયદાની તુલના કરતાં, અદાલતે વધુમાં નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે ઇંગ્લેન્ડમાં ન્યાયાધીશો એવું કહેશે કે સંસદનો એવો આશય કદી નહોતો કે સત્તાધિકારી આવા નિયમો બનાવે; તે અયોગ્ય છે અને અલ્ટ્રા વાયર્સ છે. ભારતમાં, મનસ્વિતા એક સ્વતંત્ર આધાર નથી, કારણ કે તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ની મનાઈની વ્યાપ્તિમાં આવી જશે. પરંતુ અધિનસ્ત વિધાન એટલું મનસ્વી હોવું જોઈએ કે એવું કદી શકાય નહીં કે તે અધિનિયમ સાથે સુસંગત છે અથવા તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરે છે.’

૪૪. વધુમાં, શર્મા ટ્રાન્સપોર્ટ વિ. એ.પી. રાજ્ય [શર્મા ટ્રાન્સપોર્ટ વિ. એ.પી. રાજ્ય, (૨૦૦૨) ૨ એસ.સી.સી. ૧૮૮], આ અદાલતે આ મુજબ ઠરાવ્યું હતું: (એસ.સી.સી. પૃ. ૨૦૩-૦૪, પરિચ્છેદ ૨૫)

૨૫. ... કારોબારી નક્કરિને લાગુ પડતી મનમાની કાર્યવાહીની કસોટીઓ, અનિવાર્ય રીતે પ્રતિનિધિક કાનૂનનિર્માણને લાગુ પડતી નથી. પ્રતિનિધિક કાનૂનનિર્માણને મનમાની હોવાના આધારે રદ કરવા માટે, તેમાં સ્પષ્ટ મનમાની હોવાનું સ્થાપિત થવું આવશ્યક છે. કોઈ બાબતને મનમાની તરીકે વર્ણવવા માટે, તે ચુકિતસંગત ન હતી અને સ્પષ્ટપણે મનમાની હતી તે દર્શાવવું આવશ્યક છે. ‘મનમાની રીતે’ શબ્દપ્રયોગનો અર્થ એવો થાય છે: અચુકિતસંગત રીતે, મનફાવે તેમ અથવા મરજી મુજબ નિશ્ચિત કરેલું અથવા કરાચેલું, પૂરતા નિર્ધારક સિદ્ધાંત વિના, વસ્તુઓના સ્વભાવમાં આધારિત નહીં હોય તેવું, અતાર્કિક, કારણ અથવા નિર્ણય અનુસાર ન કરેલું અથવા કાર્ય ન કરેલું, માત્ર ઈચ્છા પર આધારિત.’ (મૂળમાં ભાર મૂકેલ છે)

૧૦૧. આ અદાલતની બંધારણીય પીઠે ઇન્ડિયન એક્સપ્રેસ ન્યૂઝપેપર્સ (બોમ્બે) (પી) લિ. વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા [ઇન્ડિયન એક્સપ્રેસ ન્યૂઝપેપર્સ (બોમ્બે) (પી) લિ. વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૧૯૮૫) ૧ એસસીસી ૬૪૧ : ૧૯૮૫ એસસીસી (ટેક્સ) ૧૨૧] માં એવું નિર્દિષ્ટ કર્યું હતું કે અધિનસ્ત વિધાનને પૂર્ણ વિધાન વિરુદ્ધ પડકાર માટે ઉપલબ્ધ કોઈપણ આધારો પર પડકારવામાં આવી શકે છે, અને તે કાયદો સ્થિર થયેલો છે, તે બાબત નોંધપાત્ર છે. આવી સ્થિતિમાં, અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળના આ પડકારના આધારમાં વિધાનના આ બે પ્રકારો વચ્ચે કોઈ ચુકિતપૂર્ણ ભેદ રહેતો નથી. તેથી, ઉપરોક્ત ચુકાદાઓમાં નિર્ધારિત પ્રગટ મનમાનીની કસોટી, અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળ

વિધાન તેમજ અધિનસ્ત વિધાનને અમાન્ય ઠેરવવા માટે લાગુ પડશે. તેથી, પ્રગટ મનમાની એ એવી બાબત હોવી જોઈએ કે જે વિધાનમંડળ દ્વારા ઉદ્ધતપણે, અચુકિતપૂર્ણ રીતે અને/અથવા પૂરતા નિર્ધારક સિદ્ધાંત વિના કરવામાં આવી હોય. તેમજ, જ્યારે કોઈ બાબત અતિશય અને અસંગત પ્રમાણની રીતે કરવામાં આવે છે, ત્યારે આવું વિધાન પ્રગટ રીતે મનમાણું ગણાશે. તેથી, અમારો એવો મત છે કે ઉપર અમે દર્શાવેલા અર્થમાં રહેલી મનમાની, અર્થાત પ્રગટ મનમાની, અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળ વિધાનને નકારવા માટે પણ લાગુ પડશે. આ ચુકાદાનું ત્યારબાદ ગોપાલ ઝા વિ. ધ હોન'બલ સર્વોચ્ચ અદાલત ઓફ ઇન્ડિયા, રિટ પિટિશન (સિવિલ) નં. ૭૪૫/૨૦૧૮ [૨૫.૧૦.૨૦૧૮ના રોજ નિર્ધારિત] (પરિચ્છેદ ૨૭માં); ઇન્ડિયન યંગ લોયર્સ એસોસિએશન્સ અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ કેરળા અને અન્ય, રિટ પિટિશન (સિવિલ) નં. ૩૭૩/૨૦૦૬ [૨૮.૦૯.૨૦૧૮ના રોજ નિર્ધારિત]; જોસેફ શાઈન વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, રિટ પિટિશન (ક્રિમિનલ) નં. ૧૯૪/૨૦૧૭ [૨૭.૦૯.૨૦૧૮ના રોજ નિર્ધારિત] (પરિચ્છેદો ૧૧૦, ૧૯૫, ૧૯૭માં); કે.એસ. પુટ્ટસ્વામી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, રિટ પિટિશન (સિવિલ) નં. ૪૯૪/૨૦૧૨ [૨૬.૦૯.૨૦૧૮ના રોજ નિર્ધારિત] (પરિચ્છેદો ૭૭, ૭૮, ૪૧૬, ૭૨૪, ૭૨૫, ૧૧૬૦માં); નવતેજ સિંહ જોહર અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૨૦૧૮) ૧૦ એસસીસી ૧ (પરિચ્છેદો ૨૫૩, ૩૫૩, ૪૧૧, ૬૩૭.૯માં); લોક પ્રહરી વિ. સ્ટેટ ઓફ ઉત્તર પ્રદેશ અને અન્ય, (૨૦૧૮) ૬ એસસીસી ૧ (પરિચ્છેદ ૩૫માં); અને નિકેશ તારાચંદ શાહ વિ. યુનિયન ઓફ

ઈન્ડિયા અને અન્ય, (૨૦૧૮) ૧૧ એસસીસી ૧ (પરિચ્છેદ ૨૩માં) માં અનુસરણ કરવામાં આવ્યું છે.”

૧૦૩ સ્વિસ રિબન્સ (પી) લિ. (ઉપરોક્ત) માં, સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ આ વિચારણા માટે પ્રશ્ન આવ્યો હતો કે નાણાકીય લેણદાર અને કાર્યકારી લેણદાર વચ્ચે કરવામાં આવેલ વર્ગીકરણ ભેદભાવપૂર્ણ, મનમાનીપૂર્વકનું અને ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરનારું હતું કે નહીં. સર્વોચ્ચ અદાલતે પરિચ્છેદ ૩૭ માં નીચે મુજબ નિર્ધારિત કર્યું:

૩૭. જ્યારે કાયદાકીય જોગવાઈને સમાનતાના સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન કરતી હોવાના આધારે પડકારવામાં આવે છે, ત્યારે ભારતના બંધારણની કલમ ૧૪ ના ઉલ્લંઘન અંગેની કસોટીઓ આ અદાલતે વારંવાર નિશ્ચિત કરી છે. કારણ કે સમાનતા માત્ર સમકક્ષો વચ્ચે જ હોય છે, તેથી જો અદાલત સમક્ષ એવું દર્શાવી શકાય કે બે પ્રકારના ધિરાણદારોને અલગ પાડતું કોઈ બુદ્ધિગમ્ય ભેદ છે, અને આ રીતે ભિન્ન ઠેરવાયેલા ધિરાણદારો તથા કાયદાકીય જોગવાઈ દ્વારા સાધવા માંગવામાં આવેલા હેતુ વચ્ચે ચુકિતપૂર્ણ સંબંધ છે, તો તે ભેદભાવ ગણાતો નથી. કલમ ૧૪ નો આ પાસો આરંભથી જ અનેક એવા ચુકાદાઓમાં પ્રતિપાદિત થયો છે કે જેઓનું ઉલ્લેખ કરવો અતિશય થશે.

▯ મતવિસ્તારવાર પ્રતિનિધિત્વની સંકલ્પના:

૧૦૪ નરેન્દ્રભાઈ મહીજીભાઈ પટેલ વિ. ગુજરાત રાજ્ય (૨૦૧૩) જે.એક્સ. (ગુજ) ૩૦૪ ના કેસમાં, આ અદાલતની સંપૂર્ણ પીઠે એવો નિષ્કર્ષ આપ્યો હતો કે નિયમો, ૧૯૮૨ ની યોજનાથી નિર્ધારિત એવી મંડળીઓને, જેઓની એકમાત્ર મતવિસ્તાર હોય (શરતે કે તેમનું કાર્યક્ષેત્ર એક જ ગામ સુધી મર્યાદિત હોય), એક મતવિસ્તાર માટે ઉપનિયમો હેઠળ એકથી વધુ બેઠકોની જોગવાઈ કરવાની મંજૂરી મળે છે. વધુમાં, એવો પણ નિષ્કર્ષ અપાયો હતો કે કલેક્ટરને મતવિસ્તારની સીમાનિર્ધારણા માટે આદેશ પારિત કરવાની સત્તા છે. નિયમ ૩-એ હેઠળ મતવિસ્તારની સીમાનિર્ધારણા પ્રદેશવાર પણ થઈ શકે છે. મતવિસ્તારની સીમાનિર્ધારણા, યોગ્ય હોય તે પ્રસંગે, વ્યક્તિગત સભ્યોના વર્ગો માટે મંડળીઓના હેતુઓ અને પ્રવૃત્તિઓને અનુરૂપ ધોરણે આધારિત હોઈ શકે છે, કારણ કે દરેક મતદારમંડળે અનુક્રમે કોઈ નિર્દિષ્ટ વિસ્તારના અથવા કોઈ નિર્દિષ્ટ વર્ગના સભ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ કરવાનું હોય છે. આ અદાલતની સંપૂર્ણ પીઠના નિર્ણયને રાજકોટ જિલ્લા સહકારી બેંક લિમિટેડ વિ. ગુજરાત રાજ્ય (૨૦૧૫) ૧૩ એસ.સી.સી. ૪૦૧ ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ પડકારવામાં આવ્યો હતો. ઉપરોક્ત આ અદાલતની સંપૂર્ણ પીઠના ચુકાદાને યથાવત્ રાખતાં સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“૧૭. અમારે દ્વારા નિયમોની નિયમ ૩-એ (૮) નું સાવધાનીપૂર્વક પરીક્ષણ કરતાં, એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉક્ત જોગવાઈનો હેતુ ભૂગોળીય અર્થાત્ પ્રદેશ અથવા ઝોનવાર વિભાજન અથવા વિભાગ કરવા તરફ છે. નિયમ ૩-એ ની એક

મુખ્ય વિશેષતા મતવિસ્તારોની સીમાનિર્ધારણ છે, જેમાં તમામ નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીઓનો સમાવેશ થાય છે. કોઈપણ મંડળીનું કાર્યક્ષેત્ર એકથી વધુ ગામોનું હોય ત્યારે ઉપનિયમ (૮) અમલમાં આવે છે અને અધિનિયમની કલમ ૭૪ બી હેઠળ જોગવાયેલ વર્ગો માટે અનામત બે બેઠકોને બાદ કરતાં, મતવિસ્તારોની સંખ્યાની આવશ્યકતા કુલ બેઠકોની સંખ્યાના બરાબર રહેશે.

૧૮. વધુમાં, નિયમ ૩-એના ઉપનિયમ (૯) ની ભાષા સ્પષ્ટ કરે છે કે નિયમ બનાવતી સત્તાએ મતદારોની યાદી પ્રકાશિત થાય તે પહેલાં મતવિસ્તાર/મતવિસ્તારોનું પરિસીમન કરવાની સત્તા કલેક્ટરને પ્રદાન કરી છે. મતવિસ્તાર/મતવિસ્તારોનું પરિસીમન મતદારોની યાદી તૈયાર કરવામાં આવે તે પહેલાં થવું જોઈએ અને/અથવા કોઈપણ સ્થિતિમાં મતદારોની યાદી તૈયાર કરવાની પ્રક્રિયા સાથે સમકાલીન હોવું જોઈએ, પરંતુ મતદારોની યાદી મતવિસ્તારોના પરિસીમન મુજબ જ હોવી આવશ્યક છે. જ્યાં મતદારોની યાદી પ્રકાશિત થાય તે પહેલાં કલેક્ટર દ્વારા મતવિસ્તારનું પરિસીમન કરવું આવશ્યક હોય છે, ત્યાં પણ સ્થિતિ એ જ છે.

૧૯. આથી, જ્યારે નિયમ ૩-એના ઉપનિયમ (૮) ને ઉપનિયમ (૯) સાથે વાંચવામાં આવે છે, ત્યારે જ્યાં સહકારી મંડળીનું કાર્યક્ષેત્ર એક ગામથી વધુ હોય, ત્યાં ભલે ઉપવિધિઓમાં એકમાત્ર મતવિસ્તારની જ જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય, છતાં ઉપવિધિઓ દ્વારા નિર્ધારિત બેઠકોની સંખ્યા મતવિસ્તાર/મતવિસ્તારોની સંખ્યાના બરાબર હોવી આવશ્યક બને છે અને

તેથી, દરેક બેઠક માટે અલગ મતવિસ્તારની સીમા નિર્ધારિત કરવી આવશ્યક રહેશે; અને જો સહકારી મંડળી પોતે તેવી સીમાંકન પ્રક્રિયા ન કરે, તો નિયમ ૩-એના ઉપનિયમ (૮)ના આદેશાનુસાર મતવિસ્તારનું સીમાંકન કરવા માટે નિયમ ૩-એના ઉપનિયમ (૯) હેઠળની પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કલેક્ટરે કરવો આવશ્યક બનશે અને ત્યારબાદ મતદારોની યાદી પ્રકાશિત કરવાની પ્રક્રિયાને અમલમાં મૂકવાની રહેશે.

૨૦. ઉપનિયમ (૯) હેઠળ મતવિસ્તારની સીમા નિર્ધારિત કરવા બાબતે કલેક્ટરને આપવામાં આવેલ સત્તા સ્વતંત્ર અને અલગ છે અને તે માત્ર તેવા કિસ્સામાં જ લાગુ પડે છે જ્યારે નિર્દિષ્ટ મંડળીની કોઈપણ વ્યવસ્થાપન સમિતિના સભ્યોની ચૂંટણી યોજાવાની નિર્ધારિત હોય. વધુમાં, નિયમ ૩-એના ઉપનિયમ (૯)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા મુજબ, આવી સત્તાઓનો ઉપયોગ કલેક્ટર દ્વારા તે મંડળીના ઉપવિધિઓમાં સમાવિષ્ટ કોઈપણ બાબત હોવા છતાં કરવાનાનો છે. મતદારોની યાદી પ્રકાશિત થાય તે પહેલાં કલેક્ટરે મતવિસ્તારોની સીમા નિર્ધારિત કરવાની સત્તાનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. વધુમાં, વાંધાજનક ચુકાદામાં વડી અદાલતે યોગ્ય રીતે જણાવ્યું છે કે જ્યારે વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં કોઈ ભિન્ન સત્તાધિકારીને વિશિષ્ટ સત્તા આપવામાં આવે છે, ત્યારે આવી સત્તાને ઉપવિધિઓમાં સુધારા કરવા માટેની સામાન્ય સત્તાના ઉમેરા રૂપે વાંચવાની રહે છે. તેથી, કોઈપણ મંડળીની ઉપવિધિઓ અધિનિયમ અને નિયમોની જોગવાઈઓને અનુરૂપ હોવી આવશ્યક છે.

૨૧. કોઈપણ નિર્દિષ્ટ મંડળી માટે, નિયમોની જોગવાઈઓ અને વિશેષ કરીને નિયમ ૩-અ (૮) અને (૯) મુજબ સુસંગતતા રહે તે રીતે તેના નોંધાયેલ ઉપનિયમોમાં સુધારો કરવો ફરજિયાત છે. પરંતુ જો મંડળી/મંડળીઓએ તેમના ઉપનિયમોમાં સુધારો કર્યો ન હોય, તો યોગ્ય રીતે સુધારો કરાવી તેમને ઉક્ત નિયમો સાથે સુસંગત બનાવવાના રહે; નિયમનો પ્રભાવ રદબાતલ અથવા અમલાતીત બની જતો નથી. આ હેતુ માટે ઉપનિયમ (૯) કલેક્ટરને કોઈ મંડળીના મતવિસ્તાર/મતવિસ્તારોનું પરિસીમન કરવાની સત્તા આપે છે. આથી, ઉપનિયમ (૮) મુજબ કોઈપણ મંડળીનું કાર્યક્ષેત્ર એકથી વધુ ગામ સુધી વિસ્તરે, ત્યારે મતવિસ્તારોની સંખ્યા કુલ બેઠકોની સંખ્યા જેટલી સમકક્ષ થાય તે માટે કલેક્ટરે પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરીને તેનું વિભાજન કરવાનું જરૂરી બને છે, જેથી મંડળીના સભ્યોને અસરકારક પ્રતિનિધિત્વ મળી રહે અને તેના સભ્યોને તેમના સચ્ચા પ્રતિનિધિઓની પસંદગી કરીને તેઓ મંડળીના કારભારમાં વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યો તરીકે ભાગ લઈ શકે તે માટે ન્યાયસંગત પ્રતિનિધિત્વ પ્રાપ્ત થાય; કારણ કે મંડળીનું પ્રતિનિધિત્વ લોકશાહી પ્રક્રિયામાંથી ચૂંટાયેલા તેના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા થવું આવશ્યક છે, જેથી વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં અસરકારક પ્રતિનિધિત્વ સુનિશ્ચિત થાય, જે દેશના સહકારી આંદોલનના પ્રશંસનીય હેતુની સિદ્ધિ માટે લોકશાહી સંસ્થાઓનું અનિવાર્ય પરિમાણ છે, અને જે બંધારણીય સુધારા દ્વારા સંવિધાનના અધ્યાય ૧૧ અમાં સમાવિષ્ટ બંધારણીય તત્ત્વદષ્ટિ છે.

૨૨. તેથી, સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમની જોગવાઈઓ હેઠળની કોઈપણ નિર્ધારિત મંડળીના ઉપનિયમોને નિયમોના વૈધાનિક નિયમ ૩-એ (૮) અને (૯) પર પ્રબળ થવા દેવામાં આવી શકતા નથી. કોઈપણ નિર્ધારિત મંડળીનો કાર્યક્ષેત્ર એક ગામથી વધુ થતાં જ, આવી મંડળીના સભ્યો સમરૂપ ગઠન ધરાવે છે કે વિભિન્ન સ્વરૂપના ગઠન ધરાવે છે તે હકીકતને અવગણીને, ઉપનિયમ (૮) અમલમાં આવી જશે.

૨૩. વધુમાં, મેનેજિંગ કમિટી અથવા બોર્ડ માટેની ચૂંટણી લોકશાહી પદ્ધતિથી, તેના તમામ સભ્યોને પ્રતિનિધિત્વ આપીને યોજાવાની જ રહી, જેમ અમારા સંવિધાનની પ્રસ્તાવનામાં જણાવાયું છે, અને જેને આ અદાલતની સંવિધાન પીઠે કેસવાનંદ ભારતી શ્રીપાદગલવરુ વિ. સ્ટેટ ઓફ કેરળા[(૧૯૭૩) ૪ એસસીસી ૨૨૫] અને કુલદીપ નાયર વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા [(૨૦૦૬) ૭ એસસીસી ૧] ના કેસોમાં સંવિધાનનું મૂળભૂત લક્ષણ ગણાવ્યું છે. ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૩ (૨) હેઠળ, નિયમોને પણ કાયદા તરીકે માનવામાં આવે છે. તેમ છતાં, રાજ્ય વિધાનમંડળો તથા યોગ્ય સરકાર દ્વારા બનાવવામાં આવેલા નિયમો અને કાયદાઓ સંવિધાનના સિદ્ધાંતોની સમકક્ષ ચાલી શકતા નથી અને સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમના કાનૂની ઉદ્દેશ્યોની અવગણના કરી શકાતી નથી, કારણ કે તેથી ભારતના સંવિધાન (સિત્તાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, ૨૦૧૧ ની કલમ ૨૪૩ઝેડકેનો હેતુ નિષ્ફળ જશે, જે ૯૭મા સંવિધાન સુધારા મુજબ સમાવેશ કરવામાં આવી હતી અને જે મેનેજિંગ કમિટી

અથવા બોર્ડના સભ્યોની ચૂંટણી માટે જોગવાઈ કરે છે. જો નિયમોમાં એવી જોગવાઈ હોય કે નિર્દિષ્ટ સહકારી મંડળીમાંથી બોર્ડ અથવા મેનેજમેન્ટ કમિટી માટે ૭ કરતાં વધુ પ્રતિનિધિઓની પસંદગી થઈ શકે નહીં, તો મંડળીઓનું તે પાલન કરવાનું અને નિર્ધારિત સંખ્યા કરતાં વધુ ન જવાનું કર્તવ્ય છે. તેથી, સહકારી મંડળીના પેટા-નિયમો, સંવિધાનિક ઉદ્દેશ્ય સિદ્ધ કરવા માટે, કાયદાઓ અને મંડળીઓ અધિનિયમની કાનૂની જોગવાઈઓની સમકક્ષ લાવવામાં આવવા જોઈએ. તેઓ રાજ્ય કે કેન્દ્રીય કાયદાઓની જોગવાઈઓને અતિક્રમિત કરી શકતા નથી.

૨૪. કુલદીપ નયરનાં કેસમાં (ઉપરોક્ત) (૨૦૦૬) ૭ એસીસી ૧ માં, આ અદાલતે ભારતના બંધારણની પ્રસ્તાવનામાં વપરાયેલા શબ્દસમૂહો જેમ કે "સર્વભૌમ લોકતાંત્રિક ગણરાજ્ય" અને "સંસદીય લોકશાહી" ને ભારતના બંધારણના મૂળભૂત લક્ષણ તરીકે સંબંધિત, આ અદાલત દ્વારા કરવામાં આવેલી વ્યાખ્યાના હેતુસર વિવિધ બંધારણીય ખંડપીઠના ચુકાદાઓ તથા આ અદાલતના અન્ય ચુકાદાઓનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી, નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:-

૧૦૧. તે જ કેસમાં (ઈન્દિરા નેહરુ ગાંધી કેસ, જે ૧૯૭૫ સપ્લિમેન્ટ એસસીસી ૧ માં અહેવાલિત છે), ચંદ્રચૂડ, ન્યાયાધીશે તેમના અલગ ચુકાદાના ફક્ત ૬૯૧ માં નીચે મુજબ નિર્ધારિત કર્યું છે: (એસસીસી પૃષ્ઠો ૨૬૧-૬૨)

૬૯૧...સામાન્ય કાયદાઓની વૈધતા માટે તેમને બે કસોટીઓનો જવાબ આપવો પડે છે: (૧) કાયદો બંધારણના ભાગ ૧૧ ના પ્રકરણ ૧ માં વ્યાખ્યાયિત અને નિર્દિષ્ટ કરાયેલી વિધાનમંડળની વિધાનક્ષમતા ની મર્યાદામાં હોવો જોઈએ, અને (૨) તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૩(૧) અને (૨) ની જોગવાઈઓનો ભંગ કરતો ન હોવો જોઈએ. બહુમતીના ચુકાદા મુજબ ‘મૂળભૂત માળખું’ ન તો મૂળભૂત અધિકારોનો ભાગ છે અને ન જ ખરેખર બંધારણની કોઈ જોગવાઈ છે. મૂળભૂત માળખાની સિદ્ધાંતરચના બંધારણના સર્વાંગી અવલોકનમાંથી ગૂંથાયેલ છે અને સુધારા કરવાની સત્તા તેના આધીન રાખવામાં આવી છે, કારણ કે તે સંવિધાનનિર્માણકારી સત્તા છે. ‘મૂળ દસ્તાવેજમાં સુધારો કરવાની સત્તા સાથે તેની અનિવાર્ય લાક્ષણિકતાઓને નષ્ટ કરવાની સત્તા સંકળાયેલી હોઈ શકતી નથી’—સંક્ષેપમાં, આ મૂળભૂત માળખાની સિદ્ધાંતરચનાનું કેન્દ્રબિંદુ છે. બંધારણ હેઠળ બનાવવામાં આવેલ સામાન્ય કાયદાઓની વૈધતા સંબંધિત બાબતોમાં તેનો ઉપયોગ કરવો સંપૂર્ણપણે અનુચિત છે.

XXX XXX XXX

૧૪૨. અનુચ્છેદ ૮૦(૪) રાજ્યોની પરિષદ માટે રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓના મતદાન અને ચૂંટણીની રીત નીચેના શબ્દોમાં નિર્ધારિત કરે છે: "

૮૦. (જ) રાજ્યોની પરિષદમાં દરેક રાજ્યના પ્રતિનિધિઓનું ચૂંટણી તે રાજ્યની વિધાનસભાના ચૂંટાયેલા સભ્યો દ્વારા એકલ હસ્તાંતરણીય મતના સાધન દ્વારા પ્રમાણાનુપાતિક પ્રતિનિધિત્વની પદ્ધતિ અનુસાર કરવામાં આવશે."

XXX XXX XXX

૩૩૬. જગનમોહન રેડ્ડી, ન્યાયાધીશએ, તેમના અલગ ચુકાદામાં (કેસવાનંદ ભારતી કેસ, જે (૧૯૭૩) ૪ એસ.સી.સી. ૨૨૫ માં અહેવાલિત છે) ના શબ્દોમાં કહ્યું હતું કે, મૂળભૂત માળખાના તત્વો પ્રસ્તાવનામાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે અને બંધારણની વિવિધ જોગવાઈઓમાં તેમનું રૂપાંતરણ થયેલું છે, અને "અમારા બંધારણનું ભવન અનેક આધારસ્તંભો પર નિર્મિત છે અને તે તેના પર જ અડગ છે"; જેમાંથી કોઈને દૂર કરવામાં આવે તો બંધારણ ધ્વસ્ત થઈ જાય; અને જેમાં "સર્વભૌમ લોકશાહી ગણરાજ્ય" તથા "સાંસદીય લોકશાહી"ના સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ થાય છે, એવી રાજકીય વ્યવસ્થા, જે "પ્રતિનિધિત્વાત્મક પદ્ધતિ પર આધારિત છે, જેમાં એકબીજાના વિરોધી મંતવ્યો ધરાવતા લોકો ઉમેદવાર બની શકે છે અને મતદાતાઓને તેમને મત આપવા માટે આમંત્રિત કરી શકે છે" (એસ.સી.સી. પૃ. ૬૩૮, અનુચ્છેદ ૧૧૫૯).

XXX XXX XXX

૩૪૧. ઉપરોક્ત (મોહિન્દર સિંહ ગિલ વિ. ચીફ ઇલેક્શન કમિશનર અહેવાલિત (૧૯૭૮) ૧ એસસીસી ૪૦૫ માં) ચુકાદાના પેરા ૯૨ માં કેટલાક મહત્વપૂર્ણ નિષ્કર્ષો "સુવિધા માટે" અને "સૂત્રરૂપ પ્રતિપાદનોનો સંક્ષેપ આપવા" માટે નોંધવામાં આવ્યા હતા. તે નિષ્કર્ષોમાં નીચેનું સમાવેશ થતું હતું: (એસસીસી પૃ. ૪૫૨) [પિક]

૯૨. (૨)(એ) બંધારણ સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણીનું પરિકલ્પન કરે છે અને ચૂંટણીના આયોજન અને સંચાલન અંગે દેખરેખ, દિશાનિર્દેશ અને નિયંત્રણની વ્યાપક જવાબદારીઓ ચૂંટણી આયોગમાં નિહિત કરે છે. આ જવાબદારી પરિસ્થિતિઓના આધારે વહીવટી અથવા અન્ય પ્રકારની અનેક સત્તાઓ, ફરજો અને કાર્યોને આવરી લઈ શકે છે.

(બી) તેની સંપૂર્ણ સત્તાના સ્વરૂપના પ્રયોગમાં ઓછામાં ઓછી બે મર્યાદાઓ મૂકવામાં આવેલી છે. પ્રથમ, જ્યારે સંસદ અથવા કોઈ રાજ્ય વિધાનમંડળે ચૂંટણી સંબંધિત અથવા ચૂંટણી સાથે સંકળાયેલા વિષય અંગે માન્ય કાયદો બનાવ્યો હોય, ત્યારે આયોગે તેવી જોગવાઈઓનું ઉદ્વંધન કરીને નહીં પરંતુ તેની અનુરૂપ કાર્યવાહી કરવી; પરંતુ જ્યાં એવો કાયદો મૌન હોય, ત્યાં કલમ ૩૨૪ મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણીને ત્વરિત રીતે આગળ ધપાવવાના ઘોષિત હેતુ માટે, અને તે હેતુથી વિમુખ થયા વગર, કાર્યવાહી કરવાની સત્તાનો ભંડાર છે. દ્વિતીય, આયોગ કાયદાના શાસન પ્રત્યે જવાબદાર રહેશે, સદ્ભાવથી કાર્ય કરશે અને સ્વાભાવિક ન્યાયના માપદંડોને આધીન રહેશે, જેટલા હદ સુધી આવા સિદ્ધાંતોનું

પાલન તેની પાસેથી બંધારણીય વ્યવસ્થાના અતિ મહત્વપૂર્ણ ક્ષેત્ર એટલે કે ચૂંટણીમાં કાર્યરત ન્યાયસંગતતાના ભાગરૂપે ચુકિતસંગત અને વાસ્તવિક રીતે અપેક્ષિત રાખી શકાય. ન્યાયસંગતતા એ એવી ફરજ પણ આવરી લે છે કે કોઈ દોષકારી ઉમેદવારને તેના પોતાના દોષનો લાભ ન મળે. મુદ્દાને શંકાતીત બનાવવા માટે એટલું સ્પષ્ટ કરવું જરૂરી છે કે સંપૂર્ણ પુનઃમતદાનના આદેશના વિશિષ્ટ કેસમાં સ્વાભાવિક ન્યાય સજીવ બને છે અને લાગુ પડે છે, જો કે તેની સંપૂર્ણ વ્યાપકતા સાથે નહીં પરંતુ લવચીક વ્યવહારતાની હદમાં. તેનું પાલન થયું છે કે નહીં તે બાબત ટ્રિબ્યુનલના નિર્ધારણ માટે ખુદી રાખવામાં આવે છે."

૩૪૩. કિહોટો હોલોહાન વિ. ઝચિલ્હુનો કેસ (જે (૧૯૯૨ સપ્લિ. (૨) એસ.સી.સી. ૬૫૧) માં અહેવાલિત છે) માં પણ આ અદાલતે નીચેના શબ્દોમાં સમાન દષ્ટિકોણનું પુનરોચ્ચાર કર્યું હતું: (એસ.સી.સી. પૃ. ૭૪૧, પરિચ્છેદ ૧૭૯)

૧૭૯. લોકશાહી અમારા બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો એક ભાગ છે; અને કાનૂનનું શાસન તેમજ મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણીઓ લોકશાહીના મૂળભૂત લક્ષણો છે. મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણીઓના અવશ્યક તત્વોમાંનું એક એ છે કે ચૂંટણી વિવાદોના નિવારણ માટે તથા અનુગામી અયોગ્યતાઓ સંબંધિત વિવાદોના નિર્ધારણ માટે સ્વતંત્ર સત્તાધિકારીની જોગવાઈ હોવી જોઈએ." (ભાર આ અદાલતે મૂક્યો છે)

૨૫. રમેશ્વર પ્રસાદ (૬) વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા[(૨૦૦૬) ૨ એસસીસી ૧], માં આ અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું છે:—

"૨૨૯. લોર્ડ ગ્રીને પ્રસિદ્ધ વેડનસબરી કેસમાં ૧૯૪૮માં (જેનો અહેવાલ (૧૯૪૮) ૧ કે.બી. ૨૨૩ માં પ્રકાશિત થયો છે) જણાવ્યું હતું કે જ્યારે કોઈ કાયદો કોઈ વહીવટી અધિકારીને નિર્ણય લેવા માટે વિવેકાધિકાર આપે છે, ત્યારે ન્યાયિક સમીક્ષાનો વ્યાપ મર્યાદિત જ રહેશે. તેમણે જણાવ્યું હતું કે હસ્તક્ષેપ અનુમત્ય નથી, સિવાય કે નીચેની શરતોમાંથી કોઈ એક અથવા બીજી શરત પૂર્ણ થતી હોય, અર્થાત્ આદેશ કાયદાના વિરોધમાં હોય, અથવા સંબંધિત પરિબળોની વિચારણા કરવામાં આવી ન હોય, અથવા અસંબંધિત પરિબળોની વિચારણા કરવામાં આવી હોય; અથવા એવો નિર્ણય લેવાયો હોય કે જે કોઈ વાજબી વ્યક્તિ લઈ શક્યો ન હોત.....

૨૫૭. તેથી, કાયદામાં સારી રીતે માન્ય થયેલી સ્થિતિ એ છે કે ચૂંટણી પ્રક્રિયામાં પવિત્રતા અને ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓનું વર્તન બંધારણીય આવશ્યકતાઓથી અલગ પાડી શકાય તેમ નથી. "લોકશાહી" અને "મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણી" એકબીજાથી અવિભાજ્ય જોડિયા છે. એમને જોડતી લગભગ અવિરલેખ નાભિનાળ છે. લોકશાહીમાં નાનો માણસ-મતદારનું અતિપ્રમાણમાં [પિક]મહત્વ હોય છે અને તેને મુક્ત તથા નિષ્પક્ષ ચૂંટણીઓની પ્રક્રિયામાંથી અપહૃત કરી શકાય નહીં.....". (આ અદાલતે ભાર મૂક્યો છે)

૨૬. મોહિંદર સિંહ ગિલ વિ. ચીફ ઇલેક્શન કમિશનર [(૧૯૭૮) ૧ એસસીસી ૪૦૫], માં આ અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું છે:—

૨. દરેક મહત્વપૂર્ણ કેસની એક અલિખિત દંતકથા અને અવિનાશી પાઠ હોય છે. આ અપીલ, તેનું ઔપચારિક પરિણામ જેવું પણ હોય, તે માટે અપવાદ નથી. સંદેશો, જેમ કે આપણે આ નિર્ણયના અંતે જોઈશું, લોકશાહી ચૂંટણીની સર્વવ્યાપક તત્વદૃષ્ટિ સાથે સંબંધિત છે, જેને સર વિન્સ્ટન ચર્ચિલે અનુપમ શબ્દોમાં સજીવ બનાવ્યો હતો: "લોકશાહીને અપાતી તમામ શ્રદ્ધાંજલિઓના મૂળમાં નાનો માણસ છે, જે નાનકડા મતદાન મથકમાં પ્રવેશે છે, નાની પેન્સિલથી કાગળના નાનકડા ટુકડા પર નાનું નિશાન કરે છે – વાકપટુતાનું કેટલુંય પ્રમાણ અથવા વિશાળ ચર્ચા પણ આ મુદ્દાના અતિપ્રબળ મહત્વને કદી પણ ઓછું કરી શકતી નથી.

૨૩. લોકશાહી એટલે લોકો દ્વારા ચાલતું શાસન. તે સતત સહભાગિતાથી ચાલતી પ્રક્રિયા છે, વિનાશક અને માત્ર અવધિગત કસરત નથી. સામાન્ય માણસ, પોતાની વિશાળ સંખ્યામાં, મતદાન કેન્દ્રે પોતાનો મત નોંધાવી, પોતાની સંસદનું સામાજિક પરિક્ષણ કરે છે અને આ પ્રતિનિધિ અંગે રાજકીય પસંદગી પણ વ્યક્ત કરે છે. ભલે સહભાગિતાપૂર્ણ શાસનનું સંપૂર્ણ પુષ્પ બહુ ઓછા પ્રસંગોએ ખીલે, છતાં લોકશાહી શાસનની લઘુત્તમ આવશ્યકતા એ છે કે દરેક કાર્યકાળ પૂર્ણ થયા પછી લોકો સમક્ષ વિશ્વાસના નવીકરણ માટે જવું પડે. તેથી જ પ્રૌઢ મતાધિકાર અને સામાન્ય ચૂંટણી બંધારણીય અનિવાર્યતાઓ છે.

"ચૂંટણીનો અધિકાર બંધારણનો મૂળ તત્ત્વ છે" (જૂનિયસ). એ માનવા માટે બહુ દલીલની જરૂર નથી કે પ્રૌઢ મતાધિકારના આધાર પર સમયાંતરે યોજાતી સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણીઓ સંસદીય પદ્ધતિનું હૃદય છે, ભલે સામાજિક અને આર્થિક લોકશાહી તેની કરતાં ઘણું વધુ માંગતી હોય.

૪૬. આ એક રસપ્રદ અનુપાંગ છે કે અમેરિકા ખાતે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે વહીવટી સુનાવણીનો અધિકાર અપાવવો એ મૂળભૂત ન્યાયસંગતતા જ છે. પ્રાકૃતિક ન્યાયને સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘમાં પ્રવેશ આપવામાં આવી રહ્યો છે. નોંધપાત્ર છે કે ઇન્દિરા ગાંધી (પૃ. ૫૧૩, પૃ. ૧૨૮ જુઓ, પેરા ૩૦૩) (૧૯૭૫ સપ્તી. એસ.સી.સી. ૧ માં અહેવાલિત) માં મેથ્યુ, ન્યાયાધીશે આ મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

"જો સુધારો કરનાર સંસ્થાએ ખરેખર ન્યાયિક સત્તાનો ઉપયોગ કર્યો હોય, તો તે સત્તાનો ઉપયોગ 'ઓડી અલ્ટરમ પાર્ટમ'રૂપ પ્રાકૃતિક ન્યાયના સિદ્ધાંતોના ભંગમાં કરવામાં આવ્યો હતો. ભલે કોઈ સંસ્થાને સત્તા આપતી વખતે તેનો ઉપયોગ કરતાં પ્રાકૃતિક ન્યાયના નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ એવું સ્પષ્ટપણે જણાવેલ ન હોય, તો પણ તે સત્તાનું સ્વરૂપ તેના પાલનની માંગ કરે છે.....
..." (આ અદાલત દ્વારા ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

૨૭. ઉપરોક્ત કેસોમાં આ અદાલતે પ્રતિપાદિત કરેલા કાયદાને ધ્યાનમાં લેતાં, અમારે એવું ઠરાવવું પડે છે કે નિયમ ૩-એના ઉપનિયમો (૮) અને (૯)

અપીલકર્તા સોસાયટી/સોસાયટીઓ પર લાગુ પડે છે, કારણ કે કાર્યક્ષેત્ર એક કરતાં વધુ ગામોનું છે અને તેથી મતવિસ્તાર/મતવિસ્તારોની સીમા નિર્ધારણ અંગે કલેક્ટરે પસાર કરેલા આદેશો ગેરકાયદેસર ગણાવી શકાય તેમ નથી. વધુમાં, અમે એવું ઠરાવીએ છીએ કે તેમના સંબંધિત નિર્ધારિત સોસાયટીઓ માટે તેમના વિસ્તારના પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી કરવા મતદારોને યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ પ્રાપ્ત થશે નહીં, જે ચૂંટણીના પરિણામને મહત્વપૂર્ણ રીતે પ્રભાવિત કરશે, અને આક્ષેપિત જોગવાઈઓ અને નિયમો કાયદેસર રીતે ન્યાયસંગત છે.

૨૮. ઉપર દર્શાવેલા કારણોસર, ચૂંટણીની સૂચના રદ કરીને તેમજ પડકારાયેલ ચુકાદો અને આદેશો રદ કરવાની પ્રાર્થના સ્વીકારીને અપીલકર્તા-મંડળીઓના પક્ષમાં કોઈ રાહત આપી શકાય તેમ નથી. તેથી, તે નામંજૂર કરવામાં આવવા પાત્ર છે. સામાવાળાઓને આદેશ કરવામાં આવે છે કે નિયમોનું નિયમ ૩-એ ના ઉપનિયમ (૮) અને (૯) મુજબ, જે ગુજરાત સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમ હેઠળ તેમને લાગુ પડે છે, તે મુજબ નિર્દિષ્ટ મંડળીઓની ચૂંટણી ચોજે, શરતે કે આવી મંડળીઓના મતવિસ્તાર/મતવિસ્તારોની હદબંધિ નિયમોનું નિયમ ૩-એ ના ઉપનિયમ (૯) હેઠળ દર્શાવ્યા મુજબ કલેક્ટર દ્વારા કરવામાં આવી હોય.

૨૯. ઉપરોક્ત કારણોસર, અમને વડી અદાલતના પડકારાયેલ ચુકાદા અને આદેશોમાં કોઈપણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ કરવાની જરાય કારણસંગતતા જણાતી નથી. આ નોંધ કરવાની જરૂર નથી કે રાજ્ય સરકાર અને તેના અધિકારીઓ સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમ તથા નિયમોની જોગવાઈઓને કેટલાક સમય

સુધી અમલમાં મૂકી શક્યા નહોતાં, જેના કારણે કેટલીક મંડળીઓએ વડી અદાલત સમક્ષ પડકારાયેલ જોગવાઈઓ અને નિયમોને પડકાર્યા છે; એક તબક્કે વિભાગીય ખંડપીઠ દ્વારા વિવાદનો નિરાકરણ આવી ગયા પછી પણ, રાજ્ય અને તેના અધિકારીઓએ કોઈ માન્ય કારણો વિના પડકારાયેલ જોગવાઈઓ અને નિયમોનો અમલ કર્યો નથી. રાજ્યની નિર્દિષ્ટ મંડળીઓના સભ્યોને મતવિસ્તાર/મતવિસ્તારોના પુનઃપરિસીમન બાદ જિલ્લા સહકારી મંડળીઓ અને અન્ય સંલગ્ન મંડળીઓની વ્યવસ્થાપક સમિતિ અથવા બોર્ડના સભ્યો તરીકે તેમનું પ્રતિનિધિત્વ કરે તેવા તેમના યથાર્થ પ્રતિનિધિઓને ચૂંટવાનો અધિકાર છે અને તેથી, અમે તેઓને આ નિર્દેશ આપીએ છીએ કે પડકારાયેલ જોગવાઈઓ અને નિયમોનો વધુ વિલંબ વિના તાત્કાલિક અમલ સુનિશ્ચિત કરે અને આ આદેશની નકલના અહેવાલની તારીખથી ૮ અઠવાડિયામાં પાલન અહેવાલ રજૂ કરે.”

૧૦૫ અમે આ તથ્યની નોંધ લઈએ છીએ કે અનેક સહકારી ખાંડ કારખાનાઓએ પોતાની સંબંધિત ઉપવિધિઓમાં એવો સુધારો કર્યો છે કે તે ૧૯૮૨ના નિર્દિષ્ટ સોસાયટીઓ નિયમો સાથે સુસંગત બને અને આવા સુધારાને રજિસ્ટ્રાર દ્વારા મંજૂરી આપવામાં આવી છે. જ્યાં સુધી સહકારી ખાંડ મંડળીઓનો પ્રશ્ન છે, છેલ્લી ચૂંટણીઓ ૨૦૧૫માં આ અદાલતના સંપૂર્ણ ખંડપીઠના ચુકાદા મુજબ, જેને સર્વોચ્ચ અદાલતે સમર્થન આપ્યું હતું, તે અનુસંધાને યોજાઈ હતી. ઉક્ત ખાંડ કારખાનાઓનો કાર્યકાળ ૨૦૨૦માં પૂર્ણ થયો હતો. નવી ચૂંટણીઓ હવે બાકી

છે. વિવાદિત સુધારાને ધ્યાનમાં લેતા હવે ખાંડ કારખાનાઓ માટે મતવિસ્તારનું પરિસીમન કરવું ફરજિયાત રહ્યું નથી અને એક મતદારને તમામ મતવિસ્તારોમાં લાવવામાં આવશે. તેથી, ૧૯૮૨ના નિયમોની નિયમ ૩(એ)(એ) નો મૂળ હેતુ જ નિષ્ફળ બનાવવામાં આવ્યો છે. એક મતદારને માત્ર પોતાના મતવિસ્તારમાં જ મતદાન કરવાની મંજૂરી હોઈ શકે અને મતદારને એકથી વધુ મત ન હોઈ શકે તેવો સિદ્ધાંત હવે શિથિલ બનાવવામાં આવ્યો છે. મતવિસ્તારનું પરિસીમન એવી રીતે કરવું આવશ્યક છે કે એક મતદારને એક મત અને માત્ર એક જ બેઠકનો હક મળે, તેનાથી વધુ નહીં. કેસ કાનૂનની ચર્ચા: ૧૦૬ હવે અમે રાજ્ય તરફથી હાજર રહેલા વરિષ્ઠ એડવોકેટ જનરલ શ્રી ત્રિવેદી દ્વારા અવલંબવામાં આવેલા કેસ કાનૂન પર નજર કરીએ. અમે સ્પષ્ટ કરીએ છીએ કે જેમના પર આધાર મુકવામાં આવ્યો છે તે બધા ચુકાદાઓની ચર્ચા કરવી અમારા માટે આવશ્યક નથી, તેમ છતાં, જેમના પર વિશેષ ભારપૂર્વક આધાર મુકવામાં આવ્યો છે એવા કેટલાક ચુકાદાઓ પર અમે નજર કરીએ છીએ.

૧૦૭ સમસ્તા ગુજરાત રાજ્ય મોચી સમાજ (ઉપરોક્ત) મામલામાં, આ વડી અદાલતની વિભાગીય પીઠ સમક્ષ પડકાર સંવિધાન (અનુસૂચિત જાતિઓ) આદેશો (બીજો સુધારો) અધિનિયમ, ૨૦૦૨ ની વૈધતા સામે હતો, એટલી હદ સુધી કે જેમાં ગુજરાત રાજ્યમાં ડાંગસ જિલ્લામાં અને વલસાડ જિલ્લાના ઉમરગામ તાલુકા બહારના ‘મોચીઓ’ ને સંવિધાન (અનુસૂચિત જાતિઓ) આદેશ, ૧૯૫૦ ની અનુસૂચિ ૧ માંથી બાકાત રાખવામાં આવ્યા હતા, આ આધાર પર કે

તેમને બાકાત રાખતી જોગવાઈઓ ભારતના સંવિધાનના અનુક્રમે અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૬, ૧૯ અને ૩૪૧ નો ભંગ કરતી હતી. એવી જાહેરાત માગવામાં આવી હતી કે સંવિધાન (અનુસૂચિત જાતિઓ) આદેશ, ૧૯૫૦ ની અનુસૂચિમાં ગુજરાત સંબંધિત ભાગ ૪ માંની નોંધ ૪, જે સંવિધાન (અનુસૂચિત જાતિઓ) આદેશો (બીજો સુધારો) અધિનિયમ, ૨૦૦૨ દ્વારા સુધારવામાં આવી હતી, તે અસંવિધાનિક, રદબાતલ અને અમાન્ય છે એટલી હદ સુધી કે ઉક્ત નોંધ ૪ એ ડાંગસ જિલ્લા અને વલસાડ જિલ્લાના ઉમરગામ તાલુકા બહારના ‘મોચીઓ’ ને સૂચિત અનુસૂચિત જાતિઓની યાદીમાંથી માન્યતા રદ કરીને અને વિશિષ્ટ નિર્દેશમાંથી કાઢી મૂક્યા હતા. રિટ અરજી બોમ્બે જાહેર ટ્રસ્ટ અધિનિયમ, ૧૯૫૦ ની જોગવાઈઓ હેઠળ નોંધાયેલ એક જાહેર ટ્રસ્ટ દ્વારા કરવામાં આવી હતી, જે ગુજરાતના સમગ્ર મોચી સમાજનું પ્રતિનિધિત્વ કરતું હોવાનું જણાવાયું હતું. આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે ડાંગસ જિલ્લા અને વલસાડ જિલ્લાના ઉમરગામ તાલુકાની મોચી જાતિ તથા ગુજરાતના અન્ય વિસ્તારોની મોચી જાતિ વચ્ચે, અગાઉનીને “અસ્પૃશ્ય” તરીકે ગણવામાં આવે છે અને પાછળનીને નહીં, એવા આધાર પર કરવામાં આવેલ વર્ગીકરણ, પડકારાયેલ કાયદેસરની જોગવાઈ દ્વારા હાંસલ કરવાના હેતુ સાથે વાજબી સંબંધ ધરાવતું માન્ય વર્ગીકરણ હતું. અધિનિયમ, ૨૦૦૨ ની પડકારાયેલ જોગવાઈ તથા તેના દ્વારા ફેરફાર કરાયેલા સંવિધાન આદેશ, ૧૯૫૦ હેઠળ મોચી સમાજને માન્યતા આપવા માટે પ્રદેશીય મર્યાદા મૂકતી જોગવાઈ, તેમાંના રિટ અરજદારના કોઈપણ મૂળભૂત અધિકારનો ભંગ

કરતી નથી અને ન તો ભેદભાવપૂર્ણ છે કે ન તો મનસ્વી છે, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું.

૧૦૮ આ વડી અદાલતના ઉપરોક્ત નિર્ણય પર વિદ્વાન એડવોકેટ જનરલે પોતાના આ દલીલને મજબૂત કરવા માટે ભારે નિર્ભરતા મૂકી છે કે સમસ્ત ગુજરાત રાજ્ય મોચી સમાજ (ઉપરોક્ત) નો મામલો પણ બહિષ્કારનો જ કેસ હતો. શ્રી ત્રિવેદી મુજબ, ડાંગ્સ જિલ્લાના અને વલસાડ જિલ્લાના ઉમરગામ તાલુકાના મોચીઓને અસ્પૃશ્ય તરીકે વર્તવામાં આવતા હોવાના કારણે તેમનો જે પરિપ્રેક્ષ્ય હતો, તેના આધારે આ અદાલતે એવું માન્યું હતું કે તેમને અનુસૂચિત જાતિઓ તરીકે વર્ગીકૃત કરવા માટે તે પૂરતું હતું; જ્યારે ગુજરાતના અન્ય ભાગોમાં વસતા મોચી સમાજના અન્ય સભ્યો, જે પછાત તો હતા પરંતુ રાજ્યના અન્ય ભાગોમાં તેમને અસ્પૃશ્ય તરીકે વર્તવામાં આવતા ન હતા અને જેમને ઓ.બી.સી. તરીકે વર્ગીકૃત કરવામાં આવ્યા હતા, તેઓને અસ્પૃશ્ય તરીકે વર્તાયેલા વર્ગની સમકક્ષ જ વર્ગમાં આવતા હોવાનો દાવો કરવા માટે પાત્ર નથી એવું માનવામાં આવ્યું હતું. શ્રી ત્રિવેદી દ્વારા જેમ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, તે આ અદાલતે નોંધેલા તે નિષ્કર્ષ પર છે કે આવા વર્ગીકરણને અનુસૂચિત જાતિના વ્યક્તિઓના દાવાઓ અંગેના કાયદાથી સિદ્ધ કરવાના હેતુ સાથે પૂરતો સંબંધ ધરાવતું હોવાથી તેને વાજબી ગણાવી શકાય.

૧૦૯ એડવોકેટ જનરલ દલીલ કરશે કે સમાનપ્રકૃતિની શ્રેણીમાંથી અથવા અસમાનપ્રકૃતિની શ્રેણીમાંથી બાકાત રાખવાનું યથાવત્ રાખવામાં આવ્યું હતું.

૧૧૦ ઉપરોક્ત નિર્ણય, અમારી દષ્ટિએ, સામાવાળાઓને કોઈ ઉપયોગી નથી, કારણ કે એ દર્શાવતું અથવા સૂચવતું સાક્ષ્ય ઉપલબ્ધ હતું કે રાજ્યના વિવિધ ભાગોમાં વસતા મોચીઓને ક્યારેય અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવતા નહોતા, અને તેથી તેમને ખોટી રીતે તેમાં સામેલ કરવામાં આવ્યા હતા. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, તેમને ખોટી રીતે સમાવેશ કરવામાં આવ્યા હતા. મોચી જાતિને ગુજરાત સિવાય સમગ્ર બોમ્બે રાજ્યમાં અનુસૂચિત જાતિ તરીકે નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવી હતી. તેથી, ગુજરાતના “મોચીઓ”ને અનુસૂચિત જાતિ તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી નહોતી અને તેમને ખાસ કરીને બહાર રાખવામાં આવ્યા હતા. ડાંગસ જિલ્લામાં અને ઉમરગામ તાલુકામાંના “મોચીઓ”ને અસ્પૃશ્ય તરીકે વર્તવામાં આવતા હોવાના કારણે તેમને “અનુસૂચિત જાતિઓ” તરીકે વર્ગીકૃત કરવા પૂરતો આધાર હતો, જ્યારે ગુજરાતના અન્ય ભાગોમાંના “મોચી” સમુદાયના અન્ય સભ્યો, ભલે તેઓ પછાત હતા, પરંતુ જેમને અનુસૂચિત જાતિઓમાં સમાવિષ્ટ થવા પાત્ર લોકોની સમકક્ષ રીતે વર્તવામાં આવતા નહોતા, તેઓ અન્યથા પણ અસ્પૃશ્ય ગણાતા લોકોના તે જ વર્ગમાં આવવાનો દાવો કરી શકતા નહોતા. આપું વર્ગીકરણ નિશ્ચિતપણે વાજબી છે અને અનુસૂચિત જાતિના વ્યક્તિઓના દાવાઓ સાથે સંબંધિત કાયદાથી જે હેતુ સિદ્ધ કરવાનો હતો તેની સાથે તેનો પૂરતો સંબંધ છે એમ કહી શકાય. ઉક્ત કેસમાં, જોગવાઈઓએ જાતિને સંપૂર્ણપણે પ્રાદેશિક આધાર પર મર્યાદિત રાખી હતી. એક અધિસૂચના દ્વારા પ્રદેશની મર્યાદા દૂર કરવામાં આવી અને તેઓ બધા જ તેમાં સમાવેશ પામ્યા. બાદમાં તેમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો અને તેઓને ફરીથી બહાર

રાખવામાં આવ્યા. તે સમયે, આ અદાલતે કહ્યું હતું કે પ્રારંભિક તબક્કે જ તમારો ખોટો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો, કારણ કે કાયદાનો હેતુ અસ્પૃશ્યતાની પ્રથાનું ઉન્મૂલન કરવાનો છે. અન્ય શબ્દોમાં, અદાલતે સ્પષ્ટ નિષ્કર્ષ નોંધ્યો હતો કે ડાંગસ જિલ્લા અને ઉમરગામ તાલુકા સિવાયના વિસ્તારમાંના મોચીઓને ખોટી રીતે સમાવેશ કરવામાં આવ્યા હતા અને હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને સુધારાને તર્કસંગત ગણવામાં આવ્યો હતો. માત્ર નિર્દિષ્ટ વિસ્તારના “મોચીઓ”ને જ અનુસૂચિત જાતિ તરીકે ગણવાના હતા, તમામ “મોચીઓ”ને નહીં.

૧૧૧ ઉપરોક્ત પરિપ્રેક્ષ્યમાં, અમે કલમ ૭૪સીના હેતુ તથા ઉપચારાત્મક પગલાંઓનું અને સંબંધિત સમયબિંદુએ બધી જ સહકારી મંડળીઓને કલમ ૭૪સીમાં શા માટે સમાવેશ કરવામાં આવી હતી તેનું વિગતવાર સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. ઉપરોક્ત નિર્ણયમાં ધરણા મુજબ દરેક ભિન્નતા ભેદભાવ હોતી નથી, તે સત્ય છે; પરંતુ સાથે સાથે, હાલના કેસની જેમ અપ્રસ્તુત અને કૃત્રિમ ભિન્નતાઓથી ભિન્ન, ભિન્નતા સંબંધિત અને વાસ્તવિક તફાવતો પર આધારિત હોવી આવશ્યક છે.

૧૧૨ નલ્લામિલ્લી રામી રેડ્ડી (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં, આંધ્ર પ્રદેશ ચેરિટેબલ એન્ડ હિન્દુ રિલિજિયસ ઇન્સ્ટિટ્યુશન એન્ડ એન્ડોમેન્ટ્સ અધિનિયમ, ૧૯૮૭ ની કલમ ૮૨ ની બંધારણીય માન્યતા સામે પડકાર કરવામાં આવ્યો હતો. એવો આધાર લેવામાં આવ્યો હતો કે, તે જોગવાઈ મનસ્વી છે અને બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૨૧ નો અતિરેક છે, જેટલી હદ સુધી સીમાંત અથવા નાના

ખેડૂત એવા ભાડે ખેતી કરનારાઓને તેની અસરથી બહાર રાખવામાં આવ્યા ન હતા. તે સંદર્ભમાં, આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય દ્વારા દાખલ કરાયેલ નાગરિક અપીલો નામંજૂર કરતાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે પરિચ્છેદ ૮ માં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

બંધારણનો અનુચ્છેદ ૧૪ જે બાબતને પ્રતિબંધિત કરે છે તે વર્ગ આધારિત વિધાન છે, અને વિધાનના હેતુસર કરાયેલ વર્ગીકરણ નથી. જો વિધાનમંડળ વિધાનના હેતુસર વ્યક્તિઓનું ચુકિતપૂર્ણ રીતે વર્ગીકરણ કરે જેથી તેમને સુસ્પષ્ટ રીતે નિર્ધારિત વર્ગ હેઠળ લાવી શકાય, તો માત્ર સમાન વર્તનના ઇનકારના આધાર પર કે કાયદો અન્ય વ્યક્તિઓ પર લાગુ પડતો નથી, તે પડકારવા માટે ખુલ્લો રહેતો નથી. માન્ય વર્ગીકરણની કસોટી ઢિગુણી છે : (૧) વર્ગીકરણનું આધાર બુદ્ધિગમ્ય ભિન્નતા પર હોવું જોઈએ, જે સાથે સમૂહબદ્ધ કરવામાં આવેલી વ્યક્તિઓને તે સમૂહની બહાર રાખવામાં આવેલી અન્ય વ્યક્તિઓથી અલગ પાડે, અને (૨) તે ભિન્નતાનો હાંસલ કરવાના હેતુ સાથે ચુકિતપૂર્ણ સંબંધ હોવો જોઈએ. અનુચ્છેદ ૧૪ એવો આગ્રહ રાખતો નથી કે વર્ગીકરણ વૈજ્ઞાનિક રીતે સંપૂર્ણ અથવા તર્કશાસ્ત્રીય રીતે પૂર્ણ હોવું જ જોઈએ. વર્ગીકરણ સ્પષ્ટપણે મનસ્વી ન હોય ત્યાં સુધી તે યોગ્ય ગણાશે. જો દરેક વર્ગમાં સમાનતા અને એકરૂપતા હોય, તો કાયદો ભેદભાવપૂર્ણ બનશે નહીં, ભલે વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાંથી ઉદ્ભવેલી કોઈ આકસ્મિક પરિસ્થિતિને કારણે કોઈ વર્ગમાં સમાવિષ્ટ કેટલાકને અન્યની સરખામણીએ લાભ મળે, જો સુધી તેમને વિશેષ

વર્તન માટે અલગથી પસંદ કરવામાં આવ્યા ન હોય. તાત્વિક રીતે, આવશ્યક ભિન્નતા એવી હોવી જોઈએ કે તે વાસ્તવિક અને સારભૂત હોય તથા વિધાનના હેતુ સાથે કોઈ ન્યાયસંગત અને ચુકિતપૂર્ણ સંબંધ ધરાવતી હોય.

૧૧૩ ઉપર ઉલ્લેખિત કાનૂની સિદ્ધાંત અંગે કોઈ ચર્ચાની આવશ્યકતા નથી. અમે ક્ષણમાત્ર માટે પણ એવું કહીએ છીએ નહીં કે અનુચ્છેદ ૧૪ એવી વર્ગીકરણની જ આગ્રહ કરે છે, જેને વૈજ્ઞાનિક રીતે સંપૂર્ણ અથવા તર્કસંગત રીતે પૂર્ણ કહી શકાય. જો કોઈ વર્ગીકરણ સ્પષ્ટપણે મનસ્વી હોવાનું જણાય, તો તે ન્યાયસંગત ગણાઈ શકે નહીં. વર્તમાન કેસમાં, અમે સમજાવ્યું છે કે શા માટે આ સુધારો સ્પષ્ટપણે મનસ્વી તરીકે ઓળખાવી શકાય.

૧૧૪ સતીશ બાબુભાઈ પટેલ (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં, જેમાં અમારામાંના એક (જે. બી. પારડીવાલા, જ.) પક્ષકાર હતા, વિદ્યુત અધિનિયમ, ૨૦૦૩ ની કલમો ૧૨૬ અને ૧૨૭ ની અનુક્રમે બંધારણીય માન્યતા સામે મુખ્યત્વે આ આધારે પડકાર ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો કે તે જોગવાઈઓની યોજના મનસ્વી અને અચુકિતસંગત હતી, કારણ કે કંપની માટે કાર્યરત આંકલન અધિકારી પોતે જ પક્ષપાતપૂર્ણ રીતે વર્તશે. અન્ય શબ્દોમાં, દલીલ સત્તાના દુરુપયોગના આધારે આગળ ધપાવવામાં આવી હતી. આવી દલીલ આ અદાલતે આ આધારે સ્વીકારી નહોતી કે માત્ર જાહેર અધિકારીઓ દ્વારા સત્તાના દુરુપયોગથી, અન્યથા માન્ય કાયદાકીય જોગવાઈને મનસ્વી અથવા ભેદભાવપૂર્ણ ગણાવી તેને બંધારણવિરુદ્ધ જાહેર કરવા માટે પૂરતું બની શકે નહીં. અન્ય શબ્દોમાં, માત્ર

ભેદભાવપૂર્ણ વર્તનની સંભાવના માત્રથી કાયદેસરની જોગવાઈ અનિવાર્યપણે અમાન્ય બનતી નથી અને જ્યાં આવી સત્તાનો દુરુપયોગ થાય છે, ત્યાં પીડિત પક્ષકારો કાનૂન હેઠળ પૂરતા ઉપાયો વિના નથી. આવા કિસ્સામાં જે બાબત રદ કરવામાં આવે તે એવી જોગવાઈ નહીં હોય કે જે સત્તાધિકારીઓને આવી સત્તા પ્રદાન કરે છે, પરંતુ સત્તાનો દુરુપયોગ પોતે જ હશે. આ નિર્ણયનો આધાર એ રજૂઆતને બળ આપવા માટે લેવામાં આવે છે કે રિટ અરજદારના મનમાં રહેલી આ આશંકા કે ખાંડ મંડળીઓની ચૂંટણી મુક્ત અને નિષ્પક્ષ રીતે યોજાશે નહીં, તે સુધારાને રદ કરવા માટેનો આધાર બની શકતી નથી. અન્ય શબ્દોમાં, એકવાર ખાંડ મંડળીઓને કલમ ૭૪સી માંથી બાકાત રાખવામાં આવે, તો આવી મંડળીઓની ચૂંટણી ૧૯૮૨ ના નિયમો દ્વારા સંચાલિત નહીં થાય. ૧૯૮૨ ના નિયમો મંડળીઓના સભ્યોને મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણી પ્રાપ્ત કરવાની હકોનું સંરક્ષણ આપે છે. અમારું મંતવ્ય એવું પણ છે કે આ નિર્ણય પણ રાજ્યને કોઈ ઉપયોગી થતો નથી, કારણ કે હાલના કેસમાં વર્ગીકરણ પોતે જ બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ થી પ્રભાવિત થઈ અમાન્ય બને છે.

૧૧૫ વલસાડ ડિસ્ટ્રિક્ટ સેન્ટ્રલ કોઓપરેટિવ બેન્ક લિ. (ઉપરોક્ત) માં, સંકળાયેલા પ્રશ્નો વલસાડ ડિસ્ટ્રિક્ટ સેન્ટ્રલ કોઓપરેટિવ બેન્ક લિ. ના ઉપવિધિઓમાં થયેલા સુધારા અને તેના બેન્કની મેનેજિંગ કમિટી ના સભ્યોની ચૂંટણી પર પડતા પ્રભાવ સંબંધિત હતા. તે સંદર્ભે, વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશે ફક્ત ૩૦ માં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

ઉપરોક્ત કલમમાં સભ્ય તરીકેના હકોના ઉપયોગ વિશે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં મતાધિકારનો પણ સમાવેશ થઈ શકે છે. તેમ છતાં, એવું કહી શકાય નહીં કે મંડળીના સભ્યને માત્ર મતાધિકારનો જ ઉપયોગ કરવાનો હોય અને મંડળીના સભ્યોને અન્ય કોઈ હકો ન હોય. મંડળીના સભ્ય તરીકે, કોઈ વ્યક્તિને સામાન્ય સભામાં હાજરી આપવાનો હક, ધિરાણ માટે અરજી કરવાનો હક, જામીનદાર તરીકે ઉભા રહેવાનો હક, સામાન્ય સભાના સમયે વિવિધ મુદ્દાઓ અંગેની ચર્ચાઓમાં ભાગ લેવાનો હક, ચૂંટણીમાં મતદાન કરવાનો હક તેમજ ચૂંટણી લડવાનો હક હોઈ શકે છે. અધિનિયમની કલમ ૨૮ મતાધિકારને નિયમિત કરવા માટેના ભિન્ન પ્રકારો અને પદ્ધતિઓ અંગે જોગવાઈ કરે છે. ઉપકલમ ૮ સંઘીય મંડળીમાં વ્યક્તિગત સભ્યોના મતાધિકારના વિશેષ નિયમન અંગે જોગવાઈ કરે છે. તેથી, સ્પષ્ટ છે કે કલમ ૨૮ મતાધિકારને નિયમિત કરવા માટેની વિવિધ પદ્ધતિઓ અંગે જોગવાઈ કરે છે. કલમ ૨૮ની વિવિધ ઉપકલમો, અન્ય બાબતો ઉપરાંત, સભ્યોની વિવિધ શ્રેણીઓના મતાધિકારને નિયમિત કરવા માટેની ભિન્ન રીતો અને પદ્ધતિઓ અંગે જોગવાઈ કરે છે અને તેથી એવું કહી શકાય નહીં કે કલમ ૨૮ હેઠળ મતાધિકારને નિયમિત કરવા માટે આપવામાં આવેલી પદ્ધતિ અને રીત સ્વરૂપે સંપૂર્ણ છે; તેમજ એવું પણ કહી શકાય નહીં કે મંડળીને સભ્યોની અમુક એવી શ્રેણીઓના મતાધિકારની રીત અને પદ્ધતિને નિયમિત કરવાનો કોઈ અધિકાર નથી, જેઓ અંગે કલમ ૨૮ હેઠળ ન તો જોગવાઈ કરવામાં આવી છે અને ન તો નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા છે. તેથી, આ પરિસ્થિતિઓમાં એવું કહી શકાય કે અધિનિયમની કલમ ૨૭ને કલમ ૨૮ સાથે

સંયુક્ત રીતે વાંચતાં એવું જણાય છે કે મંડળીના સભ્યને સભ્ય તરીકે ઉપયોગમાં લેવા માટેના વિવિધ હકો હોય છે અને મતાધિકાર અથવા મતશક્તિ એવો જ એક હક છે, જેનો એવો સભ્ય ઉપયોગ કરી શકે છે. મંડળીના સભ્યોના મતાધિકાર કલમ ૨૮ હેઠળ દર્શાવેલી રીતથી નિયમિત થાય છે, પરંતુ મતાધિકારને નિયમિત કરવાની આવી રીત અને પદ્ધતિ સંપૂર્ણ નથી અને મંડળી વધારાના માપદંડ પણ નક્કી કરી શકે છે તથા આવા મતાધિકારને નિયમિત કરવા માટે રીત અને પદ્ધતિ પણ રાખી શકે છે.

૧૧૬ ઉપરોક્ત અવલોકનોનો આધાર લઈને આ દલીલને સશક્ત બનાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે કે ભલે શુગર સોસાયટીઓની ચૂંટણી કલેક્ટર દ્વારા યોજવાની ન હોય અને સોસાયટીઓ પોતપોતાની રીતે ચૂંટણી યોજે, તો પણ સોસાયટીઓ મતાધિકારોના નિયમન માટેની રીત અને પદ્ધતિ નક્કી કરી શકે અને મુક્ત તથા નિષ્પક્ષ ચૂંટણી સુનિશ્ચિત કરી શકે. આ સિદ્ધાંત પણ રાજ્યને કોઈ રીતે ઉપયોગી થતો નથી.

૧૧૭ હવે આપણે ફેડરેશન તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી સોપારકરે આધાર રાખેલા કેટલાક ન્યાયપ્રસંગોનું અવલોકન કરીશું.

૧૧૮ જ્યોતિ બસુ (ઉપરોક્ત) ના કેસ પર આ રજૂઆતને બળ આપવા માટે આધાર રાખવામાં આવ્યો છે કે ચૂંટણી કરવાનો હક, લોકશાહીમાં જેટલો મૂળભૂત હોય તેટલો હોવા છતાં, ન તો મૂળભૂત હક છે અને ન તો સામાન્ય કાયદાનો હક

છે, પરંતુ તે સંપૂર્ણપણે કાયદાકીય હક છે. આવો જ હક ચૂંટાઈ આવવાનો પણ છે. કાયદા બહાર, ચૂંટણી કરવાનો કોઈ હક નથી, ચૂંટાઈ આવવાનો કોઈ હક નથી અને ચૂંટણીને પડકારવાનો પણ કોઈ હક નથી. આ સિદ્ધાંતનો આધાર લઈને આ રજૂઆતને સમર્થન આપવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે કે રિટ અરજદારોના, જે અન્ય કોઈ નહીં પરંતુ ખાંડ સહકારી મંડળીઓના સભ્યો છે, એવા કોઈપણ મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન થયેલું કહેવાઈ શકે નહીં જેથી આક્ષેપિત સુધારાની બંધારણીય માન્યતાને પડકાર જાળવી શકાય. આવા કાનૂની સિદ્ધાંત વિષે કોઈ ચર્ચાની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ, હાલના કેસમાં પ્રશ્ન સંપૂર્ણપણે જુદો છે. પ્રશ્ન એ છે કે સંબંધિત સમયબિંદુએ અધિનિયમની કલમ ૭૪સીમાં ખાંડ સહકારી મંડળીઓને સમાવેશ કરવામાં આવી હતી તેવા તેમના ઇતિહાસને ધ્યાનમાં લેતાં, શું કોઈ તર્કસંગત અથવા કોઈ અર્થપૂર્ણ હેતુ વિના ખાંડ સહકારી મંડળીઓને કલમ ૭૪સીમાંથી બહાર રાખી શકાતી હતી.

૧૧૯ કુલદીપ નાયર (સુપ્રા) માં, સર્વોચ્ચ અદાલતે નિર્ધારિત કર્યું હતું કે માત્ર એ આધારે કે ભિન્ન અથવા વધુ ઉત્તમ દૃષ્ટિકોણ શક્ય છે, વિધાનસભાકીય સુધારાને રદ કરી શકાય નહીં. તેમાં વધુમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે કાયદેસર પ્રાવધાનને પડકારવાનો નિર્ણય એ આધાર પર થઈ શકતો નથી કે કોઈ બીજો દૃષ્ટિકોણ વધુ ચુકિતસંગત અથવા સ્વીકાર્ય હોઈ શકે. જે બાબત વિધાનમંડળની વિધાનક્ષમતા અંતર્ગત આવે છે, તેને ત્યાં સુધી ત્યારબાદના વિવેક અને પ્રજ્ઞા પર છોડી દેવી જોઈએ, જ્યાં સુધી તે કોઈ બંધારણીય

જોગવાઈનું ઉલ્લંઘન કરતી ન હોય અથવા મૂળભૂત અધિકારોનો ભંગ કરતી ન હોય.

૧૨૦ ઉપરોક્ત સિદ્ધાંત હાલના પ્રકરણમાં કોઈ કામનો નથી, કારણ કે અમે વિગતવાર સમજાવ્યું છે કે પડકારાયેલ સુધારો બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરે છે. વિધાનમંડળની વિવેકબુદ્ધિ દરેક અધિનિયમમાં સમાયેલ હોય છે. દરેક કાયદો વિધાનમંડળની વિવેકબુદ્ધિના આધારે જ બનાવવામાં આવે છે. ઉપર ઉલ્લેખિત સર્વોચ્ચ અદાલતના અવલોકનો આ વિવેકબુદ્ધિને નિરપવાદ બનાવતા નથી. આ વિવેકબુદ્ધિ એવો કોઈ “મંત્ર” નથી કે જેના કારણે તેને પડકારથી પર રાખી શકાય. પ્રશ્ન એ છે કે શું પડકારાયેલ સુધારો બંધારણના પરિચ્છેદ ૧૧૧ અથવા અન્ય કોઈ બંધારણીય જોગવાઈનું ઉલ્લંઘન કરે છે કે નહીં. આવી પરિસ્થિતિઓમાં, એકવાર અમે એવું ઠરાવીએ કે પડકારાયેલ સુધારો ભેદભાવના દોષથી પીડિત છે અને સ્પષ્ટપણે મનમાનો છે, ત્યારબાદ વિધાનમંડળની વિવેકબુદ્ધિનું કોઈ મહત્વ રહેતું નથી. વિધાનમંડળની વિવેકબુદ્ધિ હોવા છતાં, અદાલત તેને રદ કરશે.

૧૨૧ એક્સાઈડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિ. (ઉપરોક્ત) માં, સર્વોચ્ચ અદાલતે પરિચ્છેદ ૪૦ માં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

અમે નોંધ્યું છે કે વડી અદાલતે કલમ (એફ) ને અસંવિધાનિકતાનો આક્ષેપ કરતાં “મનસ્વી” અને “અન્યાયી” તરીકે વર્ણવી છે. નોંધવું યોગ્ય છે કે વડી

અદાલત કલમ (એફ) ની વાસ્તવિક તપાસ હાથ ધર્યા વિના આ નિષ્કર્ષે પહોંચે છે. તેના બદલે, આ જાહેરાત પહેલાં અધિનિયમના પ્રણયન સુધી દોરી ગયેલી પરિસ્થિતિઓ અંગેની તપાસ કરવામાં આવી છે. ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવ્યા મુજબ, ન્યાયિક પુનર્વિલોકનની સાંવિધાનિક સત્તા તે જોગવાઈનું, જેમ તે અસ્તિત્વમાં છે તેમ, પુનર્વિલોકન કરવાનું મનનમાં લે છે અને અધિનિયમ કઈ પરિસ્થિતિમાં બનાવવામાં આવ્યો હતો તેનું પુનર્વિલોકન કરવાનું નહીં. આ પણ નોંધવું કે માત્ર અમલમાં આવેલી જોગવાઈને અન્યાયી અથવા મનસ્વી ગણાવવું, તેને અસંવિધાનિક ઠરાવવા માટે પૂરતું નથી, જો સુધી આવી ખામીઓ આક્ષેપિત જોગવાઈના સ્વરૂપ, સાર અથવા કાર્યપદ્ધતિમાં પૂરતી રીતે અસ્તિત્વમાં હોવાનું દર્શાવવામાં ન આવે. આવી કોઈ ખામી આક્ષેપિત ચુકાદામાં દર્શાવવામાં આવી નથી કે તેના તરફ ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું નથી.”

૧૨૨ ઉપરોક્ત સિદ્ધાંત કોઈ કામનો નથી, કારણ કે અમે સમજાવ્યું છે કે પડકારાયેલ સુધારામાં રહેલી ક્ષતિઓ તેના સ્વરૂપ, સાર અથવા કાર્યપદ્ધતિના રૂપમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

૧૨૩ કે. સી. ગજાપતિ નારાયણ દેવો (ઉપરોક્ત) માં, સર્વોચ્ચ અદાલતની બંધારણીય ખંડપીઠે પેરા ૯ માં નીચે મુજબ નિરીક્ષણ કર્યું હતું:

“શરૂઆતમાં જ આ બાબત સ્પષ્ટ કરી દેવી જોઈએ કે આવરણાત્મક વિધાનનો સિદ્ધાંત વિધાનમંડળની તરફથી સદ્ભાવના કે દુર્ભાવનાનો કોઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત

કરતો નથી. આ સમગ્ર સિદ્ધાંતનું નિરાકરણ અંતે કોઈ નિશ્ચિત વિધાનમંડળને કોઈ નિશ્ચિત કાયદો ઘડવાની સક્ષમતા છે કે નહીં, એ પ્રશ્નમાં જ સમાઈ જાય છે. જો વિધાનમંડળ કોઈ વિશિષ્ટ કાયદો પસાર કરવા સક્ષમ હોય, તો તેને કાર્ય કરવા પ્રેરિત કરનાર હેતુઓ વાસ્તવમાં અસંગત છે. બીજી તરફ, જો વિધાનમંડળમાં સક્ષમતા ન હોય, તો હેતુનો પ્રશ્ન સર્વથા ઊભો જ થતો નથી. તેથી, કોઈ અધિનિયમ બંધારણસંગત છે કે નહીં, તે હંમેશા સત્તાનો પ્રશ્ન છે. તેમ છતાં, બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ જેવી કાયદેસર રીતે સર્વશક્તિમાન વિધાનમંડળ, જેના દ્વારા જાહેર કરાયેલા કાયદાઓને અયોગ્ય સક્ષમતાના આધાર પર પડકારવામાં આવી શકતા ન હોય, અને માત્ર મર્યાદિત અથવા શરતી અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતા વિધાનમંડળ વચ્ચે ભેદ અસ્તિત્વમાં છે. જો કોઈ રાજ્યનું બંધારણ વિધાનસત્તાઓને વિવિધ સત્તામંડળોમાં વહેંચે, જેઓએ નિર્ધારિત વિધાનપ્રવેશો દ્વારા ચિહ્નિત તેમના પોતાના ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરવાનું હોય, અથવા જો મૂળભૂત અધિકારોના સ્વરૂપે વિધાનસત્તા પર મર્યાદાઓ લાદવામાં આવી હોય, તો એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે કોઈ નિશ્ચિત પ્રકરણમાં વિધાનમંડળે, અધિનિયમના વિષયવસ્તુના સંદર્ભે અથવા તેને ઘડવાની પદ્ધતિમાં, પોતાની બંધારણીય સત્તાની મર્યાદાઓનો અતિક્રમ કર્યો છે કે નહીં. આવો અતિક્રમ સ્પષ્ટ, પ્રગટ અથવા પ્રત્યક્ષ હોઈ શકે છે, પરંતુ તે છુપાયેલો, ગૂઢ અને પરોક્ષ પણ હોઈ શકે છે, અને આવા ઉત્તરવર્તી વર્ગના પ્રકરણો માટે જ કેટલીક ન્યાયિક ઉચ્ચારણોમાં "આવરણાત્મક વિધાન" એવો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રયોગ દ્વારા અભિવ્યક્ત થતો અર્થ એ છે કે, જો કે દેખીતી રીતે વિધાનમંડળે અધિનિયમ

પસાર કરતી વખતે પોતાની સત્તાની મર્યાદાઓની અંદર કાર્ય કર્યાનો દાવો કર્યો હોય, છતાં તત્ત્વમાં અને વાસ્તવમાં તેણે તે સત્તાઓનો અતિક્રમ કર્યો હોય છે, અને એવો અતિક્રમ એવું કંઈક છે, જે યોગ્ય પરીક્ષણ કરતાં માત્ર દેખાવ કે છદ્મવેશ હોવાનું જણાય, તેના આવરણ હેઠળ ઢાંકવામાં આવ્યો હોય છે. જેમ ડફ જેએ એટર્ની-જનરલ ફોર ઓન્ટારિયો વિ. રિસિપ્રોકલ ઇન્શ્યોરર્સ એન્ડ અદર્સ, ૧૯૨૪ એસી ૩૨૮ માં કહ્યું હતું:

જ્યાં કાયદો બનાવતી સત્તા મર્યાદિત અથવા શરતી સ્વરૂપની હોય, ત્યાં વિધાનમંડળ વાસ્તવમાં શું કરી રહ્યું છે તે નિર્ધારિત કરવા માટે, વિધાનના તાત્વિક સારનું કેટલાંક કડકપણે પરીક્ષણ કરવું આવશ્યક બની શકે છે.

અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, મહત્વની બાબત અધિનિયમનું તત્ત્વ છે, માત્ર તેનું સ્વરૂપ અથવા બાહ્ય દેખાવ નહીં; અને જો વિષયવસ્તુ મૂળભૂત રીતે એવી હોય કે જેના વિષે કાયદેસર રચના કરવી તે વિધાનમંડળની સત્તાથી પર હોય, તો કાયદાને જે સ્વરૂપ ધારણ કરાવવામાં આવ્યું હોય તે તેને અમાન્ય ઠરાવવાથી બચાવી શકશે નહીં. વિધાનમંડળ પરોક્ષ પદ્ધતિ અપનાવીને સંવિધાનિક પ્રતિબંધોનું ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી. આવા કેસોમાં તપાસ હંમેશાં પડકારવામાં આવેલ વિધાનની યથાર્થ પ્રકૃતિ અને સ્વભાવ અંગે જ હોવી જોઈએ, અને આવી તપાસનું પરિણામ, માત્ર સ્વરૂપ નહીં, એ નક્કી કરશે કે તે વિષય વિધાન સત્તાધિકારીની સત્તાની અંદર આવતા વિષય સાથે સંબંધિત છે કે નહીં. આવી તપાસના હેતુસર અદાલત નિશ્ચિતપણે તે વિધાનના પ્રભાવનું પરીક્ષણ કરી શકે

અને તેના ઉદ્દેશ, હેતુ અથવા રચનાને ધ્યાનમાં લઈ શકે. પરંતુ આ બાબતો માત્ર એટલા હેતુસર સંબંધિત છે કે અધિનિયમની ચથાર્થ પ્રકૃતિ અને તત્ત્વ તથા તે ખરેખર જે વિધાન વિષયોના વર્ગમાં આવે છે તે નિર્ધારિત કરી શકાય; વિધાનમંડળને પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરવા પ્રેરિત કરનારા હેતુઓ શોધવા માટે નહીં. કેનેડિયન સંવિધાન વિષયક પોતાના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં લેફોયે કહ્યું છે કે, ભલે વિધાનમંડળ અધિનિયમના મુખપૃષ્ઠ પર સ્વીકારી લે કે તેનો આશય એવા વિષય સંદર્ભે કાયદેસર રચના કરવાનો છે જેના ઉપર તેને અધિકારક્ષેત્ર નથી, તેમ છતાં જો અધિનિયમની પ્રણયન કલમો તે વિધાનને તેની સત્તાની મર્યાદામાં લાવે છે, તો તે અધિનિયમને સત્તાતીત માનવામાં આવી શકશે નહીં.”

૧૨૪ અમે સમજાવ્યું છે કે અદાલત પ્રેરણાના પ્રશ્નમાં પ્રવેશ કરી શકતી નથી, પરંતુ અદાલત હંમેશા વિધાનના હેતુની તપાસ કરી શકે છે. તેથી, ઉપરોક્ત સિદ્ધાંત પણ વર્તમાન કેસમાં કોઈ ઉપયોગી થતો નથી.

૧૨૫ વી. એમ. સલ્ગાઓકાર (ઉપરોક્ત) માં, સર્વોચ્ચ અદાલતે પરિણેદ ૪૦ માં નીચે મુજબ નિરીક્ષણ કર્યું હતું:

“અધિનિયમની એવી જોગવાઈ, જે મર્યાદાનો ટૂંકો સમયગાળો નિર્ધારિત કરે છે, તેને માત્ર એટલા કારણસર અસંવિધાનિક જાહેર કરી શકાય નહીં કે કેટલીક વિધિઓમાં વિવાદકારોના ગિલા-ફરિયાદોના નિવારણ માટે મર્યાદાનો વધુ લાંબો સમયગાળો નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો છે. કોઈ ચોક્કસ ઉદ્દેશ્ય અથવા

હેતુની સિદ્ધિ માટે બનાવવામાં આવેલ વિધાન સર્વસમાવેશક હોવું આવશ્યક નથી. કયા વર્ગોને તે વિધાનના કાર્યક્ષેત્રમાં સમાવે તે નક્કી કરવું વિધાનમંડળનું કાર્ય છે અને માત્ર એટલા કારણે કે વિધાનમંડળે આવરી લીધેલ વર્ગોની સમકક્ષ સ્થિતિ ધરાવતા કેટલાક વર્ગોને બહાર રાખવામાં આવ્યા છે, તે કારણે કોઈ કાયદાનું વિધાન ભેદભાવપૂર્ણ તથા સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૯(૧) (જી) હેઠળ ખાતરી આપવામાં આવેલા મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરનાર બની જતું નથી.

૧૨૬ ઉપરોક્ત સિદ્ધાંત અંગે કોઈ વાદવિવાદ કરવાની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ એવો સિદ્ધાંત તે કેસના તથ્યોમાં સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા લાગુ કરવામાં આવ્યો હતો.

૧૨૭ તેથી, ઉપર ચર્ચાયેલ પૈકીનો કોઈપણ ચુકાદો સામાવાળાઓને રિટ અરજીઓ નામંજૂર કરાવવામાં સહાયક થતો નથી.

૧૨૮ અમારો અંતિમ નિષ્કર્ષ નીચે મુજબ સંક્ષેપમાં રજૂ કરી શકાય છે:

[૧] પડકારવામાં આવેલો સુધારો ભેદભાવપૂર્ણ છે, કારણ કે તે એવો હેતુ પ્રગટ કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે જેને વાજબી અથવા જાહેર હિતમાં ગણાવી શકાય. પડકારવામાં આવેલો સુધારો સ્પષ્ટપણે મનસ્વી પણ છે.

[૨] રાજ્ય દ્વારા સૂચવાયેલ ભેદકરણનો હાંસલ કરવા માંગવામાં આવેલા હેતુ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. વર્તમાન કેસમાં વહીવટી આવશ્યકતા અને ખર્ચ બચાવવાના આધાર પર ફેડરલ અને પ્રાથમિક મંડળીઓ વચ્ચે કરવામાં આવેલ વર્ગીકરણને વિસ્મયજનક, અયોગ્ય અને જાહેર હિતમાં ન હોવાનું કહી શકાય. તે જ દષ્ટિએ, વર્ગીકરણ પોતે જ અપ્રસંગિક બની ગયું છે.

[૩] અદાલત વિધાનમંડળના હેતુપ્રેરક કારણોની તપાસ કરી શકતી નથી, પરંતુ નિશ્ચિતપણે, કાયદાનાં ઉદ્દેશ્યને ધ્યાનમાં લઈ શકાય છે.

[૪] અધિનિયમના ભાગ ૧૧-એ અને નિયમો, ૧૯૮૨ હેઠળ તેના સભ્યો માટે મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણી સુનિશ્ચિત કરવા હેતુસર નિર્દિષ્ટ તમામ સહકારી મંડળીઓ એક જ વર્ગ / એક જ સમાનધર્મી જૂથ રચે છે.

૧૨૯ ઉપરોક્ત બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને, તમામ રિટ અરજીઓ સફળ થાય છે અને આથી મંજૂર કરવામાં આવે છે. ગુજરાત કો-ઓપરેટિવ સોસાયટીઝ (સંશોધન) અધિનિયમ, ૨૦૧૯ ને ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ ના અતિશક્તિસીમાતીત તરીકે જાહેર કરવામાં આવે છે.

૧૩૦ પરિણામે, સંબંધિત તમામ દિવાણી અરજીઓનો પણ નિકાલ થયેલો ગણાશે.

(વિક્રમ નાથ, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ)

ચંદ્રેશ

Translation of this judgment is provided by M/s Hyperlink E-
Solutions Pvt. Ltd.

=====

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgement in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgement shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.